

आत्मशुद्धि व्यक्तित्व विकास

• लेखक •

अस. अमीनुलउसन

• अनुवाद •

वलीभाई मेमण

અનુક્રમણિકા

આમુખ	૩
પ્રકાશકના બે શબ્દો..	૧૦
પ્રસ્તાવના: મૌલાના મુહમ્મદ ફાઝલ ખાં સાહેબ તરફથી	૧૨
આત્મશુદ્ધિ: વ્યક્તિની ઉન્નતિ	૧૪
આત્મશુદ્ધિની વાસ્તવિકતા	૨૦
આત્મશુદ્ધિના માધ્યમો અને ઉપાયો	૨૮
આત્મશુદ્ધિ-ઈમામ ગઝાલી રહ.ના જીવનમાં અને તેમના પુસ્તકોમાં	૫૨
આત્મશુદ્ધિ અને ઈમામ ઈબ્ને તયમિયહ રહ.	૬૩
આત્મશુદ્ધિમાં નેક લોકોની સોબતનું મહત્વ	૭૨
વ્યક્તિની ઉન્નતિમાં સંગઠનનો ફાળો	૮૧
વ્યક્તિનો વિકાસ	૯૧
વ્યક્તિની ઓળખ	૯૯
વ્યક્તિત્વનું પરીક્ષણ	૧૦૯
તેહરીકી વ્યક્તિત્વની તપાસ (વ્યક્તિગત વર્તમાન સ્થિતિ - નિરીક્ષણ)	૧૧૩
જીવન-વ્યવસ્થાનું સંગઠનાત્મક ગઠન	૧૨૧
જીવન આયોજન	૧૩૩
વ્યક્તિની ઉન્નતિ માટેના પરિબળો	૧૪૩
જીવન કૌશલ્ય	૧૫૧

આમુખ

માનવજાતિમાં એકબીજાથી વિપરીત બે પ્રકારની મનેચ્છાઓ રહેલી છે. એક મનેચ્છા તેને પોતાની તરફ ખેંચે છે જ્યારે બીજી મનેચ્છા પણ વારંવાર તેને પોતાની તરફ આવવા માટે આકર્ષિત કરતી રહે છે. પહેલા પ્રકારની મનેચ્છા પ્રાણીજન્ય ખાસિયતો ધરાવે છે જે માનવીને ઉચ્ચ સ્થાનથી અધઃપતન તરફ લઈ જાય છે. લાગણીવશતા, મનેચ્છાઓ, સ્વાર્થાપણું, સ્વપ્રિયતા, કામેચ્છાઓ કે ભોગ-વિલાસ જેવી મનેચ્છાઓ માનવીને તેના ઉચ્ચ સ્થાનથી હટાવી પતનની ખાઈમાં ધકેલી દેવા માટે તત્પર હોય છે. જે માણસ આ ખેંચતાણમાં હારી ગયો તે ‘અસ્ફલાસાફેલીન’ (નિમ્નસ્તરે) જઈ પડ્યો, તેનાથી વિપરીત જેણે આ પાશવિક વૃત્તિઓ પર કાબૂ મેળવી લીધો અને પ્રાકૃતિક વૃત્તિ તરફ આગળ વધ્યો તે ‘આલા-ઈલ્લીયીન’ (સ્વર્ગ)માં પોતાનું સ્થાન મેળવી લે છે. ઉન્નતિ તરફ લઈ જનારા સદ્ગુણોને દેવતાઓના ગુણો કહેવામાં આવે છે. સ્વમાન, લાગણી, ઉત્કટતા, સુશોભનપ્રિયતા, શિષ્ટાચારી સ્થાન, આધ્યાત્મિકતા, આત્મખોજ અને નિર્મોહ વગેરે પ્રદર્શિત સ્થાનો છે જેનાથી બીજા પ્રકારની મનેચ્છાઓની ઉપસ્થિતિ જાહેર થાય છે.

શ્રી અરબિંદના કથન પ્રમાણે મનુષ્ય બે પ્રકારની પ્રકૃતિ ધરાવે છે. અલી ઈચ્છત બેગોવિયના કહેવા પ્રમાણે માનવી બે વિરુદ્ધ પ્રકારની શક્તિઓનો સંગમ છે. આ બે વિરોધી શક્તિઓ વચ્ચે ખેંચતાણ એ માનવીનું ભાગ્ય છે. તેનાથી કોઈ પણ વ્યક્તિ અલિપ્ત નથી. એમાં વ્યક્તિ માટે બે સંભાવનાઓ રહેલી છે. કાં તો તે પોતાની સર્વોચ્ચ ભલાઈને દાબીને પશુઓની કક્ષામાં પ્રવેશ પામે અથવા પછી વિવેકપૂર્ણ પ્રયત્નો દ્વારા અને પ્રશિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી પોતાની જાતને ઓળખી લે. આ ઓળખ ત્યારે જ શક્ય બની શકે છે જ્યારે તમે પોતાની જાતને સામૂહિક વિચારોથી મુક્ત કરીને પોતાના અંતરાત્માના પ્રાકૃતિક અવાજને સાંભળવા લાગો. સામૂહિક વિચારોમાં દુનિયાના જીવન વિષે સામાન્ય રીતે આ ધારણા પ્રચલિત કરવામાં આવે છે કે ‘ખાઓ, પીઓ અને મજા કરો’, ‘કાલ આવે કે ન આવે’ વગેરે. આ મંજિલમાં તેને આવી સામાન્ય ધારણાઓ અને સંગઠિત શક્તિઓનો સામનો પણ કરવો પડે છે.

મનોવૈજ્ઞાનિક યુન્ગ આ ખેંચતાણને એક દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે. એક યુવાન અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા પછી જાહેર ખબરના મેદાનને પોતાની આજીવિકાનું સાધન બનાવવાના વિચારો કરે છે, પરંતુ જ્યારે તે સામૂહિક વિચારધારાથી હટીને વિચાર કરે છે તો તેને ખ્યાલ આવે છે કે જાહેર ખબર એ જૂઠું, છેતરપિંડી, પ્રલોભનો અને નિર્લજ્જતાના પગો વડે ચાલે છે. જાહેર ખબર દ્વારા થોડા રૂપિયા તો કમાઈ લઈશ પરંતુ જે ચીજ-વસ્તુઓની જાહેરાત કરીશ, સમાજ ઉપર તેની જે નુકસાનકારક અસરો પડશે તેનો હું નિમિત્ત બનીશ. આ ખેંચતાણમાંથી તે પસાર થાય છે, અંતે નિર્ણય કરે છે કે નહિ, આ કાર્યના બદલે શિક્ષણ આપવાનું મેદાન પસંદ કરવું જોઈએ. આમ ત્યાં તે માનવીઓને ગ્રાહક અને મનેચ્છારનોની પાછળ દોડનાર બનાવવાના બદલે ઉચ્ચ માનવમૂલ્યોનું સિંચન કરે છે. જો આપણે વિચારીશું અને આજુબાજુની દુનિયામાં વસતી વ્યક્તિઓનો અનુભવ કરશું તો આ ખેંચતાણ જોવા મળશે.

આપણે ક્યારેક કોઈ વાત વિચાર્યા વગર એકદમ બોલી નાખીએ છીએ, પછી લાંબી મુદત સુધી પછતાઈએ છીએ. ક્યારેક વ્યર્થ લાગણીઓના પ્રવાહમાં તણાઈ જઈએ છીએ. કોઈ વખત હતાશ અને ઊંડા દુઃખમાં ડૂબી જઈએ છીએ. કોઈ વખત આપણા વ્યક્તિત્વને ઉજ્જવળ બનાવવામાં નિષ્ફળતાને કારણે આત્મવિશ્વાસ ખોઈ બેસીએ છીએ અને આત્મવિશ્વાસ વધારવા માટે મનોચિકિત્સકો પાસે ચક્કર લગાવીએ છીએ. પરંતુ સદાચારી અને નેક લોકોની સોબતથી આપણે અનુભવીએ છીએ કે આજે આપણે કંઈક ખજાનો પ્રાપ્ત કર્યો છે. કાવ્યો અને ગીતો તથા શાયરીઓમાં વિયોગ, દુઃખ, નિરાશા અને નિષ્ફળતાની ફરિયાદ હકીકતમાં એ વાતની ચાડી ખાય છે કે તેમનામાં જે પ્રાકૃતિક યોગ્યતા ઉપલબ્ધ હતી અને જે તકો તેમને પ્રાપ્ત હતી તે બધી તેમણે ગુમાવી દીધી છે. જો તે પોતે પોતાની જાતને સુધારતા અને શણગારતો તો સફળતા આજે તેમના પગ ચૂમતી. પોતાની જાતથી નિરાશ, પોતાના જીવનથી અસંતુષ્ટ અને પોતાના કામ પ્રત્યેની ફરિયાદ કરનાર વ્યક્તિ માટે આ અત્યંત જરૂરી છે કે તે હવે પોતાની જાતમાં બદલાવ લાવે. આ બદલાવના કાર્યને અંગ્રેજીમાં ‘પર્સનાલિટી ટ્રાન્સફોર્મેશન’ કહે છે. પયગમ્બર મુહમ્મદ સ.અ.વ.એ જે કાર્ય કર્યું તે પણ માણસોને બદલવાનું જ કાર્ય હતું, જેને ધાર્મિક શબ્દાવલિમાં ‘તઝ્કિય-એ-નફ્સ’ અર્થાત્ આત્મશુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે.

આત્મશુદ્ધિ વાસ્તવમાં વ્યક્તિની ઉન્નતિનું નામ છે. તેની જાતમાં રહેલી

પ્રાકૃતિક વિશેષતાઓને પરિપૂર્ણ કરવાથી સદ્ગુણોનું સિંચન કરવાથી અને જીવન શક્તિઓ (વીલ)ને સંગઠિત કરવાથી વ્યક્તિની ઉન્નતિ થાય છે, શ્રેષ્ઠતા આવે છે અને વૃદ્ધિ થાય છે, કારણ કે વ્યક્તિની પ્રકૃતિમાં ભલાઈ, બોધ, વિવેક, જ્ઞાન અને સમજ મૂકેલા છે. ભલાઈ તરફ આગળ વધવું એ તેની પોતાની પ્રાકૃતિક જરૂરત છે અને પોતાની જાતમાં નિખાર લાવીને તે સંતોષ અનુભવે છે. વ્યક્તિ આરંભકાળમાં પ્રતિષ્ઠા અને આનંદ-પ્રમોદ, મોજ-મજાની પ્રાપ્તિના સિદ્ધાંતો ઉપર મનની શક્તિઓને સંગઠિત કરતી હોય છે, પરંતુ આત્મશુદ્ધિથી વ્યક્તિની કાયા પલટ થાય છે અને જીવન પસાર કરવાની પ્રાથમિકતા જ બદલાઈ જાય છે. હવે તે ભૌતિક આનંદ-પ્રમોદની પ્રાપ્તિના બદલે આધ્યાત્મિક (રૂહાની) શ્રેષ્ઠતા, આધ્યાત્મિક આનંદ અને સાર્થક જીવન પસાર કરવાના પ્રયત્નો પ્રતિ તેનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થઈ જાય છે. હવે જીવનની વિવિધ પ્રકારની શક્તિઓ વ્યક્તિની ઉન્નતિ માટે સંગઠિત અને ક્રિયાશીલ બની જાય છે.

વ્યક્તિની પ્રગતિનો એક અર્થ એ છે કે વ્યક્તિ એક છલાંગ લગાવવા ઈચ્છે છે, જેથી પસાર થઈ ગયેલા સમયની કમજોરીઓની પૂર્તિ થઈ શકે. વ્યક્તિની પ્રગતિ એ નવી જીવન-યાત્રાનું નામ છે, જે અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ જાય છે. આ વ્યક્તિના સભાનતાપૂર્વકના પ્રયત્નો વગર શક્ય નથી. આત્મશુદ્ધિ દ્વારા પતનથી ઊંચાઈ તરફ પ્રયાણ કરે છે અને છોડમાંથી ઘટાદાર વૃક્ષ બની જાય છે. વ્યક્તિની ઉન્નતિની યાત્રા શરૂ થાય છે. વિચારોની ક્ષિતિજોનો વિસ્તાર વધારવાથી (અંગ્રેજીમાં કહેવત છે, 'સિમ્પલ લિવીંગ એન્ડ હાઈ થિન્કીંગ અર્થાત્ સાદાઈથી જીવન ગુજારો અને વિચારોને ઉચ્ચ રાખો') ત્યાર બાદ ઊંચાઈ તરફ ઉડ્યન કરવા માટે ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવાનો હોય છે. આ સમગ્ર યાત્રા દરમિયાન વિરોધના વંટોળની પરવા કર્યા વગર નજરને જમીન ઉપર અને કદમને આકાશ પર રાખવાના હોય છે.

વ્યક્તિની ઉન્નતિ અથવા આત્મશુદ્ધિનો અર્થ અંતરાત્મામાં સંતાયેલા નેક આદમીની શોધ છે, જેમાં આત્મશક્તિઓને જાગૃત કરીને જકડી રાખનાર વિચારોથી આઝાદી મેળવવી પડે છે અને અલ્લાહ અને તેના બંદાઓ જોડે ઉત્તમ સંબંધો સ્થાપિત કરવાના હોય છે. આ તે 'માઈલસ્ટોન' છે જેના પરથી આ યાત્રામાં પસાર થવાનું હોય છે.

વ્યક્તિના પરિવર્તનમાં જૈવિક માધ્યમોનો હસ્તક્ષેપ ઓછો હોય છે, પરંતુ

આધ્યાત્મિક માધ્યમોનો હસ્તક્ષેપ મુખ્ય હોય છે. વ્યક્તિના માતા-પિતા, નેક માણસોની સોબત, વડીલો, કુર્આન, પયગમ્બર હઝરત મુહમ્મદ સ.અ.વ. અને તેમના સાથીઓ સહાબા રદિ.ના જીવન ચરિત્ર તથા આ પ્રકારના ઘણા બધા માધ્યમો મદદ કરે છે, જેથી વ્યક્તિ પોતાની ક્ષમતાની હદ સુધી પ્રગતિ પામે છે અને પૂર્ણતાના અંતિમ સ્થાન પર પહોંચી જાય છે. આ પરિવર્તનમાં માનવીના મૂળ લક્ષણો નથી બદલાતા, તેનો સ્વભાવ અને વ્યક્તિગત ઓળખચિન્હો નથી બદલાતા, પરંતુ જે વસ્તુ બદલાય છે તે છે જીવન સંબંધિત તેનો દષ્ટિકોણ અને સામાજિક યોગ્યતા. પરિવર્તન કરવું, સુધરવું, જીવનને શણગારવું અને પરિ-પૂર્ણતાના સ્થાન તરફ પ્રગતિ કરવાનું કાર્ય એક જ વખત કરવું પર્યાપ્ત નથી, પરંતુ સતત તે માર્ગ પર આગેકૂચ કરતા રહેવું જરૂરી છે. જેવી રીતે એકસરસાઈઝ માટે એક દિવસ જઈને રોકાઈ જવાથી નહીં પરંતુ નિયમિત કસરત કરતા રહેવાથી જ શારીરિક બાંધો મજબૂત બને છે, તેવી જ રીતે વ્યક્તિત્વની ઉન્નતિ માટે નિરંતર આયોજનબદ્ધ રીતે પ્રવૃત્તિમય રહેવાથી વ્યક્તિ પૂર્ણતાના સ્થાન તરફ વધતી જાય છે.

હઝરત ઉમર રદિ.નું દષ્ટાંત લઈ લો. તેમની આરંભિક પ્રકૃતિ અને સ્વભાવ અજ્ઞાનતા કાળમાં અને ઈસ્લામિક કાળમાં એક જ રહ્યા. જેમ કે બહાદુરી, દૂરંદેશી, નિર્ણયાત્મક શક્તિ, નેતૃત્વશક્તિ વગેરે. પરંતુ જીવનથી સંબંધિત તેમના દષ્ટિકોણના પરિવર્તને તેમની સર્વ શક્તિઓને સાચી દિશા અર્પી દીધી. એક દિવસ એવો પણ આવ્યો જ્યારે આપ દુનિયાની મહાન સલ્તનતના શાસક બની ગયા. આપ રદિ. કહ્યા કરતા હતા કે ‘ઉમર ઉપર એક જમાનો એવો પણ પસાર થયો કે જ્યારે તેને બકરીઓ ચરાવવાની પણ આવડત ન’હોતી, અને આજે નાઈલ દરિયાથી દઝલા અને ફુરાત સુધીના પ્રદેશોની જવાબદારી આવી પડી.’

આ સંપૂર્ણ પ્રક્રિયા દરમિયાન વ્યક્તિ માટે આ અનિવાર્ય છે કે તે આંતરિક સભાનતા પેદા કરે. તેણે જાણવું જોઈએ કે તે ક્યાં ઊભા છે અને તેણે ક્યાં જવાનું છે.

દરેક વ્યક્તિની ત્રણ વસ્તુઓની સવારી હોય છે. એક, દષ્ટિકોણ, બીજી, ગુણો અને ત્રીજી, આદતો. આ વસ્તુઓ જન્મની સાથે આવતી નથી, પરંતુ અથાગ પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રાપ્ત પણ કરી શકાય છે અને બદલી પણ શકાય છે. બદલવા માટે પોતાનું આત્મ નિરીક્ષણ કરવું ઉન્નતિની મંઝિલનું પ્રથમ પગથિયું છે. આગળ જીવનને સાર્થક બનાવવા માટે આયોજન કરવાનું હોય છે. પછી આ આયોજન પ્રમાણે અમલ કરવાનું હોય છે. આ સમગ્ર સાહસપૂર્ણ પ્રક્રિયાને

નિયમિતતા સાથે નિરંતર ચાલુ રાખવાનું હોય છે. આત્મશુદ્ધિની આ પદ્ધતિ માનવતાની ઓળખ, વ્યક્તિત્વના શણગાર માટે યોજનાબદ્ધતા સાથે સંબંધિત છે તથા આત્મશુદ્ધિના નવા ક્ષેત્રો છે.

આત્મશુદ્ધિનું કાર્ય શરૂ થાય છે વિચારોના પરિવર્તનથી. સભાનતા અને વિચાર-પરિવર્તનના ચાર કાર્યો હોય છે:

(૧) વિચાર : વિચાર એ મગજની શોધખોળનું નામ છે. બુદ્ધિ પ્રશ્નો ઉત્પન્ન કરે છે અને જવાબ માટે જિજ્ઞાસુ હોય છે. વિચારવાથી અને ચિંતન-મનન કરવાથી તે જવાબ પણ પ્રાપ્ત કરી લે છે. બ્રહ્માંડનું પૃથક્કરણ એ વિચારનો જ ભાગ છે. મનુષ્ય બ્રહ્માંડ ઉપર વિચાર કરે છે જેના પરિણામે તે એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચે છે કે એનો કોઈ સર્જનહાર છે.

(૨) કલ્પના : પૃથક્કરણ પછી જે રહસ્યોનું ચિત્ર મગજમાં ઊભરે છે તેને કલ્પના સાથે સરખાવવામાં આવે છે. ખુદાની એક કલ્પના બીજી કલ્પના સાથે સરખાવવામાં આવે છે. ખુદાની એક કલ્પના બીજા ધર્મોમાં પણ છે. જ્યારે કુર્આનનું અધ્યયન ખુદાની એક બીજી કલ્પના અર્પણ કરે છે જે બુદ્ધિના ત્રાજવામાં પૂરી ઊતરે છે.

(૩) અનુભૂતિ : જ્યારે ખુદાની એક કલ્પના મગજમાં દઢ બને છે તો માનવી તેનાથી મદદ અને માર્ગદર્શનની યાચના કરે છે. તેના સાથે સામીપ્ય અને અંતર બે જુદી જુદી લાગણીઓ પેદા કરે છે. માનવીય સંવેદના પણ આ કલ્પનાનો જ ભાગ છે. માણસ દારૂ, વ્યભિચાર, ચોરી વગેરે કૃત્યોને ગુનાહિત કૃત્યો હોવાની કલ્પના પ્રાકૃતિક રીતે ધરાવે છે. સભાનતા અને વિચારોમાં મૂલ્યોની શોધખોળનું નામ પણ છે.

(૪) શક્યતાઓ : પછી માણસ પોતાની યોગ્યતાઓ અને વિશેષતાઓ તે હદ સુધી ફેલાવવાનું વિચારે છે જ્યાં સુધી તેની નજર દોડે છે. આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ અને પ્રગતિની હદ જન્મત પર સમાપ્ત થાય છે. માનવ મગજ જ્યારે વિચારે છે ત્યારે તેને જન્મત અને જહન્નમની શક્યતાઓ યોગ્ય લાગે છે. એટલું જ નહિં માનવ મગજ તેની ઇચ્છા કરે છે.

વિચારોના આ પરિવર્તનના કાર્યને આયતોની તિલાવત, પુસ્તકની તાલીમ અને બુદ્ધિમત્તા દ્વારા પયગમ્બર મુહમ્મદ સ.અ.વ. અંજામ આપતા હતા. આપ સ.અ.વ. પછી પણ વિચારોના તંદુરસ્ત પરિવર્તન માટેના માધ્યમો આજે પણ તે જ છે.

અંતિમ અને મહત્ત્વની વાત એ છે કે આત્મશુદ્ધિ કહો અથવા વ્યક્તિની ઉન્નતિ, તેનો સ્વભાવિક અને પ્રાકૃતિક માર્ગ-કાર્યક્ષેત્ર પર થઈને પસાર થાય છે. ખાનકાહો, દફતરો, મસ્જિદો અને મદ્રસાઓની ચાર દીવાલોની અંદર વ્યક્તિની આત્મશુદ્ધિ થઈ જાય એવું કોઈ મોડલ કુર્આન અને હદીસમાં આપણને નથી મળતું. એટલું જ નહિં, કાર્યક્ષેત્ર અને સંઘર્ષ અને પ્રયત્નો કરવા, ભૂલો કરવી, ઠોકર ખાવી, શરમની લાગણી અને ગુનાહોનું ભાન થવું, પશ્ચાતાપ કરવો અને પાછા ફરવું આ જ આ માર્ગના માર્ઈલસ્ટોન છે.

● એસ. અમીનુલ હસન

પ્રકાશકના બે શબ્દો..

સમગ્ર સંસારમાં સૌથી પ્રતિભાશાળી અને અધિકૃત અસ્તિત્વ મનુષ્ય છે. તેને જ જ્ઞાનની શક્તિ પ્રાપ્ત છે. એક તરફ મનુષ્યને પશુઓ સાથે સરખાવી તેના અસ્તિત્વને ખૂબ જ નિમ્ન બનાવી દેવામાં આવે છે તો બીજી બાજુ તેને જ અલ્લાહના સ્થાને બિરાજમાન કરવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી મનુષ્યના વાસ્તવિક અસ્તિત્વને સમજવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી વ્યક્તિત્વનો વિકાસ સાચી દિશામાં થઈ શકે નહીં. મનુષ્યને વિચારવા, પારખવા, વિશ્લેષણ કરવા, નિષ્કર્ષ કાઢવા, સારા અને ખોટા કાર્યો કરવાની સ્વંત્રતા છે. તે આયોજન કરી શકે, લક્ષ્ય નિર્ધારિત કરી શકે, તેના માટે કુર્બાની આપી શકે છે. પ્રગતિ અને વિકાસ તેની પ્રકૃતિમાં જોવા મળે છે. આવા ગુણો બીજા સજીવોમાં જોઈ શકાતા નથી. સ્પષ્ટ છે કે મનુષ્ય બીજા સજીવોની જેમ માત્ર કોઈ જીવ નથી બલ્કે વિવિધ પાસાઓને આવરી લેતું શ્રેષ્ઠ અસ્તિત્વ છે. તેનું વ્યક્તિત્વ અને મોભો ખૂબ જ ઉચ્ચ છે.

કુર્બાની મજાદનું અધ્યયન કરતા જણાય છે કે અલ્લાહ તઆલાએ મનુષ્યને સર્વોત્તમ બંધારણ પર પેદા કર્યો છે. વ્યક્તિ પોતાની વાસ્તવિક પ્રકૃતિ ઉપર સ્થાપિત હોય તો અલ્લાહે તેના હૃદયમાં મૂકેલી શક્તિથી તે સાચા અને ખોટાની પરખ કરી શકે છે. પરંતુ પરિવાર અને સમાજના વાતાવરણનો તેની શ્રદ્ધા અને ચરિત્ર પર ઊંડો પ્રભાવ પડવાથી તેના વ્યક્તિત્વ પર ડાઘ લાગે છે. વિવિધ કારણે તે સત્યને પારખવામાં ભૂલ કરી શકે છે તેથી પરમ કૃપાળુ અલ્લાહે મનુષ્યને તેની પ્રકૃતિ ઉપર કાયમ કરવા અને તેના વ્યક્તિત્વને વધારે પ્રજ્વલિત કરવા સમયાંતરે પોતાના દૂતો મોકલ્યા જેમણે અલ્લાહે અર્પેલ માર્ગદર્શનના પ્રકાશમાં લોકોનો તજ્જકિયા (વ્યક્તિત્વ વિકાસ) કર્યો.

વ્યક્તિત્વ વિકાસ (Personality Development) વર્તમાન દુનિયાનો જાણીતો વિષય છે. વ્યવસાયિક જગતમાં તેની માંગ હોવાથી વિશેષ રૂપે યુવાનોમાં તે ખૂબ જ પ્રિય છે. ચોક્કસ ભૌતિક લાભો મેળવવા માટે પોતાની અંદર અમુક હંગામી ગુણો કેળવી લેવાનું નામ વ્યક્તિત્વ વિકાસ નથી. તેમાં

વ્યાપકતા છે. પોતાના અસ્તિત્વને સાર્થક કરવા માટે પોતાના વ્યક્તિત્વને દળદાર બનાવવું જરૂરી છે. વ્યક્તિત્વ વિકાસ અને તર્કિકતા એ સદાબહાર શીર્ષકો છે. દરેક સમયમાં તેમને લગતા વિષયો પર લખવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં બંને જમાનાની સુગંધ માણી શકાય છે. પુસ્તકમાં માત્ર સિદ્ધાંતો જ વર્ણવવામાં આવ્યા નથી બલકે વધુ ફળદાયી બનાવવા ટેસ્ટ પેપર અને પ્લાનિંગ શીટ પણ લેખક દ્વારા મૂકવામાં આવી છે. Philosophical - દાર્શનિક બાબતોને ખૂબ જ સુંદર રીતે આધુનિક ભાષામાં સમજાવવામાં આવી છે. આ વિષય ઉપર લેખકે ગાગરમાં સાગર સમાવી પોતાના ગહન અભ્યાસનો પરિચય આપ્યો છે. તર્કિકતા (આત્મશુદ્ધિ) માટે પુસ્તકમાં વ્યવહારૂ અભિગમ રાખવામાં આવ્યો છે. એકંદરે પુસ્તક નવયુવાનો, વિદ્યાર્થીઓ અને ઈસ્લામી સંગઠન સાથે જોડાયેલા બંધુઓ માટે ખૂબ જ લાભદાયી છે. આશા છે વાચક મિત્રો તરફથી સારો પ્રતિભાવ મળશે. અનુવાદકે ખૂબ મહેનતથી લેખકના હાર્દને જીવંત રાખ્યું છે

શકીલઅહમદ રાજપૂત

ચેરમેન, ઈસ્લામી સાહિત્ય પ્રકાશન

પ્રસ્તાવના

મૌલાના મુહમ્મદ ફારૂક ખાં સાહેબ તરફથી

આત્મશુદ્ધિ અથવા વ્યક્તિત્વનું ઘડતર અને નિપુણતા વાસ્તવમાં દીનની અસલ જરૂરત અને આશય છે. આનું પ્રમાણ કુર્આન શરીફ અને ઈરશાદે નબવી સ.અ.વ. બંનેથી પુરવાર થાય છે. 'તઝ્કિયા' (આત્મશુદ્ધિ) કુર્આનનો પારિભાષિક શબ્દ છે. પરંતુ તેને સમજવા અને તેની અપેક્ષાઓને જાણવાના પ્રયત્નો સામાન્ય રીતે કરવામાં નથી આવતા. આ વસ્તુ કુર્આની જ્ઞાન અને દીની રહસ્યોને સમજવામાં મોટી બાધા સાબિત થાય છે. જરૂરી હતું કે આત્મશુદ્ધિના વિષય ઉપર વિસ્તારપૂર્વક પ્રકાશ પાડવામાં આવે અને આત્મશુદ્ધિની અસલ સચ્ચાઈ અને તેની પ્રાપ્તિ માટેના જે માધ્યમો અને સાધનો છે તેના ઉપર સ્પષ્ટરૂપે ચર્ચા કરવામાં આવે.

આ ઘણી જ આનંદદાયક વાત છે કે બિરાદર મુહતરમ એન્જિનિયર એસ. અમીનુલ હસન સાહેબ (જમાઅતે ઈસ્લામી હિંદની મર્કઝી મજલિસે શૂરાના રુક્ન)ને આ વાતની અનુભૂતિ થઈ અને તેમણે કિતાબ 'નફ્સ કા તઝ્કિયા - ફર્દ કા ઈર્તિકા'ની રચના કરીને એક મોટી જરૂરિયાતને પરિપૂર્ણ કરી છે. તેમણે તઝ્કિયાને કુર્આનનો 'કી-વર્ડ' સમજીને તેના ઉપર વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરી છે, અને જણાવ્યું છે કે તેની પ્રાપ્તિ માટેના માધ્યમો અને સંબંધો આજે પણ એ જ છે જેનું કુર્આન મજહદમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ તિલાવતે કુર્આન, કિતાબની તાલીમ અને હિકમતની તાલીમ. પછી તેમણે આ માધ્યમો ઉપર વિસ્તારપૂર્વક વાતો અને ચર્ચાઓ કરી છે. આ સંબંધમાં તેમની કલમથી ઘણી જ લાભદાયક અને ઉપયોગી વાતો લેખમાં આવી છે.

લેખકે પોતાના પુસ્તકમાં ઈમામ ગઝાલી રહ. અને ઈમામ ઈબ્ને તૈમિયહ રહ.ની રચનાઓનું નિરીક્ષણ કર્યું છે. અને દર્શાવ્યું છે કે આત્માની શુદ્ધિ માટે નેક લોકોની સોબતની જરૂરતને નકારી શકાય તેમ નથી. વ્યક્તિત્વનું ઘડતર અને આચરણની સુધારણા એ જ દીનનો અસલ પ્રાપ્ત અને હેતુ છે. તેને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને લેખકે સત્કાર્યો ઉપર પણ પ્રકાશ પાડ્યો છે, જેનો સંબંધ સીધી રીતે અથવા

વિના સંબંધે વ્યક્તિની ઉન્નતિ સાથે છે. આ શ્રેણીમાં વ્યક્તિત્વનો અર્થ, વ્યક્તિત્વની અભિવ્યક્તિ, વ્યક્તિની ઉન્નતિ માટેના ચાલક બળો, વ્યક્તિત્વ પરીક્ષણ, જીવન-પદ્ધતિ, અને જીવનનું આયોજન વિગેરે પ્રશ્નોને ચર્ચામાં લાવવામાં આવ્યા છે અને મોકાને અત્યંત ધ્યાનમાં રાખીને કાર્યસૂચિ પણ આપવામાં આવી છે.

આશા છે કે તેના વિષયના મહત્ત્વને અનુરૂપ આ એક માર્ગદર્શક પુસ્તક સાબિત થશે. અલ્લાહ તઆલા તેમના પ્રયત્નો અને સંશોધનને કબૂલ ફરમાવે અને પાઠકો આનાથી વધુમાં વધુ લાભ પ્રાપ્ત કરે.

આત્મશુદ્ધિ: વ્યક્તિની ઉન્નતિ

અલ્લાહતઆલાએ આ ધરતી ઉપર આશરે વીસ (૨૦) લાખ પ્રકારના જીવો (પ્રાણીઓ)નું સર્જન કર્યું છે, જેમાં માનવીનું સર્જન અત્યંત વિશેષતા ધરાવે છે. તેની પ્રકૃતિમાં જે તત્ત્વો (પંચમહાભૂત)નું મિશ્રણ કર્યું છે તેના જેવું એ અન્ય કોઈ જીવમાં નથી કર્યું. મનુષ્યને ભલાઈ અને બૂરાઈ બંને પ્રકારની મનેચ્છાઓ અર્પિત કરવામાં આવી છે. તે પુણ્ય (નેકી)નો માર્ગ પણ અપનાવી શકે છે અને પાપ (ગુનાહ)નો માર્ગ પર પણ ચાલી શકે છે. તે સંયમના પ્રકાશથી ઝળહળિત બની શકે છે અને દુરાચાર તથા ગુનાહના કાર્યોનું આચરણ કરીને પતનની ખાઈમાં પણ ગબડી શકે છે. અને અપમાનિત-તિરસ્કૃત બની શકે છે. મનુષ્યને ભલાઈ અને બૂરાઈ, નેકી અને ગુનાહ, સંયમ, પરહેઝગારી અને દુરાચાર વચ્ચે વિવેકબુદ્ધિનો અધિકાર અને તેના માટે જ્ઞાન અને બુદ્ધિમત્તાથી નવાજવામાં આવ્યો છે. આદમીના મનમાં દરેક પળે એક ખેંચતાણ ચાલુ રહે છે. આ સંઘર્ષમાં ભલાઈ, નેકી અને સંયમની શક્તિઓને એવી રીતે ઉભારીને ઉપર લાવવી કે તે આદત, પ્રકૃતિ અને સ્વભાવ બની જાય અને દુરાચાર, બૂરાઈ અને ગુનાહની મનેચ્છાઓ ઉપર કાબૂ પ્રાપ્ત થઈ જાય. એ જ આત્મશુદ્ધિ (તઝ્કિયા) છે.

આત્મશુદ્ધિના ત્રણ અર્થ છે :

(૧) સાધારણ અર્થ

આત્મશુદ્ધિનો સર્વમાન્ય સાધારણ અર્થ આ લેવામાં આવે છે કે આદમી કેટલા ઝિકરો-અઝકાર, અમુક કાર્યો, તપશ્ચર્યાને અપનાવીને એક વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ ધારણ કરી લે જેના પરિણામે દુનિયા અને તેમાંની દરેક વસ્તુ સાથેનો સંબંધ ઓછામાં ઓછો થઈ જાય. સૂફીવાદ, સદાચાર, અનુસરણ, પીરી-મુરીદીને સામાન્ય રીતે આત્મશુદ્ધિ સમજવામાં આવે છે.

(૨) શાબ્દિક અર્થ

અરબી શબ્દકોષના આધારે આત્મશુદ્ધિ (તઝ્કિયા)નો અર્થ કોઈ વસ્તુની

એવી કાળજી અને સંભાળ લેવી કે તે પૂર્ણતાના આરે પહોંચી જાય. આ અર્થમાં પવિત્ર અને શુધ્ધ કરવું અને સજાવવું-સંવારવું પણ સામેલ છે. આ રીતે આત્મશુદ્ધિનો અર્થ થશે — પાક સાફ કરવું, લક્ષ આપવું, ઉપર લઈ જવું, પરિપૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચાડવું.

મૌલાના અમીન અહસન ઈસ્લાહી રહ.એ આત્મશુદ્ધિને જમીનના શુદ્ધિકરણ સાથે સરખાવ્યું છે. જેવી રીતે એક ખેડૂત જમીનમાં ખેતી કરતાં પહેલાં તેમાં રહેલ કાંટા, ઝાડી, ઝાંખરાથી સાફ કરે છે. ખાડા ટેકરા વાળી જમીન પર કોદાળો ચલાવીને તેને એક સરખી સપાટ બનાવે છે. કાંકરા, પથ્થર વિ. વીંણીને બહાર ફેંકે છે. પાણી સીંચીને માટીને નરમ બનાવે છે. પછી તેમાં બીજ રોપે છે. બીજની યોગ્યતાને સંપૂર્ણ રીતે કાર્યરત્ બનાવવા માટે ખાતર આપે છે. પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓથી રક્ષણ કરે છે. આ સંપૂર્ણ કાર્યવાહી પછી બીજ પોતાની યોગ્ય પરિપૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચીને ઘટાદાર વૃક્ષ બની જાય છે; અને ફળ-ફૂલ આપવા લાગે છે. આ જ પ્રમાણે માનવ સ્વભાવની શુદ્ધિનું પણ છે. કુવિચારોની જડો ઉખાડી નાખવામાં આવે, સ્વભાવની વિકૃતિઓને દૂર કરીને મનોવૃત્તિઓ ઉપર નિયંત્રણ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે. અન્યોને તકલીફદાયક આદતો સુધારીને પોતાને માનવતાનો હિતચિંતક અને શુભેચ્છક બનાવવામાં આવે. કુર્આન અને હદીસના શિક્ષણથી સુસજ્જ થઈ સ્વભાવમાં અને જીવનમાં કોમળતા, સુંવાળપ પેદા કરવામાં આવે. ઈમાનના બીજની સુરક્ષા કરવામાં આવે કે જેથી મન અને શૈતાન પોતાની જાળમાં ફસાવી ન દે.

આ સઘળી મંઝિલોમાંથી જ્યારે માણસ સફળતાપૂર્વક પસાર થાય છે ત્યારે તે ‘અસ્ફલાસાફેલીન’માંથી ઊંચે ઊઠીને ‘આલા-ઈલ્લીયીન’ના સ્થાન પર પહોંચી જાય છે. કોઈ પણ વસ્તુનો અર્થ તેના વિરોધાર્થ પર સ્પષ્ટ થાય છે. આત્મશુદ્ધિ (તઝ્કિયા)નો વિરોધાર્થી શબ્દ બદનામી (તદ્સિયા) છે. કુર્આનનું ફરમાન છે,

“વિચાર કરે છે કે બદનામી—અપમાન સહીને પુત્રીને રાખી લે અથવા માટીમાં દાટી દે.” (સૂર:નહલ-પલ)

કોઈ વસ્તુને દબાવીને, ગળું ટૂંપીને, તેની તાકાત અને વિશેષતાઓને ખતમ કરી દેવું ‘તદ્સિયા’ કહેવાય છે અને તેનાથી વિરુદ્ધ ‘તઝ્કિયા’ એટલે કોઈ વસ્તુને સાચવીને અને તેના પ્રત્યે લક્ષ કેન્દ્રિત કરીને એવી રીતે ઉછેર કરવામાં આવે કે તે પરિપૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચી જઈને લાભકારક બની જાય.

(૩) પારિભાષિક અર્થ

માનવીની રચના સર્વોત્તમ સંરચનાથી કરવામાં આવી છે. કુર્આનનું ફરમાન છે,

“નિ:શંક અમે માનવીને સર્વોત્તમ ઢાંચા પર બનાવ્યો છે.”

બાહ્ય દેખાવ, આંતરિક ભાવનાઓ, વૈચારિકતા, ચિંતન-મનન અને દષ્ટિબિંદુઓ દરેક પ્રકારે સર્વશ્રેષ્ઠ મોડલ પર માનવીનું સર્જન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ કેટલીક આંતરિક મનોવૃત્તિઓ છે જે તેને નિમ્ન સ્તરે ઉતારી દેવા માટે કાર્યરત્ છે. આત્મશુદ્ધિ માનવીના એ જાગૃત પ્રયત્નોનું નામ છે, જેના લીધે તે ગુનાહિત મનોવૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ પ્રાપ્ત કરે છે, જે આત્માનો અવાજ સાંભળે છે અને પોતાના આત્માને સંતુષ્ટ બનાવવા માટે પ્રયત્નો કરે છે. આ પ્રવૃત્તિને આધુનિક પરિભાષામાં ‘પર્સનાલિટી રિફોર્મેશન’ કહી શકાય. પારિભાષિક અર્થમાં આત્મશુદ્ધિને કુર્આને સૂર:શમ્સમાં આવી રીતે પ્રાયોજિત કરેલ છે:

“અને માનવ આત્માની તથા તે ઝાતના સોગંદ! જેણે તેને ઠીક ઠાક (દુરસ્ત) કર્યો. પછી તેના ગુનાહ અને તેની પરહેઝગારી તેના ઉપર પ્રસ્તુત કરી દીધી. નિ:શંક તેણે સફળતા પ્રાપ્ત કરી, જેણે આત્માની સુધારણા કરી અને નિરાશ થયો તે જેણે તેને (આત્માના અવાજને) દબાવી દીધો.” (સૂર: શમ્સ - ૭ થી ૧૦)

આ પંક્તિઓથી કેટલાક મૂળ સિદ્ધાંતો જાણવા મળે છે:

પહેલો : માનવીની સંરચના બે પ્રકારની વિરોધાભાસી લાગણીઓ સાથે કરવામાં આવી છે. સારી અને ખરાબ, પુણ્ય અને પાપ. આમ બે પ્રકારની વૃત્તિઓ તેની પ્રકૃતિમાં પ્રસ્થાપિત તરીકે મૂકી છે. એક બીજી જગ્યાએ ફરમાવવામાં આવ્યું છે:

“જ્યારે તારા રબે ફરિશ્તાઓને કહ્યું, હું માટીમાંથી એક માનવી બનાવવાનો છું. પછી જ્યારે તેને સંપૂર્ણ રીતે બનાવી દઉં અને તેની અંદર મારી રૂહ ફૂંકી દઉં તો તમે સૌ તેની આગળ સિજદામાં પડી જાવ.” (સૂર: સોદ, ૭૧-૭૨)

બીજો : શુભ અને અશુભ શક્તિઓ અર્પણ કરવા છતાં અલ્લાહતઆલાએ માનવીનું મન સમતળ બનાવ્યું છે. કોઈ પાસું તેના ઉપર વર્ચસ્વી અને ગાલિબ આવી શકતું નથી. સભ્યતા પ્રાકૃતિક અને વાસ્તવિક છે. જ્યારે અસભ્યતા એ માનવીની પોતાની કમાણી છે.

ત્રીજો : આત્માની ઉન્નતિ અને અવનતિ બંને મનુષ્યના પોતાના અધિકારમાં છે. નેકી (પુણ્ય) અથવા બૂરાઈ (પાપ)ના માર્ગે ચાલવાની સમાન શક્તિ તેને પ્રાપ્ત

છે. પસંદગીનો અધિકાર તેને આપવામાં આવ્યો છે. આ અધિકારના યોગ્ય અથવા અયોગ્ય ઉપયોગ પર તેની સફળતા અને નિષ્ફળતાનો આધાર રહેલો છે.

ચોથો : આત્મશુદ્ધિ (તર્કિક્યા)એ ઈસ્લામનો મૂળભૂત હેતુ અને લક્ષ્ય છે, જેણે તેને પ્રાપ્ત કરી લીધું તે માણસ સફળ છે. બંને જહાન (આલોક અને પરલોક)ની સફળતાનો આધાર આત્મશુદ્ધિ ઉપર જ નિર્ભર છે.

પાંચમો : બંને જહાન (આલોક અને પરલોક)માં નિષ્ફળ અને નામુરાદ છે તે લોકો જેઓ નેકી તરફ આગળ વધવાની અને ઉન્નતિના શિખર પર પહોંચવાની પોતાની પ્રાકૃતિક યોગ્યતાઓને વ્યર્થ બનાવી દે છે. તેના પછી કોઈ પણ વસ્તુ તેને પશુતાથી અલગ પાડી શકતી નથી.

ઉપરની ચર્ચાથી જાણવા મળે છે કે માનવી પોતાના વ્યક્તિત્વના વર્તમાન સ્તરથી ઉચ્ચસ્તરીય વ્યક્તિત્વ સુધી આગેકૂચ કરે. આ સફરમાં પયગંબરો અને નેક લોકોના ચારિત્ર્યનો આદર્શ નમૂનો દૃષ્ટિ સમક્ષ રહે. આપણા વર્તમાન વ્યક્તિત્વ અને ઈચ્છિત વ્યક્તિત્વ વચ્ચે જે અંતર છે તે આત્મશુદ્ધિના કાર્યથી સમાપ્ત થઈ જાય. અહીં સુધી કે આપણે તે બની જઈએ જેની શક્યતાઓ અને યોગ્યતાઓ આપણી પ્રકૃતિમાં સ્થાપિત છે.

આમ આત્મશુદ્ધિ એક બહુદીશ પરિવર્તનનું કાર્યક્ષેત્ર છે, જેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આગળ આવશે.

આત્મશુદ્ધિ અને પ્રશિક્ષણ (તરબિયત) વચ્ચે તફાવત

સ્ટૂડન્ટ્સ ઈસ્લામિક ઓર્ગેનાઈઝેશન ઓફ ઈન્ડિયા (SIO)એ આઠમા સત્રમાં પોતાની નીતિ અને કાર્યક્રમમાં 'તરબિયત' (પ્રશિક્ષણ) શબ્દને 'તર્કિક્યા' (આત્મશુદ્ધિ)માં બદલી દીધો હતો. તેનું કારણ એ જ હતું કે 'તરબિયત' કરતાં 'તર્કિક્યા'ના શબ્દકોષના અર્થમાં વિશાળતા છે. સામાન્ય રીતે તો બંને શબ્દોને એક બીજાના પર્યાય તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. પરંતુ તે બંનેમાં ઘણો તફાવત છે. આ તફાવતને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખવો જોઈએ. 'તર્કિક્યા' શબ્દમાં પવિત્રતા અને સફાઈની સાથે ઉન્નતિ અને ઉત્થાન, પ્રગતિનો અર્થ પણ મળે છે. 'તરબિયત' શબ્દ રબ ઉપરથી બન્યો છે, જેમ કે નીચેની આયતો ઉપરથી જાણી શકાય છે:

“ફિરઓને કહ્યું, શું અમે તને અમારા પાસે બાળકની જેમ ઉછેર્યો ન હતો? તેં પોતાનાં આયુષ્યના ઘણાં વર્ષ અમારા પાસે વિતાવ્યા.” (સૂર:શુઅરા-૧૮)

“અને નમ્રતા તથા મહેરબાની સાથે તેમના સામે નમીને રહો અને આ દુઆ કર્યા કરો કે, પાલનહાર! આમના ઉપર દયા કર જે રીતે તેમણે સ્નેહપૂર્વક મને બાળપણમાં ઉછેર્યો હતો.” (સૂર: બની ઈસરાઈલ - ૨૪)

મૌલાના મોદ્દદી રહ.એ ‘રબ’ શબ્દ ઉપર પોતાના ખ્યાતનામ પુસ્તક ‘કુર્આન કી ચાર બુનિયાદી ઈસ્તેલાહે’માં ઘણા વિસ્તારપૂર્વક પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેમની ખોજ પ્રમાણે ‘રબ’નો બુનિયાદી અને મૂળભૂત અર્થ ‘પરવરિશ’ છે. પરવરિશ કરવી, ઉન્નતિ કરવી, વૃદ્ધિ કરવી, સમેટવું, ભેગું કરવું, પ્રાપ્ત કરવું, દેખરેખ રાખવી, પરિસ્થિતિમાં સુધાર લાવવો વગેરે ‘રબ’ના અર્થમાં સામેલ છે. રબ ઉપરથી બનેલ શબ્દ ‘તરબિયત’ છે. તેમાં આ બધા જ અર્થો સામેલ છે. પરંતુ સ્વની ઓળક, આત્મસંયમ, ઉણપો અને કમજોરીઓથી સુરક્ષિત થવું. જીવનને અર્થસભર બનાવવા માટેના પ્રયાસો કરવા અને સ્વને કમાલના સ્થાન સુધી પહોંચાડવામાં સમર્થન પ્રાપ્ત કરવું. ‘શુધ્ધ કરવું’ અને ‘પવિત્ર’ તથા ‘સ્વચ્છ’ કરવું એ અર્થનો તેના અર્થમાં સમાવેશ નથી થઈ શકતો. આ જ કારણથી ‘તરબિયત’ના સ્થાને ‘તઝ્કિયા’નો પારિભાષિક શબ્દ વધારે અર્થપૂર્ણ સાબિત થાય છે.

‘તરબિયત’ (પ્રશિક્ષણ) અને ‘તઝ્કિયા’ (આત્મશુધ્ધિ)ની ધારણા વચ્ચેનો તફાવત એ સમયે એનાથી પણ વધારે સ્પષ્ટ થઈ જશે, જ્યારે આપ સ્ટૂડન્ટ્સ ઈસ્લામિક ઓર્ગેનાઈઝેશન ઓફ ઈન્ડિયા (SIO)ની નીતિ અને કાર્યક્રમ ઈ.સ. ૧૯૯૫-૯૭ અને ૨૦૦૧-૦૮ના સત્ર વચ્ચે તુલના કરશો. તરબિયતના શીર્ષક હેઠળ જે કાર્યોને સામેલ કરવામાં આવ્યા છે તે છે :- અઠવાડિક સંમેલનો, સિલેક્ટેડ મેમ્બર્સ કેમ્પ, સભ્યપદ માટેનો કોર્સ, યોગ્યતાઓ (લાયકાતો)ને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જવી અને અલ્લાહના માર્ગમાં દાન. જ્યારે ‘તઝ્કિયા’ (આત્મશુધ્ધિ)ના શીર્ષક હેઠળ (૨૦૦૧-૦૮)ના સત્રની પોલીસીમાં જે કાર્યોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે તે:- ઈસ્લામી આસ્થાઓ, અજ્ઞાની વિચારધારા, જ્ઞાનની ઈસ્લામી પરિભાષા, દિલની હાલત, સમયાંતરે સમીક્ષા, સત્કર્મો, સફાઈ અને સારી આદતો, શારીરિક તંદુરસ્તી, વાંચન શોખ, અભ્યાસમાં પ્રગતિ, સમયનો સદ્ઉપયોગ.

આ બંને પોલીસીઓ વચ્ચેનો તફાવત વાસ્તવમાં માત્ર દષ્ટિકોણના પરિવર્તન સુધી મર્યાદિત નથી. વિચાર અને દષ્ટિકોણનો ફેરફાર કાર્યમાં પરિવર્તન

જરૂર લાવશે. જો કાર્યક્રમના આ વિભાગો ઉપર પૂરેપૂરી રીતે અમલ થાય તો વ્યક્તિત્વનો સર્વાંગી વિકાસ થશે જેના પરિણામ સ્વરૂપ ધૈર્યવાન અને સર્વગુણ સંપન્ન વ્યક્તિત્વ અસ્તિત્વમાં આવશે.

તેનાથી વિપરીત જે પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ ઉપસે છે તે Fractured Personality (આંશિક વ્યક્તિત્વ વિકાસ) કહેવાય છે. એવી વ્યક્તિમાં આપ વિચારોની ઉચ્ચતાને તો નિહાળશો, પરંતુ તેનામાં લાગણીઓનું અસંતુલન હશે. ઈસ્લામની મજબૂત કલ્પના તો હશે, પરંતુ ધૂંધળું (અસ્પષ્ટ) હશે. જમાઅતથી સંબંધ તો મજબૂત હશે, ઈમાન પરંતુ ઘરેલુ મામલાઓમાં સમસ્યાઓ હશે. કાર્યક્રમોમાં સમયસર હાજરી તો થશે પરંતુ તે વ્યક્તિ અમલના મેદાનમાં, રોજગારમાં સમયથી ઘણો જ પાછળ હશે. વિચારો જવાન પરંતુ અમલ નિર્બળ હશે. અલ્લાહના માર્ગમાં ખર્ચ કરવાનો ઉત્સાહ તો હશે પરંતુ રોજી કમાવવાની આવડત નહીં હોય. બુધ્ધિ તેજ પરંતુ દિલ કમજોર, અન્યો પ્રત્યે તો કડક અને નિર્દયી આલોચના અને પોતાની સમીક્ષાથી બેપરવાઈનું વલણ ધરાવતો રહેશે.

આત્મશુદ્ધિની વાસ્તવિકતા

તત્ક્રિયા (આત્મશુદ્ધિ) શબ્દનો પારિભાષિક અને શબ્દકોષીય અર્થ સ્પષ્ટ થઈ ગયો પછી હવે આપણે આત્મશુદ્ધિના મૂળ કાર્ય ઉપર વિચારણા કરીશું.

મુસ્લિમ ઉમ્મત કુર્આનથી જેમ જેમ દૂર થતી ગઈ તેમ તેમ કુર્આન પણ પોતાના અર્થ અને મતલબના અંદાજથી લોકોના મગજમાંથી દૂર થતું ગયું. અમુક વિદ્વાનોએ તેને ફરીથી મગજમાં બેસાડવા માટે મહેનત કરી છે.

આ બેપરવાઈના કાળમાં કુર્આનના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો સાચા અર્થને ઉમ્મતે વિસારી દીધા અથવા તેના મૂળ હેતુની વિશાળતાને મર્યાદિત કરી દીધી, જેથી તેના અનુસંધાને અમલ પોતે જ મર્યાદિત થઈ ગયો. અલ્લામા ઈકબાલ રહ.ના કથનાનુસાર —

હુએ કિસ દરજા ફકીહાને હરમ બે તૌફીક
પુદ બદલતે નહીં, કુર્આન કો બદલ દેતે હૈં

પારિભાષિક શબ્દના અર્થની ફળ-શક્તિ તેના ચાવીરૂપ શબ્દો હોય છે. જ્યારે ચાવી જ ગુમ થઈ જાય તો રૂમ કે મકાનના સામાન અથવા પુસ્તકોથી ફાયદો ઉઠાવવો અશક્ય બની જાય છે. સફળતાની ચાવી જો હાથ લાગી જાય તો અમૂલ્ય પૂંજી હાથમાં આવી જાય છે.

મૌલાના મૌદૂદી રહ.એ ‘કુર્આન કી ચાર બુનિયાદી ઇસ્તિલાહેં’માં રબ, ઈલાહ, દીન અને ઈબાદતના વર્તુળને વિશાળ બનાવ્યું છે. એવી જ રીતે ઝિકર, તકવા, અયામુલ્લાહ વગેરેના પારિભાષિક શબ્દો છે. દરેક ભાષામાં કેટલાક ખાસ પારિભાષિક શબ્દો હોય છે. કેટલીક કહેવતો હોય છે એ સમજવામાં ત્રુટિ થઈ ગઈ તો અર્થ શું નો શું થઈ જાય છે.

ઉદાહરણ રૂપે અંગ્રેજીમાં ‘Put out the lamp’નો અર્થ ‘દીવાને રૂમથી બહાર રાખો એમ નથી’ પરંતુ ‘દીવો હોલવી નાખો’ થશે. ઉર્દૂ ભાષામાં ‘ગાડી ચલા રહા હૂં’નો અર્થ ‘I am running the car’ નહીં પરંતુ ‘I am Driving the

Vehicle' થશે. 'ખુશી સે મેરા દિલ બાગ બાગ હો ગયા'નો અનુવાદ 'My heart became garden garden' કરવામાં આવે તો મજાકરૂપ થશે; બલકે એનો અર્થ એ થશે કે મારું મન પ્રફુલ્લિત થઈ ગયું.

કુર્આનના ચાવીરૂપ શબ્દોમાં તઝ્કિયા પણ એક પારિભાષિક શબ્દ છે. તેના સાચા અર્થથી અપરિચિત હોવાના કારણે તેને ખાનકાહી વ્યવસ્થામાં થનાર ઝિકર-ફિકર અને તેનો બદલ (પર્યાય) સમજી લીધો. જો કે કુર્આનમાં પયગંબરોને મોકલવાનો ઉદ્દેશ્ય જ તઝ્કિયા ઠેરવવામાં આવ્યો છે. તઝ્કિયા જ સફળતાનું અસલ ધોરણ છે, તઝ્કિયા જ કુર્આન ઉતરાણનો મૂળ હેતુ છે કારણ કે કુર્આન જીવનની સુધારણા માટે ઊતર્યું છે. આથી કુર્આનનું મૂળ લક્ષ્ય તથા જીવન સફળતા પ્રોત્સાહને અને પયગંબરોને મોકલવાનો હેતુ તઝ્કિયાને ઠેરવવામાં આવ્યો. કુર્આન કહે છે : “કદ્ અફ્લહા મન તઝ્કકા” (સૂર:આ'લા-૧૪) તેના કેટલાક અનુવાદ ધ્યાનથી જુઓ:

- સફળતા પામ્યો તે જેણે પવિત્રતા અપનાવી.
(મૌલાના મૌદૂદી રહ.)
- “સફળ થયો જેણે પોતાને પવિત્ર કર્યો.
(મૌલાના વહીદુદીન ખાન)
- નિ:શંક એ લોકોએ સફળતા પ્રાપ્ત કરી જે પવિત્ર થઈ ગયા.
(મૌલાના મુહમ્મદ જૂનાગઢી)
- સફળ થયો તે જેણે પવિત્રતા ધારણ કરી.
(મૌલાના શમ્સ પીરઝાદા રહ.)
- નિ:શંક તે સફળ થઈ ગયો, જે પવિત્ર બની ગયો.
(મૌલાના અબૂ સલીમ મુહમ્મદ અબ્દુલ હય્ય રહ.)
- He is successful who growth.
(મુહમ્મદ પિકથોલ)
- સફળ થયો તે જેણે પોતાને પાક કર્યા.
(મૌલાના અમીન અહસન ઈસ્લાહી રહ.)
- સફળ થઈ ગયો તે જેણે પોતાને સદ્ગુણો અને ઉત્તમતાથી સંપન્ન ભાગ્યશાળી બનાવ્યો.
(મૌલાના મુહમ્મદ ફારૂક ખાન)

ઉપરોક્ત અનુવાદોમાં મૌલાના મુહમ્મદ ફારૂક ખાનનો અનુવાદ બિલ્કુલ અલગ છે. આના ભાવાર્થથી મળતો-આવતો અનુવાદ મુહમ્મદ પિકથોલે કર્યો છે. બીજા ભાષાંતરકર્તાઓની નજીક તર્જુકિયાની હકીકત એ છે કે માનવી પવિત્ર (પાક) બની જાય. આનાથી મતલબ એ થયો કે માણસ નાપાક છે, ગંદો છે અથવા ગુનેગાર છે. તેથી તે પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરે. જ્યારે કે કુર્આન સ્પષ્ટપણે જણાવે છે : “અમે મનુષ્યને સર્વોત્તમ બંધારણ સાથે પેદા કર્યો” (સૂર:અત્-તીન-૪). મનુષ્યની રચના, સ્વભાવ અને આત્મામાં શુદ્ધ ચારિત્ર્ય મૂળભૂત ગુણ છે નહીં કે ઉપદ્રવ. પયગંબર મુહમ્મદ સલ્લ.એ પણ ફરમાવ્યું છે કે બાળક પ્રકૃતિ પ્રમાણે જન્મે છે, પણ તેના માતા-પિતા તેને યહૂદી કે ઈસાઈ બનાવી દે છે. હા, એ વાત જરૂર છે કે ફક્ત નેકી, સંયમ અને ભલાઈ સાથે જ માનવીને નથી બનાવ્યો પરંતુ દુરાચાર, ઉપદ્રવ, ઝઘડાખોરી અને ખરાબીઓ પણ તેના અંતઃકરણમાં સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. “પછી તેની બૂરાઈ અને તેની પરહેજગારી (સંયમ)ની તેને પ્રેરણા આપી દીધી.” (સૂર:અશ્-શમ્સ-૮) પરંતુ મૂળભૂત રીતે વિશિષ્ટતા, ભલાઈ લાભપ્રદતા અને સજ્જનતાના પાયા પર અલ્લાહતઆલાએ ન માત્ર માનવીને બલ્કે દરેક વસ્તુને બનાવી છે. દૃષ્ટાંત તરીકે નીચેની આયતોને ધ્યાનથી જુઓ:

“જે વસ્તુ પણ તેણે બનાવી ઉમદા બનાવી અને તેણે મનુષ્યના સર્જનની શરૂઆત ગારાથી કરી.” (સૂર:સજદહ-૭)

“(હે પયગંબર!) પોતાના સર્વોચ્ચ રબ (માલિક અને પાલનહાર)ના નામની તસ્બીહ (ગુણગાન) કરો જેણે પેદા કર્યા અને પ્રમાણ સ્થાપ્યું, જેણે ભાગ્ય (તકદીર) બનાવ્યું, પછી માર્ગ દેખાડ્યો.” (સૂર:આ'લા, ૧-૩)

સૃષ્ટિમાં અલ્લાહતઆલાએ જેટલી વસ્તુઓનું નિર્માણ કર્યું છે તેના હેતુ અને અસ્તિત્વની વાસ્તવિકતા પ્રમાણે અત્યંત સુંદર ડિઝાઇનિંગ કરી. આ ડિઝાઇનિંગ એવી રચનાને આધીન પણ છે અને બાહ્ય અસ્તિત્વને આધીન પણ. જેવી રીતે મકાનના બાંધકામ માટે સુંદર નકશાની સાથે તેના પાયા, પિલ્લર અને છતોની મજબૂત ડિઝાઇન પણ સામેલ હોય છે. નિર્માણનો આ જ અર્થ છે. તેના પછી તેને ઠીકઠાક કર્યો. અર્થાત્ તેની આંતરિક સજાવટનો તબક્કો આવ્યો તો ઉચિત અને યોગ્ય અવયવો અને શક્તિ અર્પણ કરી. ત્રીજા તબક્કામાં સર્જનને તેના સામર્થ્ય અને હોશિયારી પ્રદાન કરી. અર્થાત્ દરેક સર્જન પોતાની રચનામાં સંપૂર્ણ તો જરૂર હોય પરંતુ સર્વોત્તમતાની કક્ષાએ પહોંચેલા નથી હોતા. આથી

સર્જન અને બીજાને ઉચિત વાતાવરણ, હવા અને પાણી, ચારો અને ખોરાક મળી રહે તો તે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પાત્રતા અને સુંદરતામાં વૃદ્ધિ પામી શકે છે.

ચોથો તબક્કો એ છે કે અલ્લાહ તઆલાએ એ માર્ગ પર આગળ વધવા માટે તેને માર્ગદર્શન પણ પૂરું પાડ્યું. જે તેને તેના સર્વોત્તમ સ્થાન સુધી પહોંચાડે છે. (હિદાયતનો એક અર્થ મંજિલ સુધી પહોંચાડવું પણ છે.)

માણસ જ્યારે દુનિયામાં આવે છે, તો શારીરિક રીતે સંપૂર્ણ હોય છે. બાલ્યાવસ્થામાં તે પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચેલો નથી હોતો. આથી યોગ્ય આહાર અને જરૂરી વાતાવરણ મળવાથી તે યુવાવસ્થાએ પહોંચી જાય છે. એવી જ રીતે માનવી સંસ્કાર અને સ્વભાવમાં પ્રાકૃતિક રીતે નેક પેદા થાય છે. તેને આગળ વધારવા માટેની બહોળી શક્યતાઓ તેના શરીર અને પ્રાણમાં રાખવામાં આવી છે, જેથી માતા-પિતા, શિક્ષકો, વાતાવરણ અને સમાજની સારી કેળવણી દ્વારા તે પરિપૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચી જાય છે. એવી જ રીતે આત્મીય રીતે પણ આત્મીય પ્રશિક્ષણ પ્રાપ્ત કરીને પોતાની ઉન્નતિ કરે અને ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચવા માટે પ્રયત્નો કરે. ત્યાં સુધી કે તે પરિપૂર્ણ બનીને જમીન ઉપર અલ્લાહનો ખલીફા બનવાને લાયક બની જાય અને એ જવાબદારીને સંભાળવા પાત્ર બની જાય.

આ રીતે તઝકિયા એ નકારાત્મક પ્રક્રિયાની જગ્યાએ હકારાત્મક પ્રક્રિયા છે. પવિત્ર કરવું એટલે કે કદરૂપાને રૂપાળું બનાવવું છે. જ્યારે પ્રગતિ, સજાવટ, ઉચ્ચતા અને ઉમદાપણામાં ગુણસંપન્નને અત્યંત સર્વગુણસંપન્ન બનાવવામાં આવે છે.

અહિંયા પહોંચીને જાણવા મળે છે કે તઝકિયા રચનાત્મક અને પ્રગતિકારક કાર્ય છે. તઝકિયાની વાસ્તવિકતા સ્પષ્ટ થઈ ગયા પછી આ સવાલ ઉપસ્થિત થાય છે કે હું કેવી રીતે પ્રગતિ કરું. જાણે કે તઝકિયાનો યાત્રી એક યાત્રાની શરૂઆત કરે છે. જે તેને વર્તમાનથી ભવિષ્ય તરફ લઈ જાય છે. તઝકિયા (આત્મશુદ્ધિ)ની હકીકત 'સૂર:આ'લા'ના અધ્યયનથી વધારે સુસ્પષ્ટ થઈ જાય છે. સૂર:નું નામ પોતે જ બતાવે છે કે આ સૂર:ની અંદર ઉચ્ચતા, પ્રગતિ, વૃદ્ધિનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારના અગણિત દૃષ્ટાંતો કુર્આનમાં મળે છે. સૂર:જુમ્'આના હવાલાથી આગળની વિષયચર્યામાં તેને સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે. જે લોકો પૈતન અને પડતી તરફ જઈ રહ્યા છે, તેમને આ સૂર:ની શરૂઆત સાવધાન કરે છે કે સમગ્ર બ્રહ્માંડ તે હસ્તીની તસ્બીહ (ગુણગાન) કરે છે જે સર્વોપરી છે, અને જે વ્યક્તિને ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તે તેનાથી સંબંધ જોડી દે.

રબ્બે આ'લામાં અલ્લાહે પોતાની મખ્લૂકાતને ઉદ્દઘોષણ કરી દીધી કે —

૧. તેણે જ તેમનું સર્જન કર્યું છે. (એમાં આયોજન અને રચના પણ સામેલ છે.)
૨. તેણે જ સર્વ પ્રકારે યોગ્ય અને ઉચિત સર્જન કર્યું. તેણે જ બાહ્ય અને આંતરિક સુંદરતા અને સૌંદર્ય પ્રદાન કર્યું.
૩. દરેક પ્રકારની શક્તિ, યોગ્યતા, કાબેલિયત અને સારપ (ભલાઈ)નું પ્રમાણ નક્કી કર્યું જેથી તે પરિપૂર્ણ બની જાય.

૪. પછી તેને પ્રાકૃતિક યોગ્યતાના માર્ગમાં આગેકૂચ કરવા માટેની શક્યતાઓ સહિત, સરળતા, સહૂલિયત, સુગમતા અને માર્ગદર્શન પૂરા પાડ્યા.

આ ચારેય તબક્કાઓ માટે જે ઉદાહરણો અલ્લાહ તઆલાએ આપ્યા છે તે તઝ્કિયાની વાસ્તવિકતાને બિલકુલ સ્પષ્ટ અને સ્વચ્છ કરે છે.

ઉપરોક્ત દાવાની દલીલ એ છે કે માણસ તે હરિયાળી ખેતીને જુએ કે કેવી રીતે એક બીજ યોગ્ય હળ, પાણી અને માવજત પ્રાપ્ત થવાથી વૃદ્ધિ પામતા પામતા પોતાની શક્યતા પ્રમાણે પોતાની યોગ્યતાની અંતિમ હદ સુધી પહોંચી જાય છે અને સંપૂર્ણ રીતે હરિયાળી અને લીલીછમ બની જાય છે.

(સૂર:આ'લા, ૪-૫) — “જેણે લીલોતરી ઉગાડી, પછી તેને ઘણી જ લીલીછમ અને લહેરાતી બનાવી.” (મૌલાના મુહમ્મદ ફાઝ્ક ખાન), “જેણે વનસ્પતિ ઉગાડી, પછી તેને ભરી-ભાદરી, હરિયાળી અને લહેરાતી બનાવી.” (મૌલાના અમીન અહસન ઈસ્લાહી રહ.)

ઉપરોક્ત બંને અનુવાદોથી વિપરીત “અહ્વા”નો અનુવાદ સાધારણ રીતે “કચરાપટ્ટી, ઘાસ-ફૂસ” કરવામાં આવે છે. પરંતુ મૌલાના અમીન અહસન ઈસ્લાહી રહ.એ લખ્યું છે કે ‘અહ્વા’ કદાપિ તે કોળાશ માટે નથી વપરાતું જે કોઈ વસ્તુમાં તેનો મેલ સડો અથવા બેકાર થવાથી પેદા થાય છે. પરંતુ તેનાથી વિપરીત તે કાળાશયુક્ત રતાશ અથવા લીલાશ માટે વપરાય છે જે કોઈ વસ્તુ પર તેની તાઝગી લીલીછમ ફળદ્રુપતા, અને જોશના કારણે વ્યક્ત થાય છે; કેમકે આયતની ચર્ચામાં ‘ગશ્શા’ની સિફત અહ્વ આવી છે તે કારણથી નિશ્ચિતરૂપે આ બીજા અર્થમાં જ ઉપયોગ થયો છે. નહીંતર યોગ્યતા અને વિશેષતામાં અત્યંત ખરાબ પ્રકારની અસંગતતા પેદા થઈ જશે. (તદબ્બુરે કુર્આન-ભાગ-૯)

આથી જાણવા મળ્યું કે ઉચ્ચતા, મહાનતા અને મોટાઈવાળા અલ્લાહની શાન એ છે કે તેણે પોતાની મખ્લૂકાતમાં પણ વૃદ્ધિ, પ્રગતિ, વિકાસ અને

ઉમદાપણાની શક્યતાઓ પ્રસ્થાપિત કરી છે. લીલોતરી તો હવા-પાણી અને ખાતર દ્વારા વિકાસ પામી ગઈ, પરંતુ મનુષ્યનો વિકાસ કેવી રીતે થાય? તેની અંદર કેવી રીતે ઉમદાપણું, વિકાસ અને વૃદ્ધિ ઉદ્ભવે? એના જવાબમાં પણ અલ્લાહ તઆલાએ આગળ ફરમાવ્યું, “અમે તમને પઢાવી દઈશું, ત્યાર પછી તમે નહીં ભૂલો સિવાય તેના જે અલ્લાહ ઈચ્છે, તે જાહેરને પણ જાણે છે અને જે કંઈ છૂપાયેલું છે તેને પણ.” (સૂર:આ’લા, ૬-૭)

માણસને છાયાદાર વૃક્ષ બનાવવા માટે તમામ પયગંબરો બાગબાન અને માળીની હેસિયત ધરાવે છે. તેમના દ્વારા એ જ્ઞાનઆહાર પ્રદાન કરવામાં આવ્યો, જેના લીધે મનુષ્ય હર્યો-ભર્યો થઈ શકે છે, અને તે છે અલ્લાહનું કલામ. માણસને સતત જ્ઞાનદંષ્ટિ પ્રદાન કરવાનો વાયદો પ્રથમ દિવસે જ કરવામાં આવ્યો હતો. “પછી જ્યારે તમારી પાસે મારા તરફથી કોઈ હિદાયત પહોંચે, તો જે કોઈએ અમારી એ હિદાયતનું આજ્ઞાપાલન કર્યું, તો એવા લોકોને ન કોઈ ભય હશે ન જ તેઓ દુઃખગ્રસ્ત હશે.” (સૂર:બકરહં-૩૯). આ જ વાત અન્ય રીતે સૂર:આ’લાના અંતિમ ચરણમાં બયાન કરવામાં આવી છે, “આ જ વાત અગાઉ આવેલ ગ્રંથોમાં પણ કહેવામાં આવી હતી, ઈબ્રાહીમ અને મૂસાની પુસ્તિકાઓમાં.” (સૂર: આ’લા, ૧૮-૧૯)

‘તઝકિયા’ના સંદર્ભમાં આવેલ ચાર કથનો (દલીલો)માં અને હરિયાળી વનસ્પતિના ઉદાહરણ આપ્યા પછી અલ્લાહ તઆલાએ માનવીને વિશ્વાસ દેવડાવ્યો તે પયગંબરની સુપુર્દગી, તાબેદારી છે. જે તેને ઈશજ્ઞાન પ્રદાન કરશે, જેને પ્રાપ્ત કરીને અને તેને અમલમાં લાવીને મનુષ્ય પોતાના વ્યક્તિત્વની ઉન્નતિ કરી શકે છે. ફરમાવવામાં આવ્યું છે—

“અમે તમને પઢાવી દઈશું, પછી તમે ભૂલશો નહીં.” એટલે કે તે ભૂલવાની વસ્તુ નથી. તેના પછી ફરમાવવામાં આવ્યું, ‘ઈલ્લા માશા અલ્લાહ.’ તેનો એક અનુવાદ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે કે ‘તમે ભૂલશો નહીં સિવાય કે જે અલ્લાહ યાહે.’ એટલે કે તેમાં અમુક ભાગો અલ્લાહ તરફથી ભુલાવી દેવાની વાત કહેવામાં આવી છે. તેનો ઉચિત અર્થ એ છે કે જે મૌલાના અબૂ સલીમ મુહમ્મદ અબ્દુલ હય્યએ પોતાના પુસ્તકમાં લખ્યો છે. તેઓ લખે છે: “કુર્આન વિષે આ વાત માન્ય છે કે તે સંપૂર્ણપણે સુરક્ષિત છે. તેમાં ન તો એક શબ્દનો પણ વધારો થયો છે કે ન તો એક અંશનો ઘટાડો થયો છે. અમારું ઈમાન છે કે અત્યારે

જે કુર્આન આપણી પાસે ઉપલબ્ધ છે તે બિલકુલ તે જ છે જે પયગંબર મુહમ્મદ સલ્લ. પર અવતરિત થયું હતું. કુર્આન આનાથી એક અક્ષર પણ વધારે ન હતું. અલ્લાહ તઆલાએ તેની સુરક્ષા અને તેને પરિપૂર્ણ રૂપમાં સંગ્રહ કરી દેવાનો જે વાયદો ફરમાવ્યો તે બિલકુલ સત્ય હતો અને તે બરાબર પૂરો થયો.” “ઈલ્લા માશા-અલ્લાહ”નો આ આર્થ બરાબર જણાય છે કે અલ્લાહ જે ચાહે તે કરી શકે છે. તેની મરજી તમામ ઉપર વર્ચસ્વી છે. તે જે ચાહે છે તે થઈને રહેશે. તેનું આ વચન છે કે તમે કુર્આનને નહીં ભૂલો, એટલે તમે કુર્આનને ભૂલશો નહીં, તમારે કોઈ જાતની ચિંતા કરવાની કે પરેશાન થવાની જરૂરત નથી. જાહેર અને છૂપું બધું જ તેના ઉપર રોશન છે. તે કુર્આન માટે તમારી તૃષ્ણાને પણ જાણે છે અને તમને જે પોતાની જવાબદારીનો તીવ્ર અહેસાસ છે, તે પણ તેના જ્ઞાનમાં છે. તે તમને કુર્આન કેવી રીતે ભૂલવા દેશે. (આસાન તફસીર — મૌલાના અબૂ સલીમ મુહમ્મદ અબ્દુલ હય્ય)

કલામુલ્લાહ જ તે માધ્યમ છે જેના દ્વારા માણસ પોતાની આત્મશુદ્ધિ કરી શકે છે, અને આ જ કાર્ય રસૂલોને સુપ્રત કરેલ હતું. પયગંબર મુહમ્મદ સલ્લ. એ આ કાર્ય કેવી રીતે કર્યું તેનું વર્ણન આગળ આવી રહ્યું છે. તઝ્કિયાની વાસ્તવિકતાને સમજવા માટે એક બીજું પાસું પણ છે. કુર્આન કહે છે, “ખરેખર સફળ થઈ ગયો તે જેણે આત્માને વિશુદ્ધ અને વિકસિત કરી, અને નિષ્ફળ થયો તે જેણે તેને દબાવી દીધી.” (સૂર:અશ્-શમ્સ, ૯-૧૦)

અહીં ‘તઝ્કિયા’ (આત્મ-શુદ્ધિ)ના વિરોધાર્થમાં ‘તદ્સિયા’ શબ્દ પ્રયોજવામાં આવ્યો છે. તદ્સિયાનો અર્થ જાણવા માટે એ આયતનો અભ્યાસ જરૂરી છે, જેમાં આરબ મુશ્શિકોની આ હાલત દર્શાવવામાં આવી છે કે “જ્યારે તેમના પૈકી કોઈને એ સમાચાર મળે છે કે એના ત્યાં પુત્રીનો જન્મ થયો છે તો તેનો ચહેરો કાળો પડી જાય છે, તે મનમાં ને મનમાં મૂંઝાય છે અને લોકોથી સંતાતો ફરે છે. અને વિચારે છે કે અપમાન સહન કરીને તેને રહેવા દે અથવા તેને માટીમાં દાટી દે. “...અપમાનની સાથે આ પુત્રીને રાખી લે કે માટીમાં દાટી દે?...” (સૂર:નહ્લ, ૫૯)

‘તદ્સિયા’નો અર્થ દબાવી દેવું, દાટી દેવું, જમીનમાં ધરબી દેવું, શક્યતાઓને ધૂળમાં મેળવી દેવી. તેનાથી વિપરીત તઝ્કિયાનો અર્થ છે ઉછેરવું, ઉભારવું, વિકસિત કરવું, સફળ બનાવવું, પરિપૂર્ણ કરવું, વૃદ્ધિ કરવી, વિકાસ કરવો વગેરે. આથી તઝ્કિયામાં નીચે પ્રમાણેના કાર્યો સામેલ થયા:

-
૧. મનુષ્યનું સર્જન સર્વોત્તમ ઢાંચાથી કરવામાં આવ્યું છે એ કારણથી તે ઉત્તમથી સર્વોત્તમ તરફ આગળ વધે.
  ૨. માનવ પ્રકૃતિમાં શક્યતાઓ, યોગ્યતાઓનું જે પ્રમાણ અલ્લાહ તઆલાએ ઠેરવ્યું છે તે મંજિલ સુધી પહોંચવા માટે મનુષ્ય મહેનત કરે, અને તે માર્ગમાં અલ્લાહ તઆલાનો ઝિકર તેનો આહાર છે
  ૩. પોતાના અંતઃકરણમાં જોવા મળતા તણખા (ચિંગારી)ને જવાબાઓમાં ફેરવી દે, નહીં કે તેને હોલવી નાખે.
-

આત્મશુદ્ધિના માધ્યમો અને ઉપાયો

કુર્આનનો વિષય માનવી છે. કુર્આનનો સાર એ છે કે માનવી અસ્ફલા સાફેલીનમાં જવાના બદલે સાચાં અર્થમાં વિશ્વની શોભા, શ્રેષ્ઠ સર્જન અને પ્રતિષ્ઠિત જેવું આચરણ પેદા કરે. એટલા માટે કે નબીઓ (ઈશદૂતો)જ આપણા માટે આદર્શ (નમૂનો) છે. ઐશ્વર્ય ગુણોનું પ્રતિબિંબ અને નબવી ગુણોના ધારક બન્યા પછી માનવી શ્રેષ્ઠતા અને વિકાસના ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચી જાય છે. આ કાર્ય માટે જ અલ્લાહ તઆલાએ દુનિયામાં નબીઓને મોકલ્યા. નબીઓને મોકલવાનો હેતુ પણ આ જ બતાવવામાં આવ્યો છે કે તેઓ માનવ મનની શુદ્ધિ કરવા માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. વ્યક્તિઓમાં ગુણસંપન્નતા પેદા કરવા અને માનવ સમાજની સુધારણા કરવા માટે નબીઓએ લોકોની યોગ્યતાને પારખવાનું અને તેને વિકાસની મંજિલે પહોંચાડવાનું કાર્ય કર્યું. કુર્આન કહે છે (સૂર:બકરહ, ૧૨૯) અર્થ : “અને હે માલિક ! આ લોકોમાં સ્વયં તેમના જ સમુદાયમાંથી એક પયગંબર ઉઠાવજે, જે તેમને તારી આયતો સંભળાવે, તેમને ગ્રંથ અને હિકમત (બુદ્ધિમતા અને તત્ત્વદર્શિતા)નું શિક્ષણ આપે અને તેમના જીવન શુદ્ધ કરે. તું મોટો પ્રભુત્વશાળી અને ડહાપણવાળો છે.”

પરિણામની દૃષ્ટિએ આત્મશુદ્ધિ મૂળ આશય છે, એટલા માટે આયતના અંતમાં તેનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે. મૂળભૂત રીતે આત્મશુદ્ધતા જ લક્ષ્ય છે જેથી ‘સૂર:જુમ્આ’ની આયતમાં તેને ખાસ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. (સૂર:જુમ્આ, ૧-૨) અર્થ : “અલ્લાહની તસ્બીહ (મહિમાગાન) કરી રહી છે દરેક તે વસ્તુ જે આકાશોમાં છે અને દરેક તે વસ્તુ જે ધરતીમાં છે — સમ્રાટ છે, અત્યંત પવિત્ર, પ્રભુત્વશાળી અને તત્ત્વદર્શી. તે જ છે જેણે ઉમ્મીઓમાં એક રસૂલ (ઈશદૂત) સ્વયં તેમનામાંથી જ ઉઠાવ્યો, જે તેમને તેની આયતો સંભળાવે છે, તેમની જીવન સુધારણા કરે છે, અને તેમને ગ્રંથ અને હિકમત (તત્ત્વદર્શિતા)નું શિક્ષણ આપે છે, જો કે આના પહેલાં તેઓ સ્પષ્ટ પથભ્રષ્ટતામાં પડેલા હતા.”

‘સૂર:જુમ્આ’ એ ‘સૂર:સફ્ફ’ની સમકક્ષ સૂર: છે. આ બંને સૂર:ઓ ઉપર વિચાર કરવાથી કેટલીક બાબતો સ્પષ્ટ રીતે સામે આવે છે.

પહેલી : સૂર:સફ્ફમાં નબીએ કરીમ સ.અ.વ.ને મોકલવાનો હેતુ બતાવવામાં આવ્યો છે કે દુનિયાના સર્વ બાતિલ (અસત્ય) ધર્મો અને જીવન વ્યવસ્થાઓ ઉપર સત્ય દીનનું પ્રભુત્વ છવાઈ જાય.

બીજી : સત્યનું પ્રભુત્વ અને દીનની સ્થાપનાનું કાર્ય સંગઠિત માણસોની જમાઅત દ્વારા સ્થાપિત થાય છે. અલ્લાહતઆલાને મજબૂત સંગઠન અને કર્તવ્યનિષ્ઠ લોકો જ પસંદ છે, નહીં કે માત્ર ડંકાસ મારવા વાળા.

ત્રીજી : આ કાર્ય માટે અલ્લાહતઆલાએ હઝરત મૂસા અલૈ. અને હઝરત ઈસા અલૈ. ને પણ મોકલ્યા હતા; પરંતુ બની ઈચ્છાઈલે બોધ ગ્રહણ કરવાના બદલે વક્તા અને અજ્ઞાનતાને જ પસંદ કરી. તેમણે ઈલાહી ફરમાનોને બોજ સમજ્યા અને દુનિયા-પરસ્ત બની ગયા. પરિણામે તેમની સ્થિતિ ગધેડા જેવી થઈ ગઈ કે તેઓ ગ્રંથ ધરાવતા હોવા છતાં ગ્રંથના ધારક ન બની શક્યા.

ચોથી : આ જ કાર્ય માટે ઈસા અલૈ. એ પોતાના હવ્વારીઓને પોકાર્યા કે દીનની મદદ કરો. આ પોકાર પર તેઓએ લબ્બૈક કહ્યું. ઈસા અલૈ. એ ભવિષ્યમાં એક નબીની પધરામણીની ખુશ-ખબર પણ સંભાળાવી.

પાંચમી : સૂર:સફ્ફમાં નબીએ કરીમ સ.અ.વ.ને મોકલવાનો હેતુ બતાવવામાં આવ્યો છે અને સૂર:જુમ્આમાં આ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે આ કાર્ય માટે માનવ સંસાધનને આપે કેવી રીતે સુગઠિત કર્યું અને કેવા-કેવા માધ્યમો અને ઉપાયોને ઉપયોગમાં લાવીને તેમનામાં છુપાયેલી યોગ્યતાઓને સજાવી.

છઠ્ઠી : તઝ્કિયામાં ઈચ્છનીય વસ્તુ એ છે કે માણસ રબ્બાની સદ્ગુણો પોતાની અંદર પેદા કરે અને તેના રંગમાં રંગાઈ જાય. સૂર:જુમ્આની શરૂઆતમાં આ સંદર્ભમાં જ રબના કેટલાક ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ફરમાવ્યું કે અલ્લાહ બાદશાહ છે. જમીન અને આકાશોનો બાદશાહ, પોતાની પ્રજાને કંઈક કહી રહ્યો છે તો સાંભળો તે પવિત્ર છે. આથી તે ચાહે છે કે મનુષ્ય પણ પોતાના અંત-કરણ અને બાહ્યને પવિત્ર બનાવે, તે શક્તિશાળી છે. આથી તેના બંદા તેણે અર્પેલી જીવન પદ્ધતિને અપનાવીને પોતે પણ મજબૂત બને અને પૃથ્વી ઉપર પણ એ પદ્ધતિ અને બંધારણને લાગુ કરવાનો જોશ, શોખ અને ઉમંગ પોતાનામાં પેદા કરે. અલ્લાહ તઆલાનું દરેક કાર્ય હકાપણ ઉપર આધારિત છે. આથી માણસ પણ હકાપણના અવતરિત નૂરથી પ્રકાશિત બની જાય.

અલ્લાહના ઉપરોક્ત સ્ત્રોત ગુણોનું વર્ણન કરીને એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે તે જ છે જેણે નિરક્ષરમાં એક પયગંબરને મોકલ્યા, તે લોકોને અલ્લાહના ફરમાનો સંભળાવે, તેમની સુધારણા કરે, તેમને ઈલાહી ફરમાનો અને નિયમોની તાલીમ આપે અને ડહાપણથી માલા-માલ કરે.

અંતિમ વાત આના પરથી એ જાણવા મળે છે કે તઝ્કિયા, કુર્આની આયતોનું પઠન અને ગ્રંથનું શિક્ષણ તથા ડહાપણ વગર શક્ય નથી. તે સિવાય તઝ્કિયાના જેટલા માર્ગ ઉમ્મતમાં પ્રચલિત છે તેનાથી સંસાર ત્યાગ, ફકીર, તપસ્વી અને લાગણીશૂન્ય તો તૈયાર થઈ શકે છે, પરંતુ નબવી મિશનનું રક્ષણ કરનાર નહીં. તઝ્કિયાના મુકામ સુધી પહોંચવા માટે જે માધ્યમો અને ઉપાયો નબીએ કરીમ સ.અ.વ.એ ઉપયોગમાં લાવ્યા તે નીચે પ્રમાણે છે:

- (૧) કુર્આની આયતોનું પઠન
- (૨) પુસ્તકની તાલીમ
- (૩) ડહાપણની તાલીમ

તઝ્કિયા અને આયતોની તિલાવત

મૂળભૂત રીતે માનવી એક આત્મિક અસ્તિત્વ છે, જેને એક શરીર પણ અર્પણ થયું છે. આત્મિક અસ્તિત્વના વિકાસ માટે અલ્લાહના કલામથી વધુ અસરકારક કોઈ માધ્યમ નથી. નબી સ.અ.વ.નો આ મુબારક મંત્ર હતો કે આપ સ.અ.વ. અલ્લાહના કલામને શ્રાવ્ય બનાવે. અલ્લાહની વાણીને તિલાવત બનાવે, જેના કારણે અલ્લાહ પોતાના બંદાઓને જે વાત કહેવા માગે છે તે ધર્મનિષ્ઠ લોકોના કાન સુધી પહોંચી જાય. આપ સ.અ.વ.ને આ વાતની આજ્ઞા આપવામાં આવી કે, (સૂર:અનૂકબૂત-૪૫) અર્થ: “(હે નબી!) તિલાવત કરો આ ગ્રંથની (અર્થાત્ પઠન કરો આ કુર્આનનું) જે તમારા તરફ વહી દ્વારા મોકલવામાં આવ્યો છે અને નમાઝ કાયમ કરો ...”, (સૂર: કહ્ફ : ૨૭) અર્થ: “હે નબી ! તમારા રબના ગ્રંથમાંથી જે કંઈ તમારા પર વહી કરવામાં આવ્યું છે તેને (જેમનું તેમ જ) સંભળાવી દો, કોઈ તેના ફરમાનોને બદલવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો નથી. (અને જો તમે કોઈના માટે આમાં ફેરફાર કરશો તો) તેનાથી બચીને ભાગવા માટે કોઈ આશ્રયસ્થાન નહીં મેળવો.”

જ્યારે આપ સ.અ.વ. તિલાવત ફરમાવતા તો અવાજ આપ સ.અ.વ.નો હતો પરંતુ કલામ અલ્લાહનો હતો. આ રીતે સાંભળનારનો કલામ કરનાર સાથે

એક નવો સંબંધ અસ્તિત્વમાં આવે છે. ઈઝુટ્સુ (Izutsu)એ પોતાના પુસ્તક 'God and Man in the Quran' માં લખ્યું છે કે અલ્લાહ અને બંદા વચ્ચે ચાર પ્રકારના સંબંધ છે:

(૧) સ્પષ્ટ સંબંધ : સર્જનહાર અને સર્જનના આધારથી સંબંધ. 'Ontological Relationship'

(૨) દાસત્વ (તાબેદાર)ની હેસિયતથી સંબંધ : મા'બૂદ સાથે આજ્ઞાપાલન અને ઈબાદતનો સંબંધ. 'Lord-Servant Relationship'

(૩) ગુણત્વનો સંબંધ : રહમત અને ગઝબ, વાયદા અને ચેતવણીનો સંબંધ. 'Ethical Relationship'

(૪) વાર્તાલાપનો સંબંધ : આકાશીય ગ્રંથો અને દુઆના માધ્યમનો સંબંધ. 'Communicative Relationship'

કુર્આનની તિલાવત કોઈ અન્યથી સાંભળીએ અથવા આપણે પોતે તિલાવત કરીએ ત્યારે અલ્લાહ સાથે રૂબરૂ વાર્તાલાપનો સંબંધ પેદા થઈ જાય છે. વહી હકીકતમાં ઈશારાને કહે છે, પરંતુ કુર્આનની વહી ઈશવાણીના રૂપમાં થયેલી વહી છે. આ વહીની તિલાવત શક્ય છે. કુર્આન અલ્લાહનો કલામ છે. એને કલામ એટલા માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે બંદાઓ તેને સાંભળે. અર્થાત્ તિલાવત સાંભળવાની ગરજ માટે છે, અને સાંભળવું એટલા માટે છે કે બુરુગ અને બરતર અલ્લાહતઆલાના ફરમાનો અનુસાર મનુષ્ય પોતાની જાતને બદલી દે. અલ્લાહના ગ્રંથ માટે 'કલામ' શબ્દ ઘણી જગ્યાએ આવ્યો છે. દૃષ્ટાંત તરીકે:

“અને જે મુશ્શરિકોમાંથી કોઈ શરણ માંગીને તમારા પાસે આવવા ઇચ્છે (જેથી અલ્લાહની વાણી સાંભળે) તો તેને શરણ આપી દો, ત્યાં સુધી કે તે અલ્લાહની વાણી સાંભળી લે...” (સૂર: તૌબા-૦૬), “હે મુસલમાનો ! હવે શું તમે આ લોકો પાસે એ આશા રાખો છો કે તેઓ તમારા આમંત્રણ પર ઈમાન લઈ આવશે ? જો કે તેમનામાંના એક જૂથની રીત એ રહી છે કે અલ્લાહની વાણી સાંભળી અને ત્યાર પછી બરાબર સમજી-વિચારીને ઈરાદાપૂર્વક તેમાં ફેરફારો કર્યા.” (સૂર:બકરહ-૭૫).

કુર્આનના માધ્યમથી જાણે અલ્લાહતઆલા આપણી સાથે વાર્તાલાપ કરે છે. વાત કરવા માટે તેણે ખાસ વ્યવસ્થા કરી. જો કે અલ્લાહ અને બંદાપણા વચ્ચે બે પ્રકારનો તફાવત છે. એક શાશ્વત હસ્તી એક નાશવંત હસ્તીથી વાત કરે.

એનાથી મોટું સદ્ભાગ્ય માનવી માટે બીજું શું હોઈ શકે છે.!! ધારો કે માણસ અને ઘોડા વચ્ચે વાર્તાલાપનો સંબંધ હોય તો શું થશે? બંને સર્જનો બુદ્ધિ અને સમજની દૃષ્ટિએ ભિન્ન અવસ્થા ધરાવે છે. માણસ પશુથી વાત-ચીત કરવાનો સંબંધ પેદા કરી લે એ આ દુનિયાની વિલક્ષણ ઘટના હશે. માની લઈએ કે માણસ ઘોડાની બોલી જાણી લે અને તેની સાથે વાત કરે અને તેમને બોધ આપે કે તેમના માટે ઉત્તમ જીવનનો માર્ગ શું હોઈ શકે છે? ત્યારે ઘોડાઓના આનંદની શું પરિસ્થિતિ હશે કે એક સર્વોત્તમ સર્જન માણસે તેમને આ લાયક સમજ્યા કે તેમની ભાષામાં તેમની સાથે વાત કરે.

મનુષ્ય અને પ્રાણી વચ્ચે વાત થઈ શકે એ અસંભવિત વસ્તુઓ પૈકી છે. પરંતુ અલ્લાહતઆલા માણસથી વાત કરે તે અલ્લાહ માટે સામાન્ય વાત છે. પરંતુ આપણા માટે તે અત્યંત સદ્ભાગ્ય અને ખુશકિસ્મતી છે. જો કોઈ ઉચ્ચ હોદ્દદાર આપણાથી વાત કરે તો આપણી ખુશીનો કોઈ પાર નથી રહેતો અને બધાને કહેતા ફરીએ છીએ કે ફલાણા મિનિસ્ટરે મારી સાથે વાત કરી પરંતુ સૂષ્ટિનો સર્જનહાર વાત કરે અને તેનાથી આપણે પ્રભાવિત ન થઈએ તો તે આપણી બદકિસ્મતી જ હોઈ શકે છે. અલ્લાહના કલામમાં જબરજસ્ત અસરકારકતા અને મોહિત કરવાની શક્તિ જોવા મળે છે. તિલાવત કરવાથી કુર્આન પોતાની અસર અને મંત્રમુગ્ધ કરવાની શક્તિથી માણસને મોહિત કરી દે છે. અને તે જીવનમાં જોશ, ખુશી અને અપાર આનંદ સાથે આગેકૂચ કરવા લાગે છે, જેને આપણે શબ્દ ‘તઝ્કિયા’ તરીકે પણ ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ.

તિલાવત અને તઝ્કિયા

તઝ્કિયાની ચર્ચામાં આ વાત આવી ચૂકી છે કે આ અંબિયાઈ મિશન છે. તિલાવત સાંભળવાથી કેટલાય માણસોને તેણે એ સમયે પણ બદલી નાખ્યા હતા અને આજે પણ એવા કિસ્સા વાંચવા મળે છે. આપણા માટે પણ આ શક્ય છે. શક્ય જ નહીં બલ્કે આપણી ચાહત અને ધ્યેય પણ છે. ઈશભય અને ઉચ્ચ ધ્યેય સાથે તિલાવત અને શ્રવણ દ્વારા આપણી દિલની દુનિયા બદલાઈ જાય અને તે તમામ અડચણો દૂર થઈ જાય જે આપણી ઉન્નતિમાં અત્યાર સુધી બાધક રહી છે. કુર્આન કહે છે, “અલ્લાહે સર્વોત્તમ વાણી અવતરિત કરી છે, એવો ગ્રંથ જેના તમામ ભાગો સુસંગત છે અને જેમાં વિષયો વારંવાર દોહરાવવામાં આવ્યા છે. તેને સાંભળીને તે લોકોના રૂંવાડા ઊભા થઈ જાય છે જેઓ પોતાના રબ (પ્રભુ)થી ડરનારા છે અને પછી તેમના શરીર અને તેમના હૃદય નરમ પડીને અલ્લાહના

સ્મરણ તરફ વળી જાય છે. આ અલ્લાહનું માર્ગદર્શન છે જેના દ્વારા તે માનવીને સન્માર્ગ ઉપર લઈ આવે છે, જેને ચાહે છે; અને જેને અલ્લાહ જ માર્ગદર્શન ન આપે તેના માટે પછી કોઈ માર્ગદર્શક નથી.” (સૂર:ઝુમર-૨૩), “હે પયગંબર ! તે લોકોને કહી દો કે તમે આને માનો કે ન માનો, જે લોકોને આ પહેલાં જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે તેમને જ્યારે આ કલામ સાંભળાવવામાં આવે છે તો તેઓ ઘૂંટણિયે પડીને સજ્દામાં પડી જાય છે. અને પોકારી ઊઠે છે; ‘પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠતમ છે અમારો માલિક અને પાલનહાર ! તેનો વાયદો તો પૂરો થવાનો જ હતો. અને તેઓ ૨૩તાં-૨૩તાં સજ્દામાં પડી જાય છે અને તેને સાંભળીને તેમની વિનમ્રતા ખૂબ વધી જાય છે.’” (સૂર: બની ઇસરાઈલ-૧૦૭ થી ૧૦૯). “જ્યારે તેઓ આ વાણીને સાંભળે છે જે અલ્લાહના પયગંબર ઉપર અવતરિત થઈ છે, તો તમે જુઓ છો કે સત્ય ઓળખવાના કારણે તેમની આંખો અશ્રુભીની થઈ જાય છે. તેઓ બોલી ઊઠે છે, ‘પાલનહાર ! અમે ઈમાન લાવ્યા, અમારા નામ સાક્ષી આપનારાઓમાં લખી લે.’ અને તેઓ કહે છે, ‘છેવટે શા માટે અમે અલ્લાહ પર ઈમાન ન લાવીએ અને જે સત્ય અમારા પાસે આવ્યું છે, તેને શા માટે ન માની લઈએ જ્યારે કે અમે તે વાતની ઈચ્છા રાખીએ છીએ કે અમારો ૨૭ અમને સદાચારી લોકોમાં સામેલ કરે ?’” (સૂર: માઈદહ-૮૩, ૮૪)

આ છે તિલાવત અને શ્રવણની (સાંભળવાની) અસરો. તિલાવત બંદાને એના યોગ્ય બનાવે છે કે તે સત્યને ઓળખી લે અને નેક બનવાની ઈચ્છા તેનામાં જાગૃત થઈ ઊઠે અને નેક લોકોના સંગઠન સાથે સંબંધ એ તેનો ધ્યેય બની જાય.

હઝરત ઉમર રદિ.નો કિસ્સો મશહૂર છે. તે નઉજુ બિલ્લાહ પયગમ્બર મુહમ્મદ સ.અ.વ.ને કતલ કરવાના ઈરાદે નીકળ્યા હતા. રસ્તામાં તેમના બહેન અને બનેવીના ઈમાન લાવ્યાની વાત સાંભળીને તેમના ઘરે ગયા. તેમને ખૂબ માર માર્યો. પરંતુ જ્યારે કુર્આનની તિલાવત તેમના સામે કરવામાં આવી તો તેનાથી પ્રભાવિત થયા વગર રહી ન શક્યા. તે પોતે કહે છે, “જ્યારે મેં કુર્આન સાંભળ્યું તો કહ્યું, આ કલામ કેટલું બધું ઉત્તમ અને જ્ઞાનથી સભર છે. માફ દિલ ભરાઈ આવ્યું. હું ૨૩વા લાગ્યો અને મેં ઈસ્લામનો સ્વીકાર કરી લીધો.”

હઝરત તુફૈલ બિન ઉમરૂ દોસી, દોસ કબીલાના મોટા શાયર હતા. જ્યારે તે મક્કા આવ્યા તો મુશ્રિકોએ પયગમ્બર મુહમ્મદ સ.અ.વ.ના વિરુદ્ધમાં ઘણું-મધું કહ્યું અને મિત્રતાના ભાવે સલાહ આપી કે ન જ તેમનાથી કંઈ વાત કરશો કે ન

જ કંઈ તેમની વાત સાંભળજો. પરંતુ સંજોગવશાત્ એક દિવસે તે હરમશરીફમાં દાખલ થયા ત્યારે મુહમ્મદ સ.અ.વ. કુર્આનની તિલાવત ફરમાવી રહ્યા હતા. તેનાથી પ્રભાવિત થયા. નજીક ગયા અને આપ સ.અ.વ. થી વધુ માહિતી પ્રાપ્ત કરી. પછી આપ સ.અ.વ. એ કુર્આનની કેટલીક આયતોની તિલાવત કરીને સાંભળાવી તો હઝરત તુફૈલ બિન ઉમરૂ રદિ. મુગ્ધ થઈને મસ્તીમાં ઝૂમવા લાગ્યા અને તેમના હૃદયે સાક્ષી આપી કે આ કલામ માણસનું કલામ ન હોઈ શકે તેઓ સહસા પોકારી ઊઠ્યા, ખુદાની કસમ! મે આજ દિન સુધી ન આનાથી ઉત્તમ કલામ સાંભળ્યું છે અને ન આપની વાતોથી વધીને કોઈ ઉહાપણ ભરી અને ન્યાય આધારિત કોઈ વાત ક્યારેય સાંભળી છે. હું સાક્ષી આપું છું કે મુહમ્મદ સ.અ.વ. અલ્લાહના સાચા પયગમ્બર છે અને આપની દા'વત મને દિલો જાનથી સ્વીકાર્ય છે.

આવી અસંખ્ય ઘટનાઓ છે. વર્તમાન સમયની એક ઘટના મૌલાના વહીદુદ્દીન ખાન સાહેબે તેમના પુસ્તક 'અઝમતે ઈસ્લામ'માં વર્ણવી છે. ઉપરોક્ત ઘટનાઓ તો તે છે જે અરબી ભાષાના જાણકાર મહાનુભાવોએ ઈલાહી કલામની તિલાવત સાંભળી અને તેમની સુધારણા થઈ અને તેમના વ્યક્તિત્વનું પરિવર્તન થઈ ગયું. પરંતુ નીચે દર્શાવેલ ઘટના તે વ્યક્તિની છે જેની ભાષા અરબી ન હતી.

બ્રિટનના પ્રોફેસર આરબેરીના પાડોશમાં એક મુસલમાનનું મકાન હતું. એક દિવસ તે રેડિયો પર કુર્આનની તિલાવત સાંભળી રહ્યો હતો. એ અવાજ પ્રોફેસર આરબેરીના કાનમાં પડ્યો. તે તેનાથી અસાધારણ રીતે પ્રભાવિત થયા. એના પછી તેમણે કુર્આનનો અભ્યાસ ચાલુ કર્યો. તેમનું આકર્ષણ એટલું બધું વધ્યું કે તેમણે કુર્આનનો સંપૂર્ણ અનુવાદ અંગ્રેજી ભાષામાં કરી દીધો. આ અનુવાદ ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ દ્વારા 'The Koran Interpreted' નામથી પ્રકાશિત થયો છે.

કુર્આનમાં દિલોને મોહિત કરવાની જે અદ્ભૂત શક્તિ રહેલી છે તેના પ્રકટીકરણો દરેક જમાનામાં એક સમાન રહ્યો છે. કુર્આન ફક્ત તેના અર્થ અને સમજૂતી, સરળતા અને આલંકારિક શૈલીમાં જ અનન્ય છે એવું નથી. બલકે કુર્આનનો અસાધારણ ઐશ્વર્ય સૂર હોવાના કારણે તેના લયબદ્ધ સૂરનું સૌંદર્ય પણ મનને મુગ્ધ કરનાર જબરજસ્ત શક્તિ ધરાવે છે.

તિલાવત — તઝ્કિયાની પ્રથમ સીડી

અહીં આ વાત સ્પષ્ટ થઈ કે તઝ્કિયા માટે અલ્લાહના કલામને સાંભળવું અને તેની અસર ગ્રહણ કરવી જરૂરી છે. જેમને પોતાના મનની પવિત્રતાની

યાહના છે, તેમના માટે કેટલાક સહેલા ઉપાયો બતાવવામાં આવ્યા છે.

(૧) કુર્આનને ઊંચા અવાજથી તિલાવત કરવાની આદત બનાવવામાં આવે. તજવીદની સાથે તિલાવત કરવાથી એક ખાસ પ્રકારની મોહકતા ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દોનો જેર, જબર સંગીતમય ઉતાર-ચઢાવનો પ્રભાવ માણસના મનને મુગ્ધ કરે છે.

(૨) કુર્આનની તિલાવત માટે માનસિક અને આત્મિક એકાગ્રતા જરૂરી છે ત્યારે જ તે તિલાવત, અંતરસૂઝ અને લાગણીઓને જ પ્રભાવિત કરે છે અને તેનાથી જ દિલની ભાવનાઓમાં ગરમી અને જોશ પેદા થાય છે.

(૩) દરરોજ કુર્આનની તિલાવત કરતા રહો. જેમ-જેમ તેની તિલાવત વધતી જાય તેની માત્રા અને અભ્યાસક્રમમાં વધારો કરી શકાય છે.

(૪) રાત્રિના શાંત એકાંતમાં મુખ્યત્વે તહજજુદ વખતની તિલાવતથી આનંદમય અસરો અંકિત થાય છે, જેને માણસ પોતાના જીવનની પૂંજી સમજે.

(૫) મધુર સૂર અને લયબદ્ધ તિલાવત એક મનમોહક વાતાવરણ પેદા કરી દે છે. આની તિલાવતમાં દાઉદ અલૈ. જેવી તાસીર હોય તો પક્ષીઓ અને પર્વતો પણ આપનો સાથ આપતા નજર આવશે.

(૬) દરેક નમાઝ જમાઅત સાથે અદા કરવી જોઈએ પરંતુ જહરી નમાઝોમાં સારી કિર્આત સાંભળવા માટે કોઈ દૂરની મસ્જિદમાં જવું પડે તો આમ કરવું એ કિર્આતના શોખને વધારી દેશે.

(૭) રેકોર્ડ પ્લેયર, સીડીઝ, મોબાઇલ-ફોન, કોમ્પ્યુટર વગેરે માધ્યમ દ્વારા સારી મધુર કિર્આત સાંભળવાનો ખુદ પોતાનો પણ નિયમ બનાવો અને ઘરનું વાતાવરણ પણ એ રીતનું બનાવો કે જેમાં દરેક સમયે કુર્આનની તિલાવતની સુરાવલીઓ ગૂંજતી રહે.

(૮) કુર્આનના જે ભાગની તિલાવત અથવા શ્રવણ તમે કરી રહ્યા છો તેની સંક્ષિપ્ત સમજૂતી પણ ધ્યાનમાં હોય તો અસરમાં ઘણી તીવ્રતા આવે છે.

(૯) જે આયતો દિલ ઉપર અસર પહોંચાડનારી અનુભવાય તેની તિલાવત વારંવાર કરતા રહો.

(૧૦) કુર્આનના તે સ્થાનો જે આપની લાગણીઓને અને મુગ્ધતાને આકર્ષિત કરે તે આયતોને કંઠસ્થ (હિફ્ઝ) કરવાની કોશિશ કરવી જોઈએ.

તાલીમના માધ્યમથી તાત્કાલિકતા

તાલીમ એ સફળતા માટેનો એક ચાવીરૂપ અમલ છે. માનવી હોય કે પશુ દરેક પ્રાણી તાલીમ દ્વારા જ શીખે છે અને કેળવાય છે. વ્યક્તિત્વ ઘડતરમાં તાલીમનો બહુ જ પ્રભાવ છે. આપણે જે કંઈ વિચારીએ છીએ વાચન કરીએ છીએ, શ્રદ્ધા ધરાવીએ છીએ, પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ, રીત-ભાત અને વ્યક્તિગત સદાચરણ કરીએ છીએ એ સૌમાં તાલીમની મહત્વની ભૂમિકા છે. કહેવામાં આવે છે કે '90% of the behaviour is immitated' અર્થાત્ — માણસ જે કંઈ પણ આચરણ કરે છે, તેનો ૯૦ ટકા ભાગ અનુકરણ દ્વારા શીખે છે. તાલીમથી વાણી-વર્તન પર પરિવર્તન આવે છે. તાલીમ અભ્યાસ અને અનુભવથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને માનવીના વ્યક્તિત્વમાં જે પરિવર્તન આવે છે તે દૃઢ અને સ્થાયી હોય છે. તાલીમ મેળવવા માટે ન તો ઉંમરનો બાધ છે કે ન સ્થળનું બંધન. જીવનની વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં તાલીમની પરંપરા ચાલુ રહે છે. આમ દરેક સ્થિતિમાં તાલીમ વ્યક્તિત્વના પરિવર્તનમાં ઘણું અગત્યનું પાત્ર અદા કરે છે.

ગ્રંથની તાલીમ: નબીએ કરીમ સ.અ.વ.ના પદની એક મહત્વની જવાબદારી

તાલીમની આ જ અગત્યતાના કારણે અલ્લાહતઆલાએ માનવીઓની સાચી તાલીમ માટે શિક્ષકો મોકલ્યા. તેમાં નબીએ કરીમ સ.અ.વ. અંતિમ શિક્ષક છે. કુર્આન ફરમાવે છે: “અમે તમારા વચ્ચે સ્વયં તમારામાંથી એક પયગંબર મોકલ્યા છે, જે તમને અમારી આયતો સંભળાવે છે, તમારા જીવનને સુસજ્જ કરે છે, તમને ગ્રંથ અને ડહાપણની તાલીમ આપે છે, અને તમને એ વાતો શીખવાડે છે જે તમે જાણતા ન હતા.” (સૂર: બકરહ-૧૫૧)

મુહમ્મદ સ.અ.વ.એ આપનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે, “હું શિક્ષક બનાવીને મોકલવામાં આવ્યો છું.” માણસાઈને સુશોભિત કરવાના કાર્યમાં કુર્આનની આયતોની તિલાવતને અલ્લાહતઆલાએ પ્રથમ માધ્યમનું સ્થાન આપ્યું છે, જેના દ્વારા માણસ સીધો અલ્લાહતઆલાથી કલામ સાંભળે, વાતો શીખે, આજ્ઞાઓ ગ્રહણ કરે અને પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઘડતર કરે. અલ્લાહના કલામથી વધુ અસરકારક કલામ અને તાલીમનું માધ્યમ બીજું શું હોઈ શકે છે? પરંતુ જીવનના કેટલાક કાર્યો એવા છે જેમાં માણસ સ્વયં કોઈ નિર્ણય બાંધી શકતો નથી. તેને માર્ગદર્શનની જરૂરત પડે છે. ફક્ત પુસ્તકથી જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવું શક્ય હોત તો

આજે દુનિયાભરમાં યુનિવર્સિટીઓ અને શિક્ષણ કેન્દ્રો, શિક્ષકો, વ્યાખ્યાન કર્તાઓ અને અધ્યાપકોની જરૂરત ન હોત. એટલા માટે જ કુર્આનની આયતોની તિલાવતની સાથો સાથ આપ સ.અ.વ.એ ગ્રંથનું શિક્ષણ પણ આપ્યું. પુસ્તકનો એક મતલબ છે કુર્આન મજીદ. ગ્રંથનો એક અર્થ શિસ્તબદ્ધતા અને નિયમપાલન પણ છે. આથી આપ સ.અ.વ.એ સહાબાએ કિરામ રદિ. દ્વારા આખા જગતના માનવીઓને અલ્લાહના ગ્રંથના ફરમાનો અને નિયમોની તાલીમ આપી. આપ સ.અ.વ.થી વધારે ન કોઈએ કુર્આનને સમજ્યું છે, ન જ કોઈના માટે એ શક્ય છે.

હિકમત તેરી કનીઝ, તફકુર તેરા ગુલામ

સમઝા હે કિસને મૂઆનીએ કુર્આન તેરે બગૈર

અલ્લાહના ગ્રંથનું શિક્ષણ આપ સ.અ.વ.ના પદની ફરજો પૈકી હતી. “અમે આપની તરફ આ ગ્રંથ એટલા માટે નાઝિલ કર્યો છે કે આપ લોકો સમક્ષ અલ્લાહની નાઝિલ કરેલ આયતોની સમજૂતીનું વર્ણન કરો.”

મુહમ્મદ સ.અ.વ.એ વ્યક્તિત્વ પરિવર્તન કર્યું

આપ સ.અ.વ. એક નિષ્ણાત શિક્ષક હતા. માનવ-સ્વભાવના જાણકાર હતા. માનવ-સ્વભાવ અને શોખનો ખ્યાલ રાખીને તાલીમ આપતા, જેથી લોકોની આત્મશુધ્ધિ થાય. આપ સ.અ.વ. પ્રભાવશાળી શિક્ષક હતા. આપ સ.અ.વ.ની તાલીમમાં આત્મીયતા, દયા, સહનશીલતા, ગંભીરતા અને સુગમતાને ખાસ સ્થાન હતું. આપ સ.અ.વ. લોકોની સમજ-શક્તિનો ખ્યાલ રાખતા હતા, અને એ પ્રમાણે વાત કરતા કે તઝ્કિયાની સફરમાં માણસ બે કદમ આગળ વધી જતો હતો. આપ સ.અ.વ.ની તાલીમમાં ફકત તત્વજ્ઞાન જ ન હતું, ન તો તેમાં વૈચારિક કે વ્યર્થ વાતો માત્ર હતી. ગ્રંથની તાલીમ એ પ્રકારની હોય કે વ્યક્તિ સ્વયં આત્મિક વિકાસ અનુભવવા લાગે અને સમાજ પણ તેને અનુભવે. આપ સ.અ.વ.ની તાલીમથી કેવી રીતે વ્યક્તિ અને સમાજનો તઝ્કિયા (આત્મશુધ્ધિ) થયો તેનો અંદાઝ એ તકરીરથી થઈ શકે છે, જે હઝરત જાફર રદિ.એ નજજાશીના દરબારમાં ફરમાવી હતી: “હે બાદશાહ! અમે લોકો એક અજ્ઞાની કોમ હતા, મૂર્તિઓને પૂજતા હતા, મુડદાલ ખાતા હતા, વ્યભિચાર કરતા હતા, પાડોશીઓને સતાવતા હતા, ભાઈ-ભાઈ ઉપર અત્યાચાર કરતો હતો, જોરાવર લોકો નબળા લોકોના હક હડપ કરી લેતા હતા. એવા સમયમાં અમારામાં એક વ્યક્તિ પેદા થઈ, જેની શરાફત (સજ્જનતા), સચ્ચાઈ અને નિઃસ્વાર્થતાથી અમે લોકો પ્રથમથી જ જાણકાર હતા,

તેણે જ અમને ઇસ્લામનું આમંત્રણ આપ્યું અને એ શીખવાડ્યું કે અમે પત્થરોની પૂજા છોડી દઈએ, સાચું બોલીએ, ખૂના-મરકીથી અટકી જઈએ. અનાથોનો માલ ન ખાઈ જઈએ. પાડોશીઓને રાહત પહોંચાડીએ, પવિત્ર સ્ત્રીઓ ઉપર બદનામીનો આરોપ ન લગાવીએ, નમાઝ પઢીએ, રોઝા રાખીએ, ઝકાત આપીએ, અમે તેના ઉપર ઈમાન લઈ આવ્યા. શિર્ક (ખુદાની સાથે અન્યને પૂજનીય માનવું) અને મૂર્તિ પૂજા છોડી દીધી અને તમામ દુષ્કર્મોથી અટકી ગયા. આ અપરાધના વિરોધમાં અમારી કોમ અમારા જાનની દુશ્મન બની ગઈ છે. અને અમને વિવશ કરે છે કે અમે પાછા પથભ્રષ્ટ થઈ જઈએ.” (સીરતુન્નબી જિલ્દ-૧, પાન. ૧૦૪).

ગ્રંથની તાલીમથી તઝકિયા કેવી રીતે થાય છે તેનું સુંદર દૃષ્ટાંત ઉપરોક્ત તકરીર છે જેમાં વ્યક્તિઓ અને સમાજમાં ફેલાયેલી બૂરાઈઓનું વર્ણન છે. આપ સ.અ.વ.ની તાલીમથી આ બૂરાઈઓ નષ્ટ થઈ ગઈ અને વ્યક્તિ અને સમાજ એ બૂરાઈઓથી પવિત્ર બની ગયા. આપ સ.અ.વ.ના પ્રશિક્ષણની રીત એટલી મનમોહક હતી કે લોકો વારો નક્કી કરીને આપની બેઠકોમાં હાજર થતા. કોઈ હાજર ન રહી શકતો, તો બીજાથી જાણકારી પ્રાપ્ત કરી લેતો કે આપ સ.અ.વ.એ શું તાલીમ આપી. આપ સ.અ.વ. તાલીમ માટે સામાન્ય અને ખાસ લોકોની બેઠકો કરી, તથા સ્થાયી રીતે ‘સુફફા’ નામી દર્સગાહ (પાઠશાળા) ચાલુ કરી. જુમ્આના ખુત્બાઓ દ્વારા ગ્રંથની તાલીમનો ફર્જ નિભાવ્યો, પુરુષો, સ્ત્રીઓ, બાળકો અને જવાનો, ગામડિયા અને શહેરીજનો દરેકને આપ સ.અ.વ.એ તેમની સમજ-શક્તિ પ્રમાણે તાલીમ આપી અને તેમના જીવનોમાં પરિવર્તન આણી દીધું.

દુનિયાના કાર્યોની પણ તાલીમ આપી

આપ સ.અ.વ. વિશે કુર્આનમાં ફરમાવ્યું છે કે તે તમને એ વાતો શીખવાડે છે જે તમે નહોતા જાણતા. આપ સ.અ.વ. એ ફક્ત તે સમસ્યાઓ અને ફરમાનોની તાલીમ નથી આપી જેને સામાન્યજન સમુદાયમાં દીની જોગવાઈઓ કહેવામાં આવે છે, બલકે જીવનના અન્ય કાર્યો વિશે પણ આપ સ.અ.વ.એ તાલીમ આપી છે. હઝરત અબૂ ઝૈદ ઈમરાન અન્સારી રદિ.થી વર્ણન છે કે રસૂલુલ્લાહ સ.અ.વ.એ અમને ફજની નમાઝ પઢાવી અને મિમ્બર ઉપર ચઢ્યા. પછી તકરીર ફરમાવી. અહીં સુધી કે ઝુહરનો સમય થઈ ગયો તો મિમ્બર પરથી ઊતરીને ઝુહરની નમાઝ પઢાવી. પછી મિમ્બર પર ચઢીને ફરીથી તકરીર ફરમાવી. અહીં સુધી કે અસ્રનો સમય થઈ ગયો તો મિમ્બર પરથી ઊતરીને અસ્રની નમાઝ પઢાવી, પછી ફરીથી

મિમ્બર પર ચઢ્યા, અહીં સુધી કે સૂર્ય આથમી ગયો તો આપ સ.અ.વ.એ અમને ભૂતકાળમાં બનેલા બનાવો અને ભવિષ્યમાં બનનારા બનાવો વિશે બતાવ્યું. આથી અમારા પૈકી સૌથી વધુ જાણકાર તે છે જે હુઝૂર સ.અ.વ.ની આ વાતોને વધુ યાદ રાખવાવાળો હોય. હઝરત અબૂઝર રદિ. ફરમાવે છે, રસૂલુલ્લાહ સ.અ.વ.એ અમને એવી સ્થિતિમાં લાવી દીધા કે કોઈ પક્ષી આકાશમાં તેની પાંખો હલાવે છે તો તેનાથી પણ અમે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લઈએ છીએ.

રસૂલુલ્લાહ સ.અ.વ.એ સહાબાએ કિરામ રદિ.ને દરેક વસ્તુની તાલીમ આપતા હતા. આપ સ.અ.વ.એ તેમના દુનિયાના કામો અથવા આખેરતમાં કામે આવનારી વસ્તુઓમાં કોઈ નાની કે મોટી ચીજ એવી નથી છોડી જેની તાલીમ અમને ન આપી હોય. હઝરત સલમાન ફારસી રદિ.ની રિવાયત છે, ફરમાવે છે કે તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે તમને તમારા નબી સ.અ.વ. એ દરેક વસ્તુની તાલીમ આપી છે એટલે સુધી કે સંડાસ જવાની પણ? તેમણે જવાબ આપ્યો કે રસૂલુલ્લાહ સ.અ.વ.એ અમને આ વાતની મનાઈ ફરમાવી છે કે પેશાબ અથવા સંડાસ કરતી વખતે કિબ્લા (અલ્લાહના ઘર તરફની દિશા) તરફ મોઢું રાખીને બેસીએ અને જમણા હાથથી પાકી-સફાઈ કરવાથી મનાઈ ફરમાવી છે.

ગુનાહનો એહસાસ

ગુનાહિત વલણથી અગણિત માનસિક સમસ્યાઓ પેદા થાય છે અને લોકો માનસિક રોગો સુધ્ધામાં સપડાઈ જાય છે. આપ સ.અ.વ.એ એનો સહેલો ઉપાય આ બતાવ્યો કે “દરેક માણસ ગુનાહનું પૂતળું છે. પણ તેમાં સારો ગુનેગાર તે છે જે પોતાના ગુનાહોથી તોબા (માફી માગવી) કરી લે છે.” આપ સ.અ.વ.એ આ પણ ફરમાવ્યું, “ગુનાહથી તોબા (માફી માગવી) કરવા વાળો બિલકુલ એવો છે કે તેણે ક્યારેય ગુનો કર્યો જ ન હોય.”

લઘુતાગ્રંથીનો એહસાસ

લઘુતાગ્રંથીનો એહસાસ એક એવો રોગ છે જેમાં માણસ પોતાને બીજાઓ સાથે સરખામણી કરીને પોતાને હલકો સમજે છે અને આળસ, ચિડિયાપણું, ઈર્ષ્યા અને વહેમમાં ગ્રસ્ત થઈ જાય છે. તો ક્યારેક મોટા બનવાનું ભૂત એના ઉપર સવાર થઈ જાય છે, બનાવટી વાળ પહેરવા, મેકઅપ કરવો, ખિઝાબ લગાવવો (વાળ રંગવા), એ બધા લઘુતાગ્રંથીની લાગણી લક્ષણો હોય છે. આપ સ.અ.વ.એ આની પણ સુધારણા ફરમાવી દીધી. આપે ફરમાવ્યું, “કોઈ અરબીને કોઈ અજમી

(બિન અરબી) ઉપર અને કોઈ અજમીને કોઈ અરબી ઉપર, તથા કોઈ ગોરાને કોઈ કાળા ઉપર અને કોઈ કાળાને કોઈ ગોરા ઉપર કોઈ શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત નથી, માણસને શ્રેષ્ઠતા તેના સત્કાર્યોથી પ્રાપ્ત થાય છે. યાદ રાખો કે તમે સૌ આદમની સંતાન છો અને આદમને માટીમાંથી બનાવવામાં આવ્યો છે.”

ફજની નમાઝ બાદ આપ સ.અ.વ. નમાઝીઓ તરફ મોઢું ફેરવીને બેસતા. લોકોને એમના સ્વપ્નો પૂછતા અને એ સ્વપ્નોનું ફળ બતાવતા. લગ્ન-વિવાહ, તલાક અને ખુલાઅની સમસ્યાઓનો નિકાલ કરતા. શહેરની વ્યવસ્થા અને બંદોબસ્તની તાલીમ આપતા. મતલબ કે એવા ઘણા બધા કાર્યોની પણ આપ સ.અ.વ. એ તાલીમ આપી છે કે જે સામાન્ય રીતે દુન્યવી જીવનના કાર્ય-વર્તુળમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

પુસ્તકની તાલીમના વિવિધ માધ્યમો

માણસનું મન જટીલ માનસિકતા ધરાવે છે, તેથી તેની તાલીમ પણ સરળ નથી. આપ સ.અ.વ.નો ઉદ્દેશ્ય વ્યક્તિમાં પરિવર્તન લાવવાનો હતો. તેથી આપ સ.અ.વ.એ મનચેતનાને જાગૃત કરનારી પદ્ધતિ અપનાવીને પુસ્તકની તાલીમ આપી. આત્મશુધ્ધિના સંબંધમાં ચાર રીતોનું વર્ણન મળે છે.

(૧) અનુકરણ :

માણસ ઘણા કામ બીજાઓને જોઈને શીખે છે. એટલા માટે આપ સ.અ.વ.એ આ જ રીત અપનાવી છે. આપ સ.અ.વ.એ ઘણા કાર્યો પોતે કરીને બતાવ્યા કે તમે આ પદ્ધતિ પ્રમાણે અનુસરણ કરો. દા.ત. નમાઝ માટે ફરમાવ્યું, “નમાઝ એવી રીતે પઢો, જેવી રીતે તમે મને પઢતા જુઓ છો.” હઝરત અબૂ હુરૈરહ રદિ.નું વર્ણન છે કે તેમણે હઝરત જાબિર રદિ.ને આમ ફરમાવતાં સાંભળ્યા છે કે “મે રસૂલુલ્લાહ સ.અ.વ.ને ઝિલહજજની ૧૫મી તારીખે સવારી પર બેસીને રમી કરતાં જોયા છે. આપ સ.અ.વ. ફરમાવી રહ્યા હતા, તમે હજના મનાસિક મારાથી શીખો, કેમ કે મને ખબર નથી કે કદાચ હું આ હજ પછી બીજી વખત હજ કરી શકીશ.”

(૨) પ્રયત્ન અને ભૂલ :

આપ સ.અ.વ.એ પોતાના સાથીઓને જે રીતે ઈસ્લામના કાર્યો શીખવાડ્યા તેમાં એક રીત પ્રયત્ન અને ભૂલ પણ છે. એક વ્યક્તિ આવી અને ઉતાવળે નમાઝ પઢી. આપ સ.અ.વ.એ ફરમાવ્યું, “જાવ, ફરીથી નમાઝ પઢો. તેણે ફરીથી પણ

એવી જ રીતે નમાઝ પઢી. આપ સ.અ.વ.એ ફરમાવ્યું, જાવ ફરીથી નમાઝ પઢો. ત્રીજી વખત પણ તેણે એવી જ ત્રુટીઓ વાળી નમાઝ પઢી. તો આપ સ.અ.વ.એ તેને બોલાવી અને સમજાવ્યું કે નમાઝ સંપૂર્ણ સંતોષ અને નિરાંતથી તથા માન-મર્યાદાથી પઢવી જોઈએ.”

(૩) સાપેક્ષ કાર્યો :

તાલીમની એક પદ્ધતિ આ છે કે કોઈ કાર્યને કોઈ પરિસ્થિતિ સાથે જોડવામાં આવે. દા.ત. જ્યારે અજાન થાય ત્યારે માણસ નમાઝની તૈયારી કરે. અથવા એ કે એક જગ્યાએથી એક વખત ધોકો ખાધો હોય તો બીજી વખત તેનાથી સતર્ક રહેવું જોઈએ. આપ સ.અ.વ.એ ફરમાવ્યું, “મોમિન એક દર (સુરાખ)માં બે વખત પોતાના હાથ કરડાવતો નથી.”

(૪) ચિંતન અને દૈષ્ટિકોણની આઝાદીનું વાતાવરણ :

માણસ વાત-ચીત, સવાલ-જવાબ, ચર્ચાઓ અને વાદ-વિવાદ દ્વારા ઘણું બધું શીખતો હોય છે. આપ સ.અ.વ. ક્યારેય તેમના ઉપર બંદિશ નહોતા લગાવતા. સૂરઃમુઝાદલામાં ખૌલા બિન્તે સઅલ્બા રદિ.ના વાદ-વિવાદની ઘટનાનું વર્ણન થયું છે. અલ્લાહતઆલાએ સૂરઃમુઝાદલામાં તેમના બારામાં આયત નાઝિલ ફરમાવી.

પુસ્તકની તાલીમ આપવા માટે આપ સ.અ.વ. વિષય-વસ્તુ અને ઘટનાઓ સંભળાવતા, પ્રેરણા આપતા, અમુક કામોથી દૂર રહેવાનું ફરમાવતા, સવાલ પૂછતા, ઉદાહરણો આપી વાત સમજાવતા, સાથીઓને કામમાં સામેલ કરતા, રોજિંદા બનાવોનું દૃષ્ટાંત આપતા, આપ સ.અ.વ. સવાલો પૂછતા, એટલા માટે કે લોકો વિચાર-મંથન કરે અને કામ કરવા માટે દિલમાં જોશ પેદા કરવા દાખલાઓ આપતા.

કાર્ય સંબંધિત કેટલીક પદ્ધતિઓ :

આત્મશુદ્ધિ માટે તાલીમ મુખ્ય માધ્યમ છે. જેમને પોતાની આત્મશુદ્ધિ કરવાનો આશય હોય તેમને શીખવાની જિજ્ઞાસા હોવી જોઈએ. શુદ્ધભાવના અને સાચી તડપ હોય તો શીખીને પોતાનું વર્તન, આચાર-વિચાર અને જીવન બદલી શકે છે પરંતુ કેટલાક લોકોમાં શીખવા કરતાં શીખવાડવાની મનોવૃત્તિ વધારે હોય છે. થોડા સમય અગાઉ શાદી સંબંધે નવયુવાનોની તર્બિયત માટે કલાસની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. વૃદ્ધ તરીકે મૌલાના ઉમરી મદની હતા. તેમણે શાદી સંબંધે અમુક શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. દા.ત. મની, હૈજ, મલાબસ્ત, મુજામઅત વગેરે. એક

માહિતગાર વિદ્યાર્થીએ એસ.એમ.એસ. કર્યો કે મૌલાનાએ અશોભનીય અને અશિષ્ટ શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ ફકત ટીકા કરવા ખાતરની ટીકા હતી. શીખવાની ઈચ્છા ઓછી અને પોતે જાણકાર હોવાની અભિવ્યક્તિ વધારે હતી. માણસ માધ્યમોથી શીખે છે. વિદ્યા, શિસ્ત, સંસ્કાર અને સત્કર્મોનો વિકાસ કરવા માટે નીચે પ્રમાણેના માધ્યમો હોય છે :

- (૧) માતા-પિતા
- (૨) વાતાવરણ
- (૩) સારી સોબત
- (૪) શિક્ષક

અલ્લાહના રસૂલ સ.અ.વ.એ ફરમાવ્યું છે, ઈલ્મ શીખો અને લોકોને શીખવાડો, ફરજો શીખો અને લોકોને શીખવાડો, કુર્આન શીખો અને લોકોને શીખવાડો. આ શીખવા માટે જરૂરી છે કે કોઈને ગુરૂ તરીકે સ્વીકારીએ અને શીખીએ. આપ સ.અ.વ.એ ફરમાવ્યું, અસલ માનવી તો શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી છે. એ બે સિવાય કોઈમાં ભલાઈ નથી. એમાં પ્રથમ વિદ્યાર્થી બનવું પછી શિક્ષક બનવું, એ જ કુદરતની રીત છે.

પોતાના વ્યક્તિત્વનું પરિવર્તન કરવા માટે ગ્રંથનું જ્ઞાન જરૂરી છે. તેના માટે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે કાર્યો ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂરત છે.

- કુર્આનનું અધ્યયન પુષ્કળ પ્રમાણમાં કરવું જોઈએ. હુકમો, મસૂઅલા-મસાઈલ અને અન્ય પ્રકારના કાર્યોની નોંધ કરી લો તો સર્વોત્તમ રહેશે.
- વિદ્યાર્થીઓમાં કુર્આનનો અભ્યાસ સામાન્ય રીતે દર્સ આપવા માટે કરવામાં આવે છે. જ્યારે કે કુર્આનનો અભ્યાસ દર્સ આપવા માટે નહીં દર્સ લેવા માટે કરવો જોઈએ.
- ગ્રંથના અધરા સ્થાનોને સમજવા માટે કુર્આનના જુદા-જુદા આલિમો અને બુઝુર્ગ વ્યક્તિઓની સોબતમાં રહેવું જોઈએ.
- ઈન્ટરનેટથી ફાયદો જરૂર ઉઠાવવો જોઈએ પરંતુ તે આપણો શિક્ષક ન બની જાય.
- ઈજતેમાઓમાં કુર્આન, આદર્શો, આત્મશુધ્ધિ, માનવજીવનનું નવ ઘડતર, કુર્આને દર્શાવેલ માર્ગ વગેરે વિષયો ઉપર વિચાર પ્રદર્શિત કરવો. બુદ્ધિશાળી બનવાના અપ્રાકૃતિક (અસ્વાભાવિક) પ્રયત્નોનો નિષેધ કરવો રાજકારણીઓ અને ફિલ્મી સિતારાઓ આપણા માર્ગદર્શક અને વડીલ નથી.

● નબીએ કરીમ સ.અ.વ.ની સીરતથી વધુ ને વધુ સમીપ થવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. સીરત અને હદીસોનું અધ્યયન આપણને આપ સ.અ.વ.ની સમીપ લઈ જાય છે. આપ સ.અ.વ.ની શાન વધારનારી મહેફિલોથી લાભ પ્રાપ્ત કરવાનો શોખ પેદા થવો જોઈએ.

તઝકિયા (આત્મશુદ્ધિ)માં સમજદારીનું પાત્ર

તઝકિયાની મંઝિલ સુધી પહોંચવા માટે સમજદારી (બુદ્ધિમત્તા) એક અગત્યનો માઈલ સ્ટોન છે, જેના પરથી પસાર થયા વિના પર્સનાલિટી રિફોર્મેશન અશક્ય છે. તઝકિયાને જ્યારે આપણે વ્યક્તિત્વના સંપૂર્ણ ઉત્કર્ષ અને વ્યક્તિની કાયાપલટના અર્થમાં લઈએ છીએ તો પછી આયતોની તિલાવતની અસર ગ્રહણ કર્યા વગર, અલ્લાહના હુકમોની ઊંડી જાણકારી વગર અને કુર્આનની હિકમત શીખ્યા વગર તઝકિયાને તેના સાચા અર્થમાં પ્રાપ્ત કરવાથી આપણે અસમર્થ રહીશું. નબી સલ્લ.એ અબૂબક્ર સિદીક રદિ. અને ઉમર ફારૂક રદિ.થી લઈને બિલાલ રદિ. અને સલમાન ફારસી રદિ. સુધી જે વ્યક્તિઓના વ્યક્તિત્વનું ઘડતર કર્યું એ સૌના માટે આયતોની તિલાવત, પુસ્તકની તાલીમ અને સમજદારીની તાલીમના માધ્યમો અપનાવ્યા. આ ત્રણ માધ્યમોને અપનાવ્યા વગર ફક્ત થોડું સાંભળવું અને સંભળાવવું, ભાગદોડ કરવી અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ અથવા કેમ્પસ એક્ટીવીઝમથી તર્બિયત પ્રાપ્ત કરવાની કલ્પના એક મિથ્યા વિચાર છે.

ડહાપણ અને અકલમંદીમાં તફાવત

તઝકિયા અને ડહાપણ એક બહુ જ અગત્યનું માધ્યમ છે જેની તાલીમ માટે અંબિયા અલૈ.ને મોકલવામાં આવ્યા. તો અહીં સવાલ પેદા થાય છે કે ડહાપણ શું ચીજ છે? મોટાભાગે ડહાપણને અકલમંદીનો સમાનાર્થી સમજી લેવામાં આવે છે. અકલમંદી એ ચાલાકીનું નામ છે. દુનિયામાં જ્યારે બાળક જન્મે છે ત્યારે શારીરિક અને માનસિક રીતે કમજોર હોય છે જેમ જેમ તે મોટો થાય છે, તેમ તેમ તેની શારીરિક વૃદ્ધિ અને બૌદ્ધિક વિકાસ બંને પ્રાકૃતિક ગતિ પ્રમાણે ફળે-ફૂલે છે. આ બંનેની વૃદ્ધિમાં બાળકના પ્રયત્નનો કોઈ હસ્તક્ષેપ નથી. દા.ત. ૭-૮ મહિના સુધી બાળક ખાસ ઊંડી સમજ નથી ધરાવતો આના કારણે તે પલંગ ઉપરથી પડી જાય છે. પરંતુ આઠ મહિના પછી તેની અંદર સમજ-શક્તિ ખીલવા લાગે છે. દોઢ વર્ષનો બાળક જ્યારે ખાતી વખતે વધારે ગોશ્તની માગણી કરે છે તો તેની માતા એક બોટીના બે ટુકડા કરીને પ્લેટમાં મૂકી દે છે. બાળક રાજી થઈ જાય છે કે પ્રમાણ

વધારે થઈ થયું. આ એ સમયે થાય છે કે જ્યારે તેને પ્રમાણની સમજ નથી હોતી. ધીરે ધીરે તેનો માનસિક વિકાસ થાય છે તો તે પ્રમાણને ઓળખી લે છે. એવી જ રીતે બાળક બે વર્ષની આયુ સુધી કોઈ વસ્તુની માગણી કરે છે તો માતા-પિતા તે સંતાડી દે છે અને કહે છે, ‘હૂ... ગાયબ થઈ ગઈ’ બાળક સમજે છે કે તે વસ્તુ હવામાં ક્યાંક ગાયબ થઈ ગઈ. પરંતુ જ્યારે કોઈ વસ્તુ હંમેશાં રહેવાની સમજ આવી જાય છે તો તે હવે સહેલાઈથી માનતો નથી. અકલમંદી એવી રીતે પેદા થાય છે અને વિકાસ પામે છે.

પછી શિક્ષણ, વાતાવરણ, અખતરા અને અનુભવોથી તે પોતાની સમજને વિકસાવે છે. અકલમંદી માટે આ વાત નિશ્ચિત નથી કે તે વસ્તુઓ અને ઘટનાઓને એ પ્રમાણે જ જુએ જેવી તે હકીકતમાં છે. પરંતુ વસ્તુઓ અને ઘટનાઓને તે એ પ્રમાણે જુએ છે જે રીતે તેને તાલીમ મળી છે. પરંતુ જ્યારે આપણે ‘હિકમત’ શબ્દ બોલીએ છીએ તો તે સમજદારી અને અકલમંદીથી એક જુદી વસ્તુ હોય છે. હિકમત મહેનતથી મેળવવાની ચીજ કરતાં ઈશ્વરદત્ત વધારે હોય છે. આ અલ્લાહ તરફથી અર્પિત થયેલ એક નૂર છે. સમજદારી અને જ્ઞાનની ઉચ્ચ ક્ષિતિજ છે. હિકમત એ હકીકતની શોધ કરવી અને હકીકતને પામવાનું નામ છે. હિકમત સમજદારી અને બુદ્ધિમત્તાનું બીજું નામ છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી માણસ જ્ઞાની બની શકે છે. પરંતુ અંતઃદષ્ટિવાળો બની જાય તે નિશ્ચિત નથી. જ્યારે કે હિકમતથી માણસ અંતઃદષ્ટિનો માલિક બની જાય છે. જ્યારે તે ભૂતકાળનું પૃથક્કરણ કરે છે, તો હકીકત સુધી તેની પહોંચ થઈ જાય છે. તે વર્તમાન તરફ નજર નાખે છે તો મુશ્કેલીઓથી છુટકારા માટે દષ્ટિગોચર થનારી શક્યતાઓને જોઈ લે છે. જ્યારે કે અન્ય લોકો સ્થિતિના રોદ્ધાં રોતા રહે છે. દુનિયા જ્યારે ભવિષ્યથી હતાશ થઈ જાય છે, તો તે દિવ્ય પ્રકાશ અને ઈશ્વરદત્ત અકલમંદીથી જોઈ લે છે કે પરિસ્થિતિ કેવી રીતે પલ્ટો ખાઈ રહી છે અને ભવિષ્યમાં કેવી રીતે અપનાવવાથી વધારે સારું પરિણામ આવશે. તે હિકમતનો માલિક એટલા માટે હોય છે કે તે અંતઃકરણના અવાજને સાફ-સાફ સાંભળે છે. સંયમ અને અલ્લાહના ડરથી તેનું દિલ સમૃદ્ધ હોય છે અને પરિસ્થિતિ તથા અહેવાલને સમજવાની જરૂરી લાયકાતનો માલિક હોય છે.

અકલમંદી એક હદ સુધી જઈને અટકી જાય છે. પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા અને તેમાંથી માર્ગ કાઢવાથી એક અકલમંદ આદમી લાયાર બની જાય છે. રોજેરોજ આપણે સમાચાર પત્રોમાં વાંચતા રહીએ છીએ કે કોઈ કલાકાર કે

પ્યાતનામ હસ્તીએ આત્મહત્યા કરી. જ્યારે કે દુનિયાની નજરે ઓછું ભણેલો, પરંતુ હિકમતની દોલતથી માલામાલ વ્યક્તિ હકીકતને ઓળખી લે છે. સમયને અનુરૂપ ઉપાયની શોધ કરે છે. અકલમંદીથી આગળ વધીને સમજ-બૂઝ, પરિસ્થિતિની ઊંડી સમજ, સત્ય અને વાસ્તવિકતા સુધી પહોંચ, દરેક સમસ્યાનો ઉચિત અને યોગ્ય ઉકેલ એ એક બુદ્ધિશાળીની ઓળખ હોય છે. હિકમત અને બુદ્ધિ ઈમાનથી પ્રાપ્ત થાય છે જેને હિકમત પ્રાપ્ત થઈ તેને વિવેકબુદ્ધિ અર્પણ થઈ, જેના દ્વારા તે સત્ય અને અસત્ય, ઉચિત અને અનુચિત, સાચું અને જુઠું, ખરું અને ખોટું, વાસ્તવિક અને પ્રોપેગાંડા વચ્ચે ફરક કરી દે છે. કુર્આન કહે છે, “હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! જો તમે અલ્લાહનો ડર રાખશો તો અલ્લાહ તમને લાભપ્રદ વસ્તુ પૂરી પાડશે અને તમારી બૂરાઈઓને તમારાથી દૂર કરશે તથા તમારી ભૂલો માફ કરી દેશે. અલ્લાહ મોટો કૃપાળુ છે.” (સૂર: ૮:૨૯)

હિકમતની સમજૂતી

હિકમતનો સામાન્ય અર્થ બુદ્ધિમત્તા, ડહાપણ, અકલમંદી છે. શાબ્દિક અર્થ ઈલ્મ, સમજણ અને ન્યાયોચિત આંકલન કરવો છે. શ્રેષ્ઠમનની વસ્તુઓની ઓળખ શ્રેષ્ઠ ઈલ્મ વડે પ્રાપ્ત કરવી, વસ્તુઓની હકીકતને તેમની વાસ્તવિકતા પ્રમાણે જાણવી અને જાણકારીની અપેક્ષા મુજબ વર્તન કરવું પણ હિકમતના શાબ્દિક અર્થમાં સામેલ છે. હિકમત પારિભાષિક રીતે બુદ્ધિ તથા ડહાપણ અને સમજ-બૂઝની ગહરાઈ. આ આંતરદષ્ટિ, હાર્દિક ગહનતા, ઉચ્ચતા અને સદ્ગુણિતા વિકાસના ભંડારનું નામ છે જે અલ્લાહની ખાસ બક્ષિશ છે, જેના દ્વારા માણસ ભલાઈઓથી માલા-માલ થઈ જાય છે. આ જ તઝ્કિયાનો હેતુ છે. કુર્આન કહે છે, “જેને ચાહે છે હિકમત (તત્વદર્શીતા) પ્રદાન કરે છે અને જેને ‘હિકમત’ મળી, તેને હકીકતમાં મોટી દોલત મળી ગઈ. આ વાતો પરથી માત્ર તે જ લોકો બોધપાઠ ગ્રહણ કરે છે, જેઓ બુદ્ધિશાળી છે.” (સૂર: બકરહ : ૨૬૯)

માણસમાં પાયાગત બે ગુણતત્ત્વો છે. એક વિચાર અને બીજો વર્તન (આચરણ). વિચારમાં પવિત્રતા અને આચરણમાં શિષ્ટતા. આનું બીજું નામ હિકમત છે. આદમીના વિચારો પવિત્ર હશે તો તે સદાચારી પણ હશે અને સત્યવાદી પણ હશે. એટલા માટે જ અલ્લાહતઆલાએ હઝરત દાઉદ અલૈ. વિશે ફરમાવ્યું, “અમે તેનું રાજ્ય મજબૂત કરી દીધું હતું, તેને તત્વદર્શીતા પ્રદાન કરી હતી અને નિર્ણાયક વાત કહેવાની ક્ષમતા આપી હતી.” (સૂર: સોદ: ૨૦)

આના ઉપરથી જાણવા મળ્યું કે સારા સંસ્કાર અને શિષ્ટાચાર પણ હિકમતનું જ પ્રતીક છે. આ વિષય પર અલ્લામા હમીદુદ્દીન ફરાહી રહ.નો ગ્રંથ “હિકમતે કુર્આન” ઘણો જ અગત્યનો છે, જેનું અધ્યયન ફાયદાકારક થશે.

હિકમતના કેટલાક પાસા :

અલ્લામા હમીદુદ્દીન ફરાહી રહ.એ હિકમતની સાત વિશેષતાઓનું વર્ણન કર્યું છે:

(૧) સંક્ષિપ્ત અને અસરકારક વાત — સમજદાર માણસ જ્યારે વાત કરે છે ત્યારે ભલે તે નસીહત હોય કે સત્ય વાત હોય, તેની વાત સર્વોત્તમ હોય છે. તર્કથી ભરપૂર અને દિલોમાં ઊતરતી ચાલી જાય છે.

(૨) દિલની ઉદારતા — હિકમત પ્રાપ્ત થયા પછી માણસ દુનિયા પ્રત્યે આશિક અને મનેચ્છાઓનો ગુલામ નથી બની જતો, બલકે એ સૌથી મનને રોકી દે છે અને દિલમાં મોટાઈ અનુભવે છે.

(૩) દિવ્ય પ્રકાશ — જેને હિકમત પ્રાપ્ત થઈ તેને એક દિવ્ય પ્રકાશ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. કોઈ પણ સમસ્યા પર જ્યારે આ પ્રકાશ પડે છે તો તે તેની અસલ હકીકત જાણી લે છે જે બીજાઓ માટે અશક્ય હોય છે.

(૪) આચરણ — હિકમત એ જ્ઞાન અને આચરણના મિશ્રણનું નામ છે. જેવી રીતે પ્રકાશ વગર સૂર્યની અને ગરમી વગર આગની કલ્પના ન હોઈ શકે તેવી જ રીતે આચરણ વગર જ્ઞાનની કોઈ કલ્પના ફિલોસોફર પાસે નથી.

(૫) મનની પવિત્રતા — હિકમતનો સંબંધ એ કાર્યો સાથે છે જેના ઉપર માણસના સદાચરણ, મનની પવિત્રતા, તથા વિચાર અને આચરણની શુદ્ધતાનો આધાર છે. આ કામ ડ્રાઈવીંગ કે કોમ્પ્યુટર શીખવા સમાન નથી, બલકે આ કાર્યો શીખવાથી વ્યક્તિની ઉન્નતિ થાય છે અને સંસ્કાર ઉચ્ચ બને છે.

(૬) પાયાની નેકીઓ — હિકમતનો સંબંધ ફિક્કહી મસાઈલની સક્ષમતા અને નાજુકાઈ કરતાં પાયાની નેકીઓ અને માનવતાના સદ્ગુણો સાથે છે. આના કારણે બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ જ્યારે વાત કરે છે ત્યારે સાંભળનાર પ્રભાવિત થઈ જાય છે.

(૭) ઈશ્વરદત્ત અને અવતરિત જ્ઞાન — હિકમત એ સહેલી વાતને જટીલ બનાવીને પ્રસ્તુત કરવાનું નામ નથી જેવી રીતે આજકાલના બુદ્ધિશાળી મહાનુભાવો કરે છે, બલકે સરળ ભાષામાં વાતોને પ્રસ્તુત કરવી એ હિકમત છે અને વક્તવ્ય ઉપરનું આ પ્રભુત્વ માણસના પ્રયત્નોથી પ્રાપ્ત નથી થતું પરંતુ તે એક ખુદાઈ બક્ષિશ છે.

હિક્મતના લક્ષણો અને પ્રકટસ્થાન :

તર્કક્રિયા (આત્મશુદ્ધિ)ની મંજિલ તરફ આગેકૂચ કરનાર માણસ જ્યારે હિક્મતના સાગરોમાં ગોથું લગાવે છે તો તે અતિ સૌંદર્યવાન અને અમૂલ્ય હિરા-મોતી અને ખજાનાઓ વીણી-વીણીને એકઠા કરતો ચાલ્યો જાય છે, જેના લીધે તેનું વ્યક્તિત્વ નિખરતું જાય છે. તેની અંદર એક પ્રકારનું આકર્ષણ પેદા થઈ જાય છે અને તે એક અણમોલ માણસ બની જાય છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ હિક્મતને પ્રાપ્ત કરી લે છે તો તેનું પ્રગટિકરણ જુદા જુદા સ્વરૂપમાં થાય છે. દા.ત.:

(૧) ઈમાન — હિક્મતનું એક અત્યંત મહત્વનું પ્રકટસ્થાન ઈમાન છે. જેને હિક્મત પ્રાપ્ત થઈ તેને ઈમાન નસીબ થઈ ગયું. તેનાથી વિપરીત જેને ઈમાન નસીબ નથી થયું તેને હિક્મત પ્રાપ્ત નથી થઈ. જગતમાં અસંખ્ય વૈજ્ઞાનિકો થઈ ગયા જેમણે બ્રહ્માંડની શોધખોળો કરી, ચિંતન-મનન કર્યું. બ્રહ્માંડના રહસ્યો અને ભેદો ઉકેલવામાં લાગેલા રહે છે, તેઓ અનંત બ્રહ્માંડને સામાન્ય માનવી કરતાં નજીકથી જુએ છે, એટમની અંદર ઝાંખીને જોઈ લે છે, પરંતુ તેના પાછળની વાસ્તવિકતાનો જે મોટો પર્વત હોય છે તેને જોવાથી અને તેનો સ્વીકાર કરવાથી તેઓ ઈન્કાર કરી દેતા હોય છે. ધમંડ, અભિમાન, અહંકાર અને આત્મપ્રશંસા તેમને ઈમાનથી વંચિત રાખે છે. એવી વ્યક્તિ બુદ્ધિશાળી તો હોય છે પરંતુ સમજદાર નથી હોતી. કુર્આન કહે છે, “પછી શું તમે ક્યારેય તે માણસની હાલત પર વિચાર કર્યો જેણે પોતાના મનની ઈચ્છાને પોતાનો ઉપાસ્ય બનાવી લીધી અને જ્ઞાન હોવા છતાં અલ્લાહે તેને પથભ્રષ્ટામાં ફેંકી દીધી તથા તેના હૃદય અને કાનો ઉપર આવરણ નાખી દીધું અને તેની આંખો ઉપર પડદો નાખી દીધો ? અલ્લાહ પછી હવે બીજું કોણ છે જે તેને માર્ગદર્શન આપે ? શું તમે લોકો કોઈ બોધપાઠ ગ્રહણ કરતા નથી?” (સૂર જાસિયા:૨૩)

(૨) ચિંતન-મનન — હિક્મતનો માલિક ચિંતન-મનન કરનારો હોય છે. દુનિયામાં લોકો એશ-આરામ કેવી રીતે વધારવો તેના ઉપર ચિંતન-મનન કરતા રહે છે. નર્પા ભૌતિકતાવાદી અને બેઈમાન લોકો માનવજાતને ઈશદત સન્માર્ગથી હટાવી દેવા માટે કપટ લીલાઓમાં રચ્યા-પચ્યા રહે છે. પ્રગતિનું સુંદર નામ આપીને દુનિયાની સંપત્તિ લૂંટવામાં વ્યસ્ત રહે છે. સમજદાર વ્યક્તિ ચિંતન-મનનનો વિષય તે વસ્તુને બનાવે છે જેનાથી તેનું વ્યક્તિત્વ નિખરતું જાય છે, જેનાથી તેના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થાય છે. જેના કારણે તે પોતાની જાતને પરિપૂર્ણતા તરફ લઈ

જઈ શકે, જેનાથી અલ્લાહની મખ્લૂકની રાહતના કામ ફળીભૂત થઈ શકે અને આનાથી આગળ વધીને વિશ્વની હકીકત ઉપર અકલમંદ ચિંતન-મનન કરે છે. કુર્આન કહે છે, “ધરતી અને આકાશોની રચનામાં અને રાત અને દિવસના વારાફરતી આવવામાં તે બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિઓ માટે ઘણી નિશાનીઓ છે જેઓ ઊઠતાં-બેસતાં અને સૂતાં, દરેક સ્થિતિમાં અલ્લાહને યાદ કરે છે અને આકાશો અને ધરતીની સંરચનામાં ચિંતન-મનન કરે છે, (તેઓ સહસ્રા બોલી ઊઠે છે) “પાલનહાર ! આ બધું તેં નિરર્થક અને નિરુદ્દેશ્ય નથી બનાવ્યું, તું પવિત્ર અને મહાન છે એનાથી કે વ્યર્થ કામ કરે. પછી હે રબ ! અમને દોજખ (નર્ક)ની યાતનાથી બચાવી લે.” (સૂર: આલે ઈમરાન, ૧૮૦-૧૮૧)

(૩) આભારદર્શન — અકલમંદીની સૌથી મોટી નિશાની એ છે કે તે અલ્લાહનો આભારી બંદો હોય છે અને ચિંતન-મનનના પરિણામે આ હકીકતને પામી લે છે કે તેનું સંપૂર્ણ અસ્તિત્વ અલ્લાહની બક્ષિશ છે અને જે સ્થિતિમાં તેણે તેને રાખ્યો છે તે તેના માટે યોગ્ય જ સ્થિતિ છે. અલ્લાહની ને’મતો બે-હિસાબ અને તેના ઉપકારો અગણિત છે. કુર્આન કહે છે, “જેણે તમને તે બધું જ આપ્યું જે તમે માગ્યું. જો તમે અલ્લાહની નેઅમતો (કૃપાઓ)ની ગણતરી કરવા ચાહો તો નથી ગણી શકતા. હકીકત તો એ છે કે મનુષ્ય મોટો અન્યાયી અને અપકારી છે.” (સૂર: ઈબ્રાહીમ, ૩૪). અલ્લાહનો આભારદર્શન ફક્ત ‘શુક્રિયા, શુક્રિયા યા અલ્લાહ’ કહેવું જ પૂરતું નથી બલકે ને’મતનું મૂલ્ય સમજવું, તેની કદર કરવી અને ને’મતનો સદ્ઉપયોગ એ જ તેનો શુક્ર છે. ને’મતને વેડફી નાખવી એ નાશુકી છે. જીવન એ જ એક મોટી ને’મત છે માટે અકલમંદ માણસ આ ને’મતની કદર કરે છે અને તેને એવા કામોમાં લગાવે છે જેનાથી તેનો પરવરદિગાર ખુશ થાય છે.

(૪) સદ્ગુણ પ્રિયતા — હિકમત માણસના જીવનમાં જુદા-જુદા સ્વરૂપે જાહેર થાય છે. એમાં માણસનો સદાયાર અને હિકમતનું જબરદસ્ત પ્રકટસ્થાન છે. અકલમંદ માણસ ઈન્સાફનો ઝંડાધારી હોય છે, સત્યવાદી હોય છે, ત્યાગ અને સંયમની મૂર્તિ હોય છે. નમ્રતા અને વિનય તેની ભવ્યતા હોય છે. ક્ષમા અને ઉદારતા તેનું લક્ષણ હોય છે. અન્યની મુસીબત ઉપર તે ખુશ નથી થતો, કોઈનો અનાદર નથી કરતો, બીજાઓની ખામીઓ શોધતો નથી ફરતો. ઉતાવળ-પસંદ નથી હોતો. માનવતાને બિરદાવનાર હોય છે. અવિવેકી નથી હોતો. આ બધા જ કાર્યો તે એટલા માટે કરે છે કે તેની રુચિ, સ્વમાન અને લજજા-શરમ અને સ્વાભિમાન અલ્લાહના માટે હોય છે.

(૫) દેહ વ્યક્તિત્વ — પર્સનાલિટી ડેવલપમેન્ટ નામથી આજકાલ જે ટ્રેનીંગ આપવામાં આવે છે એ માત્ર બાહ્ય આડંબર છે. તે દુનિયા-પરસ્તીની ગરજથી કરવામાં આવે છે. અને એક પ્રકારની અભિનય કળા છે; જ્યારે કે હિક્મત જેને મળી જાય તેનું વ્યક્તિત્વ ઘડતર મજબૂત પાયાઓ ઉપર રચાય છે. તે ન તો લાલચમાં લિપ્ત હોય છે કે ન તો ડરથી દબી જાય છે, કે ન તો મુશ્કેલીઓથી ગભરાઈ જાય છે. તેનું ઈમાન મક્કમ અડગ; અને તેનું વ્યક્તિત્વ પરિપૂર્ણ, બહુગુણ સંપન્ન અને એક રંગી હોય છે. તે ખુદાની કૃપાથી ઉન્નત છે, તે લોકોની પ્રશંસા કે મહેણા-ટોણાથી બેપરવા હોય છે. વ્યક્તિનો વાસ્તવિક વિકાસ જ આ છે કે તે અલ્લાહથી સંબંધ કાયમ કરી લે. સત્ય માર્ગ ઉપર અડગ રહે, સ્વભાવ, સંસ્કાર ઉચ્ચ અને ભવ્ય બનાવે, અને કોઈ પણ સંજોગમાં કોઈ એવી સોદાબાજી ન કરે જેના પરિણામે પોતાના આત્માની નજરમાંથી નીચે ઊતરી જાય અને લોકોની નજરમાં ઊંચા બનવાની નિષ્ફળ કોશિશોમાં લાગી જાય. કુર્આને આવી વ્યક્તિનું ચિત્રારોપણ હામીમ સજદહની આયતો નંબર ૩૦ થી ૩૬માં ખૂબ સુંદર શબ્દોમાં કર્યું છે.

હિક્મતનો સ્ત્રોત :

પર્સનાલિટી રિફોર્મેશન હિક્મતની પ્રાપ્તિ જ્યારે આટલી અગત્યની છે તો હિક્મતનો સ્ત્રોત ક્યાં છે? હિક્મતના સ્ત્રોતોની શૃંખલાની જુદા-જુદા લેખકોએ જુદી-જુદી વાતો કહી છે, પરંતુ તેમાં સૌથી વધારે સચોટ વાત તે છે જે ઈમામ ફરાહી રહ.એ કહી છે કે, “હિક્મતનો સ્ત્રોત કુર્આન જ છે.”. હિક્મત અલ્લાહના પુસ્તકની તાલીમ અને તેના ઉપર આચરણ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

હિક્મતના સોપાન :

અલ્લાહના ગ્રંથ સાથે સંબંધ જોડયા સિવાય તઝ્કિયા અસંભવ છે. કુર્આન આપણા વ્યક્તિત્વને ધીરે-ધીરે (તદરીજ સાથે તબક્કાવાર) ઉપર ઉઠાવે છે અને આપણને સુશોભિત બનાવે છે. પયગમ્બરોના શિરે આ જ કાર્ય હતું ‘યત્લુ અલ્લૈહિમ આયાતિહિ’ની મંઝિલ સાંભળવાની મંઝિલ છે. ત્યાર પછી બીજી મંઝિલ ‘વયુઅલ્લિ મુહુલ કિતાબ’ની છે. જેમાં આપણે કુર્આન શીખીએ છીએ, સાંભળ્યા અને શીખ્યા પછી આવશ્યક મંઝિલ તેને સમજવું છે. કુર્આનની તાલીમ અને તેમાં સમજ પેદા કરવી એ મંઝિલને હિક્મતના અર્થમાં લેવામાં આવ્યું છે. જ્યારે માણસ કુર્આન સાંભળે છે, શીખે છે અને ગ્રહણ કરે છે, તો તેનો તઝ્કિયા પૂર્ણતાને આરે પહોંચી જાય છે.

હિકમતની પ્રાપ્તિ :

જ્યારે આપણે કહીએ છીએ કે હિકમત એક નૂર છે અને અલ્લાહતઆલાની બક્ષિશ છે અને તે માનવીના પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થતી નથી, તો પછી તેની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે શક્ય છે? તેનો જવાબ આ જ છે. જો કે તે બક્ષિશ છે, છતાં તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે એક માધ્યમ અને માર્ગ પણ છે. જેવી રીતે બાળકને જ્યાં સુધી ભૂખ ન લાગે ખાવાનું ખવડાવી શકાતું નથી પરંતુ માતા તેનામાં ભૂખ લગાડવાના પ્રયત્નો કરે છે. તેને પ્રેરણા અને લાલચ આપે છે. કોળિયો નાક પાસે લઈ જાય છે, જેથી સુગંધના લીધે તે ખાવા માટે પ્રેરાય અથવા એક કોળિયો ખવડાવી દે છે જેથી તેનો સ્વાદ ચાખીને ખાવા માટે ઉત્તેજિત થાય. આવી જ રીતે નબી સલ્લ.ની સોબતથી સહાબાએ કિરામ રદિ.એ એટલી હદ સુધી પોતાની કાબેલિયત-યોગ્યતાને વધારી કે તેઓ હિકમતના માલિક બની ગયા. આપણે હિકમતની પ્રાપ્તિના માધ્યમોને જ્યારે ઓળખી લઈશું તો હિકમત પ્રાપ્ત કરવાનો શોખ આપણા અંતઃકરણમાં પણ અંગડાઈઓ લેવા લાગશે.

હિકમતથી તર્કિયા સુધી :

હિકમતને પ્રાપ્ત કરવા માટે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે માર્ગોને અપનાવવાથી લાભદાયક નીવડશે.

- (૧) કુર્આન સાથે સંબંધ — કેમકે કુર્આન હિકમતનો ખજાનો છે, એટલા માટે તેના સાથે સતત સંબંધ જોડી રાખવો જોઈએ. તેને પઢવું, સમજવું, યાદ કરવું, અધ્યયન કરવું, દરેક જગ્યાએ તેના હવાલા આપવા એ સર્વ તેનાથી સંબંધની નિશાની છે.
- (૨) તહજજુદ — કેમ કે હિકમત એ અલ્લાહની બક્ષિશ છે, એટલા માટે આ બક્ષિશને પ્રાપ્ત કરવા માટેનો શ્રેષ્ઠ સમય તહજજુદનો સમય છે. જે બંદાઓ આ સમયે ઊઠવાથી ટેવાયેલ હશે તે નફ્સના ગુલામ નથી હોઈ શકતા. તેમનું દિલ નૂરથી પ્રકાશિત બની જાય છે. વળી કુર્આનને થોભી-થોભીને પઢવા માટે પણ આ સમય ઘણો યોગ્ય સમય હોય છે.
- (૩) ઈન્ફાક (અલ્લાહ માટે ખર્ચ) — કુર્આનમાં જ્યાં આ વાત આવી છે કે હિકમત અલ્લાહની બક્ષિશ છે તે આ સંદર્ભમાં છે કે મો'મિન પૈસાનો પૂજારી નથી હોતો. પરંતુ અલ્લાહના માર્ગમાં ખર્ચ કરતો રહે છે. માલની મુહબ્બત અને હિકમત બંને સાથે રહે તે અસંભવ છે.

---

(૪) માનવ પ્રેમ - ઈશપ્રેમી માણસ સ્વભાવગત જ્યારે અન્યોના દુઃખ-દર્દને પોતાનું દુઃખ-દર્દ સમજવા લાગે છે ત્યારે ખુદાની નજરોમાં તેનું મૂલ્ય વધી જાય છે. તે જાણે છે કે તમામ સર્જનો અલ્લાહનો પરિવાર છે.

(૫) દાર્શનિક વ્યક્તિની સંગત - પ્યારા નબી સ.અ.વ.એ ફરમાવ્યું, એવા માણસોની સંગત કરો જે દુનિયાના પૂજારી ન હોય બલકે ઈશપ્રેમી હોય. એવા લોકોનો સંગ તમારા અંદર હિકમત પેદા કરશે. હિકમત પુસ્તકાલયો, ઈન્ટરનેટ, સીડી-ઝ અને કેસોટોમાં મળવાવાળી વસ્તુ નથી. તે હિકમતવાળા લોકોની સંગતથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્મશુદ્ધિ - ઇમામ ગઝાલી રહ.ના જીવનમાં અને તેમના પુસ્તકોમાં

નફ્સના તઝ્કિયા (મનની શુદ્ધતા) વિશે ઇલ્મી અને બુનિયાદી ચર્ચા પછી નફ્સના તઝ્કિયા બાબતે અગાઉના (પૂર્વજ) આલિમોના વિચારો પર ચર્ચા કરવામાં આવશે. નફ્સના તઝ્કિયા બાબતે દીનના બુઝુર્ગોના લખાણોમાં જે વિચારો જાણવા મળે છે તેને ક્રમવાર રજૂ કરવાનો હેતુ છે. એટલા માટે કે આ મૂળ વિષય (તઝ્કિયા) પર ચિંતન-મનન કરવાની રીતો જુદી છે. સૌથી પહેલાં હુજ્જતુલ ઇસ્લામ ઇમામ ગઝાલી રહ.ના તઝ્કિયા વિશેના વિચારો રજૂ કરવામાં આવશે.

ઇમામ ગઝાલી રહ.નો દૂંક પરિચય

ઇમામ ગઝાલી રહ.નું મૂળ નામ મુહમ્મદ હતું. તેમનું ઉપનામ અબૂ હામિદ હતું. આજથી લગભગ એક હજાર વર્ષ પહેલાં તેમનો જન્મ થયો. હિજરી સન ૪૫૦માં તહેરાન શહેરની નજીક ગિઝાલ કસ્બા, તૂસ જિલ્લા કુરાસાનમાં જન્મ્યા. તેમના પિતા મુહમ્મદ બિન અહમદ ઘણા નેક અને વિદ્યા પ્રેમી હતા. ઇમામ ગઝાલી રહ.એ પ્રથમ પોતાના વતનમાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું. પછી જરજાનમાં થોડો સમય શિક્ષણ મેળવ્યું. પછી નીશાપૂરમાં ઇમામુલ-હરમૈનના શિષ્ય બન્યા. તે ઇલ્મના ઘૂઘવાતા સમુદ્ર સમાન હતા. ઇલ્મ અને કમાલના માલિક હતા. ચર્ચાસભાઓ અને મુનાઝરા (વાદ-વિવાદ)માં ઇમામ સાહેબ બધા ઉપર વિજયી રહેતા. તેમની ખ્યાતિ અને વિશેષતાઓથી પ્રભાવિત થઈને નિઝામુલ મુલ્કે ‘મદ્રસાએ નિઝામિયા’ના રેક્ટર બનાવી દીધા, જે એ જમાનાની ઇસ્લામી દુનિયાની સર્વશ્રેષ્ઠ યુનિવર્સિટી હતી. ઇમામ સાહેબનો યુગ ફિલોસોફી અને બુદ્ધિમતાનો યુગ હતો. યુનાની ફિલસૂફીથી શિક્ષિત વર્ગ પ્રભાવિત થઈ રહ્યો હતો. દીન અને શરીઅત પર ફિલોસોફીના હુમલા થઈ રહ્યા હતા. રૂહાનિયતનો ફિત્નો પણ બુલંદી પર હતો. ઇમામ ગઝાલી રહ.એ ફિલોસોફી વિદ્યામાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને યૂનાની

ફિલોસોફીની માયાજાળને તોડી નાખી. ઘણી જ નિપુણતા અને દલીલો સાથે અને ઈસ્લામી ફિલસુફી તેની જગ્યાએ રજૂ કરી. ફિલોસોફી, દલીલો, ઈલ્મી ચર્ચાઓમાં તેઓ ખૂબ વ્યસ્ત રહેતા હતા. પરંતુ તેમનું દિલ આમાં લાગતું ન હતું. દિલની અંદર એક પ્રકારની પ્રચંડ ખેંચતાણ પેદા થઈ ગઈ. દરેક સમયે વ્યાકુળતા અને બેચેનીની હાલત છવાયેલી રહેતી. તે પરેશાન, લાચાર અને નિરાશ થઈ ગયા. પછી અલ્લાહ તઆલા આગળ દુઆ કરી. બગદાદ છોડી દેવાનો નિર્ણય કર્યો. બગદાદને અલવિદા કરી. એકઠી કરેલી મિલકત ત્યાં જ છોડી દીધી, માન-મોભો, પ્રતિષ્ઠા, દોલત અને કીર્તિ બધું જ ત્યજી દીધું અને એકાંત અને કઠોર પરિશ્રમી જીવન અપનાવી લીધું. એક લાંબા સમય સુધી દમિશ્કની મસ્જિદમાં મો'તકિફ રહ્યા (રોકાયા). મિનારા ઉપર ચડી જતા અને દરવાજો બંધ કરીને વિચારમગ્ન, તદબ્બુર અને વઝીફામાં વ્યસ્ત રહેતા હતા. હજ કર્યા પછી જુદા-જુદા પ્રદેશોનો પ્રવાસ ખેડતા-ખેડતા વતન પહોંચ્યા. વતનમાં આવીને લોકોના દિલોની સફાઈ, આત્મશુદ્ધિ, દર્સ અને તદ્દરીસ અને લેખન તથા રચનાત્મક કાર્યોમાં લાગી ગયા. તે પોતાના વિશે પોતે જ લખે છે:

“વાસ્તવમાં મેં મારી જાતે કોઈ પ્રયત્ન નથી કર્યો. અલ્લાહ તઆલાએ જ મને સક્રિય બનાવ્યો. મેં જાતે કોઈ કામ શરૂ નથી કર્યું, અલ્લાહે મને કામે લગાડ્યો. મારી દુઆ છે કે પ્રથમ અલ્લાહ તઆલા મારી સુધારણા ફરમાવે, પછી મારા દ્વારા બીજાઓની, અન્યોની સુધારણા ફરમાવે. પહેલાં મને સન્માર્ગ પર લગાડે, પછી મારાથી બીજાઓને માર્ગદર્શન આપે. મારા ઉપર સત્ય સ્પષ્ટ થઈ જાય અને તેના ફઝલથી મને અનુસરણની તૌફીક પ્રાપ્ત થાય. અસત્ય મારા ઉપર સ્પષ્ટ કરી દે અને તેનાથી મારૂં રક્ષણ ફરમાવે.” (તારીખે દા'વતો અઝીમત, પા. ૧૪૦)

ઈમામ સાહેબ હિજરી ૫૦૫માં ૫૫ વર્ષની વયે આ ફાની દુનિયાથી કૃત્ય કરી ગયા અને પોતાની પાછળ પોતાના હાથે લખેલા ઈલ્મી પુસ્તકોનો એક ખજાનો મૂકીને ગયા. મૌલાના અબુલહસન અલી નદવી રહ. લખે છે:

“તે જ્ઞાન અને આચરણની પરાકાષ્ટા, સમૃદ્ધિ અને શક્તિશાળી વ્યક્તિત્વનું જ આ પરિણામ હતું કે તેમણે ઈસ્લામી દુનિયા ઉપર એક ઘેરી અસર પેદા કરી. તેમના સમયની લોકચાહના પામેલી તેમની ગ્રંથ-રચનાઓ, ચર્ચાસભાઓએ ઈલ્મી વર્તુળોમાં બૌદ્ધિક ગરમી અને વૈચારિક હરકત પેદા કરી દીધી અને તેમનામાં નવી ચિંતનશીલતા અને શક્તિ પેદા કરી દીધી. ઈસ્લામની જે

અમુક શખ્સિયતો સદીઓ સુધી ઈસ્લામી દુનિયાના દિલ અને દિમાગ ઉપર અને તેના ઈલ્મી અને વૈચારિક વર્તુળો ઉપર છવાયેલી રહી, તે પૈકી એક ઈમામ ગઝાલી રહ.ની શખ્સિયત પણ છે. તેમની ચિંતન પ્રભાવિતતા, અસર તેમની ઈલ્મી બુનિયાદ અને તેમની ગ્રંથ-રચનાઓની અગત્યતા તથા પ્રભાવનો તેમના મિત્રો અને વિરોધીઓ સૌએ સ્વીકાર કર્યો છે. સેંકડો યુગો પસાર થઈ ગયા પછી પણ તેમનું નામ અને કામ આ જ સુધી જીવંત છે, અને તેમના ગ્રંથો એક વિશાળ વર્તુળમાં આદરપાત્ર અને સ્વીકાર્ય છે અને વાંચનારાઓને આજે પણ પ્રભાવિત કરે છે.” (તારીખે દા’વતો અઝીમત, પા. ૧૯૬)

આત્મશુદ્ધિમાં એકાંતવાસની ભૂમિકા

ઈમામ ગઝાલી રહ.ની આત્મશુદ્ધિની કલ્પના પૈકી બે વસ્તુઓ વર્ણન કરવા લાયક છે; (૧) એકાંત (૨) દિલ.

એકાંત :

દસ વર્ષની નિવૃત્તિ તથા એકલતા અને એકાંતવાસનું જ આ પરિણામ હતું કે રચનાત્મક ગુણોમાં વૃદ્ધિ થવા પામી. એકલતા અને એકાંતવાસ અમુક સમય માટે દરેક વ્યક્તિ માટે જરૂરી છે. એના કારણે માણસને પોતાના અંતરમાં ઝાંખવાની અને શક્તિને ઓળખવાની, વિચારોને કેન્દ્રિત કરવાની, અલ્લાહતઆલાની બારગાહમાં રજૂ થવાની કેફિયતની મીઠાશના બંધાણી બનવાની, ચિંતન-મનન અને વિચાર-મનન બનવાનો સોનેરી અવસર પ્રાપ્ત થાય છે.

નબી સલ્લ.નો ગારે હિરાનો એકાંતવાસનો અનુભવ જણાવે છે કે માનવતાના દર્દને પોતાની અંદર પેદા કરવા માટે એકાંતવાસની મહત્વની ભૂમિકા હોય છે. એકાંતવાસ એ ટૂંક સમય માટે દુનિયાના પરિ-ત્યાગનું નામ છે. હંમેશાં માટે દુનિયાનો ત્યાગ ઈસ્લામમાં વર્જ્ય છે. હઝરત યૂસુફ અલૈ.ને આ ‘એકાંત’ જેલમાં પ્રાપ્ત થઈ. હઝરત દાઉદ અલૈ. બાદશાહ હોવા છતાં તહજજુદ વખતની નમાઝમાં એકાંતથી ખૂબ લાભ ઉઠાવતા. પહાડો અને ખીણોમાં ચાલ્યા જતા. અલ્લાહની તસ્બીહ અને ગુણગાન કરવામાં લાગી જતા. દરેક મનુષ્યને આ રીતની ક્ષણો પ્રાપ્ત થતી હોય છે. પરંતુ ફાયદો તે જ લોકો ઉઠાવે છે, જે એકાંતીપણા અને એકાંતવાસના ફાયદા વિશે સમજ ધરાવતા હોય છે.

તહજજુદનો સમય અતિ મૂલ્યવાન હોય છે. દર જુમ્આએ અસરથી મગરિબનો સમય નબી સલ્લ. ઉપર દરૂદ મોકલવાનો છે. તેનાથી હુબ્બે રસૂલ

સલ્લ.ના જઝબામાં વૃદ્ધિ થાય છે. દર રમજાનના આખરી અશરાનો એ'તેકાફ માનસિક, વૈચારિક અને આત્માની ઉન્નતિ માટે અક્સીર ઈલાજ છે. હજના ચાલીસ-પચાસ દિવસ, દુનિયા, કુટુંબ-કબીલા, ધંધા-વહેપાર વગેરે સાથેના સંબંધોથી મુક્ત થઈને અલ્લાહની બારગાહમાં રજૂ થવાથી, ઐતિહાસિક બોધ ગ્રહણ કરવાથી, ભાઈચારા વધારવાથી, ઉમ્મતનું દર્દ વહેંચવાથી, માનવતાની નવરચનાનો ઉદ્દેશ અને બાતિલ ખેંચતાણ ઉપર કાબૂ કરવાનો દઢ નિશ્ચય પાછા ફરવાના દિવસે ઉત્પન્ન થાય છે.

નફ્સના તઝકિયા (આત્મશુદ્ધિ)માં એકાંત અને નિવૃત્તિ એક મહત્વનો સમયગાળો છે, જેનાથી ઈમામ ગઝાલી રહ. કાર્યાન્વિત થઈને પસાર થયા. તે પોતાની આત્મચેતનાને જાગૃત કરવાના તે સમયગાળાનું વર્ણન કરતાં ફરમાવે છે:

“હજ કર્યા પછી કુટુંબીજનોના આકર્ષણે અને બાળકોની દુઆઓએ મને વતન પહોંચાડ્યો. જો કે હું વતનથી માઈલો દૂર રખડી રહ્યો હતો. અહીંયા પણ મેં એકાંતનો પ્રબંધ રાખ્યો હતો અને દિલની સફાઈથી ગાફેલ ન'હોતો રહ્યો. પરંતુ દુર્ઘટનાઓ અને બનાવો તથા કુટુંબીજનોની ચિંતાઓ અને આર્થિક જરૂરતો તબિયતમાં બેચેની પેદા કરતી રહેતી હતી. અને એકાગ્રતા તથા દિલનું સુકૂન નિરંતર રહેતું ન હતું. તો પણ વારંવાર તેનાથી લાભાન્વિત થતો રહ્યો. દસ વર્ષ આ જ સ્થિતિમાં પસાર થઈ ગયા. આ એકાંતમાં મારા ઉપર જે ગૂઢ-રહસ્યો જાહેર થયા અને જે કંઈ મને પ્રાપ્ત થયું તેનું વિગતવાર વર્ણન અને દર્શન કરવું અશક્ય છે.”

બીજી જગ્યાએ ફરમાવે છે:

“મારી પહેલાની અને અત્યારની સ્થિતિમાં જમીન અને આસમાનનો તફાવત છે. પહેલાં હું એ ઈલ્મનો પ્રચાર કર્યા કરતો હતો, જે પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ માટેનું માધ્યમ છે. અને એ જ મારી વાણી અને વર્તનનો હેતુ હતો. અને હું તેની દા'વત આપ્યા કરતો હતો. હવે હું એ ઈલ્મની દા'વત આપું છું, જેનાથી કીર્તિનો ત્યાગ કરવો પડે છે. હું મારી અને બીજાઓની સુધારણા ચાહું છું.”

(ઈમામ ગઝાલી રહ., અઝ્ઝ: આબાદશાહપૂરી)

દિલ :

ઈમામ ગઝાલી રહ.ના આત્મશુદ્ધિ વિશેના વિચારોમાં દિલને કેન્દ્રીય સ્થાન પ્રાપ્ત છે. આ વિષય પર તેમના સૌથી મહત્વપૂર્ણ પુસ્તકો ‘અહ્યાઉલ ઉલૂમ’, ‘કીમિયાએ-સઆદત’ અને ‘અલ્મુર્શિદુલ્અમીન’ અસલ પુસ્તકનો ટૂંકસાર,

‘તલખીસ-દર-તલખીસ’ છે. તદ્ ઉપરાંત આ વિષય પર તેમના પુસ્તક ‘મકાશિક્તુલ-કુલૂબ’ પણ મહત્વપૂર્ણ છે. તઝ્કિયએ નફ્સ પર ઘણી વિગતપૂર્ણ વાતો આ પુસ્તકોમાં મળશે. અહ્યાઉલ્-ઉલૂમ તેમનું સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તક માનવામાં આવે છે. મનની સફાઈ અને સદાચરણ આ પુસ્તકનો કેન્દ્રિય વિષય છે. વિદ્વતા અને ફિલસૂફીની ચર્ચાઓને સામાન્ય માણસ પણ સમજી શકે તેવી સરળ રીતે પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. આ પુસ્તકનું વાંચન કરનારના દિલોને પ્રભાવિત કરે છે. અલ્લામા શિબ્લી નો’માની રહ. એ અહ્યાઉલ્-ઉલૂમ પુસ્તક વિશે લખ્યું છે:

“અહ્યાઉલ્-ઉલૂમ”ની સામાન્ય ખાસિયત એ છે કે તેનું વાંચન કરવાથી દિલ પર અજબ પ્રભાવ પડે છે. દરેક ફકરો અસ્તરાની માફક દિલમાં ચૂભી જાય છે. દરેક વાત જાદૂઈ અસરથી આકર્ષિત કરે છે. દરેક શબ્દ ઉપર મદહોશીની કેફિયત છવાઈ જાય છે. તેનું મોટું કારણ એ છે કે આ પુસ્તક જે જમાનામાં લખવામાં આવી તેની તાસીરના નશામાં ખુદ ઈમામ સાહેબ ચૂર હતા. ”

(અલ ગઝાલી રહ. અઝ: અલ્લામા શિબ્લી નો’માની રહ.)

“અહ્યાઉલ્-ઉલૂમ”ના ચાર ભાગો છે. દરેક ભાગમાં ૧૦ પાઠ છે. આમ ચાર ભાગોમાં કુલ ૪૦ પાઠ છે. પહેલા બે ભાગોમાં વ્યક્તિના તઝ્કિયાના બાહ્ય પાસા પર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અંતિમ બે ભાગો તઝ્કિયએ નફ્સના આંતરિક પાસાથી સંબંધિત છે. પહેલો ભાગ ઈબાદત સાથે સંબંધ ધરાવે છે. બીજા ભાગમાં ટેવો, વ્યવહાર અને શિષ્ટાચાર સંબંધે ચર્ચા છે. ત્રીજા ભાગમાં જીવનને બરબાદ કરનારી વસ્તુઓથી ચેતવવામાં આવ્યા છે. ચોથા ભાગમાં મુક્તિ અપાવનાર વસ્તુઓની પ્રેરણા આપવામાં આવી છે. ચાર ભાગના વિષયો નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) ઈબાદત : જ્ઞાન, આસ્થા, પવિત્રતા, નમાઝ, રોઝા, ઝકાત, હજ, તિલાવત, ઝિક અને દુઆ અને રાત્રી જાગરણ વિશે.
- (૨) ટેવો : ખાવા-પીવા, શાદી, હલાલ કમાણી, હલાલ અને હરામ ચીજો, મુહબ્બત, એકાંતવાસ, યાત્રા, ભલાઈનો હુકમ કરવો અને બૂરાઈથી રોકવા વિશે.
- (૩) બરબાદ કરનારી વસ્તુઓ : મનેચ્છાઓ, તપસ્યા, કામ-વાસનાઓ, જબાનના ફિત્નાઓ, ક્રોધ, દુનિયા, માલ, પ્રતિષ્ઠા, અભિમાન વગેરે.
- (૪) મુક્તિ અપાવનારી વસ્તુઓ : પશ્ચાતાપ, ધીરજ, આભાર, ડર અને આશા, ચિંતા, ભરોસો, મુહબ્બત, નિખાલસતા, આત્મનિરીક્ષણ, મોતની ચિંતા, ધ્યાન ધરવું વગેરે.

તજ્જકિયએ નફસના આ ચાર ક્ષેત્રોમાં કાર્યનું કેન્દ્ર ઇમામ ગઝાલી રહ્યું. એ દિલને ઠરાવ્યું છે. દિલ સુધરી જાય તો વ્યક્તિ સુધરી જશે. માનવ-જીવનમાં દિલનું કેન્દ્રીય સ્થાન છે. અલ્લાહની ઓળખ-અલ્લાહથી નિકટતા, અલ્લાહની ખુશનૂદી માટે કામ કરવું અને તેની તરફ દોડવું, એ તમામ દિલના જ કામો છે. શરીરના બીજા બધા જ અવયવો તેના ગુલામ છે. જે દિલની હકીકતને નહિ ઓળખે તે પોતાની જાતની હકીકતથી અજાણ હશે. આ દિલ વિશે અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ.એ ફરમાવ્યું કે માણસના શરીરમાં માંસનો એક ટુકડો છે, તે ઠીક હશે તો આખું શરીર ઠીક હશે. સાંભળો તે દિલ છે. દિલ રબની કોમળતા છે. તેની હકીકત અને કલ્પના માનવીની સમજમાં નથી આવી શકતી. નિ:શંક તેના ગુણો અને સ્થિતિને સમજી શકાય છે.

દિલ માણસની વાસ્તવિક હકીકત છે. તે જ વસ્તુઓની ઓળખ કરે છે તે જ ખુદાઈ તાલીમનું સંબોધિત છે. દુષ્ટકૃત્યો આચરવાથી કોધનું નિશાન પણ તેને જ બનવું પડે છે. દિલ નિવાસી છે તો માંસનો ટુકડો નિવાસસ્થાન છે. જેવી રીતે ગુણવત્તાનો સંબંધ જેની પ્રશંસા કરવામાં આવે તેનાથી હોય છે, તેવી જ રીતે દિલનો સંબંધ માણસથી છે. ગુણને જોઈ શકાતો નથી પરંતુ પ્રશસ્ય વ્યક્તિને જોઈને ગુણની ઉપસ્થિતિ અને હાલતનું અનુમાન થઈ જાય છે. ઉદાહરણ રૂપે કોધની હકીકતને તો સમજી શકાતી નથી પરંતુ કોષિત માનવીને જોઈને ખબર પડી જાય છે કે આ ગુસ્સો વ્યક્તિગત અને સ્વાભાવિક છે કે પરિસ્થિતિઓની પેદાશ છે. ગુસ્સાની આ બધી જ કેફિયતનું જ્ઞાન કોધી મારફતે થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે દિલની સ્થિતિ અને કેફિયતની જાણ માણસને જોઈને અનુમાન કરી શકાય છે. જે માણસમાં વક્તા, ઉદ્વેગ, અશ્લીલતા અને કુસંસ્કારો જોવા મળતા હોય તેની સુધારણા માટેનો અમલ એ જ તજ્જકિયા કહેવાય છે. અઘોગતિમાંથી નીકળીને ઉન્નતિ તરફ પ્રયાણ થાય, માણસ ઉચ્ચ સંસ્કારોનો ધારક બની જાય, પ્રશંસિત સદ્ગુણો તેની ઓળખ બની જાય, નરમ સ્વભાવ, ઉચ્ચ વિચારો, સારી આદતો અને વ્યવહારમાં શિષ્ટાચાર તથા ઈમાનદારી આવી જાય તો તે વ્યક્તિની ઉન્નતિ કહેવાશે અને એ પણ તજ્જકિયાનું જ બીજું પાસું છે. ઇમામ ગઝાલી રહ્યું. ના નહીક માનવ હૃદયમાં ચાર વિરોધાભાસી શક્તિઓ હંમેશાં સંઘર્ષ કરતી રહે છે. તે ચાર શક્તિઓ નીચે મુજબ છે:

(૧) મનેચ્છાઓનું જોર : મનુષ્ય એક દેહ પણ ધરાવે છે. તેનો દેહ સ્વાદ, આનંદ માણવાનો તકાદો કરે છે. તેની જબાન અને પેટ સ્વાદ ઈચ્છે છે. કામેચ્છા દરેક પ્રકારે તૃષ્ટિ મેળવવા માટે જોર કરે છે. આ જાતીય ઈચ્છાઓની પૂર્તિ માટે માણસ તે રીત ન અપનાવે જે ડુક્કર અપનાવે છે. તે દરેક પળે ઈચ્છા અને જાતીય ઈચ્છાની પાછળ દોડતો રહે છે.

(૨) ક્રોધની હાલત : સ્વરક્ષણ માટે ક્રોધ એક જરૂરી ગુણ છે. પરંતુ માણસ દરેક સમયે ક્રોધિત ન રહે. લોકોથી લડાઈ-ઝઘડા કરવા, મારા-મારી કરવી, બૂમ-બરાડા પાડવાં, વાદ-વિવાદ અને તકરારમાં બેકાબૂ બની જવું. એ બધા અદ્યોગતિના દુરાચરણ છે. જો માણસ આ પ્રકારના દુરાચરણ કરશે તો તેનામાં અને કૂતરામાં થોડો જ તફાવત રહી જશે.

(૩) ઘમંડ અને અભિમાનની લાગણી : સર્વ માનવીઓ એક જ માતા-પિતાની સંતાન છે. સૌનો ખુદા એક છે. પિતા પણ એક અને પાલનહાર પણ એક. પરંતુ માણસ ક્યારેક પોતાના રંગ, વંશ, ભાષા અને પ્રદેશની બુનિયાદ પર અભિમાન કરે છે, તો ક્યારેક પોતાના જ્ઞાન અને પોતાની યોગ્યતાઓ પર ગર્વ કરે છે અને ક્યારેક પોતાના ધન-દોલત તથા સત્તાનો નશો તેના મગજ ઉપર છવાયેલો હોય છે. આવા વર્તનમાં તે શેતાન સમાન બનતો હોય છે.

(૪) ફરિશ્તા સિફત સદ્ગુણો : મનુષ્ય પોતાની પ્રકૃતિગત રીતે નેક છે તો નેકી અને ભલાઈ અપનાવે છે. તે અલ્લાહની ઈતાઅત અને ફરમાબરદારી કરે છે. તેનું જ ધ્યાન ધરે છે. તેનાથી જ મન લગાવે છે. ડર અને આશા અલ્લાહથી જ રાખે છે, ધૈર્ય અને ભરોસો રાખે છે. આભાર અને ઉપકાર માનવાની લાગણીઓથી સુસજ્જ હોય છે. અલ્લાહની પવિત્રતા અને હમ્દ-સના બ્યાન કરે છે. આવા તમામ કામોમાં તે ફરિશ્તાઓથી નજીક હોય છે.

મનની સ્વચ્છતા એ છે કે માણસ મનેચ્છાઓ ઉપર કાબૂ મેળવી લે. ક્રોધ ઉપર સત્યની લગામ રાખે. પોતાની ખામીઓ તરફ નજર રાખે. કોઈ સદ્ગુણ દેખાય તો અલ્લાહનો શુક અદા કરે. ઈતાઅત અને ફરમાબરદારીમાં ક્યારેય સંતોષી બનીને ન રહે. અલ્લાહ તરફ રજૂ થવાના દરેક પ્રયત્નો કરે.

★ આધુનિક જમાનામાં ઘણી બધી બૂરાઈઓ પ્રવર્તે છે. લાંચ-રુશવત, હરામખોરી, વ્યાજ, ચોરી, લજજાહીનતા, બેશરમી, નાચ-ગાન, શરમજનક ફિલ્મો અને સીરિયલો, સેક્સી નોવેલો, ગંદી વેબ સાઈટ્સ, જે કામ-વાસનાની વૃત્તિને

ભડકાવનાર કાર્યવાહકો છે. મૂડીવાદ, ઉડાઉપણું, લિઝ્જત-પરસ્તી, નગ્નતાવાદ, સજાતીય સંબંધો એ બધી વિચારધારાઓ તથા વાસનાની આગને ભડકાવે છે, માટે આ વિચારધારાઓને ખરાબ સમજીને તેનાથી નફરત કરવી અને બચવું એ નફ્સની આત્મશુદ્ધિ માટે જરૂરી છે.

★ સાંપ્રદાયિક તોફાનો, પ્રાદેશિક ઝઘડા, પતિ-પત્નીના ઝઘડા, વારસા-વહેંચણીના ઝઘડા, પાડોશીઓ વચ્ચે વેરઝેર, વેપાર-ધંધાની લેવડ-દેવડના ઝઘડા, નકસલવાદીઓના હુમલા, આતંકવાદ, યુદ્ધો, જીવન-નિર્વાહના માધ્યમોનો નાશ, આધુનિક યુગમાં માણસોની અધોગતિના ઉદાહરણો છે. આવા કૃત્યો કૂતરાના દાંત અથવા તેની લાળ અથવા તેના ભસવા અને હુમલો કરવા બરાબર છે.

★ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાદેશિક વિશેષતાની ભાવના, એક ભાષાનો બીજી ભાષાથી વિરોધ કરવો (આસામી વિરુદ્ધ બંગાળી, તામિલ વિરુદ્ધ હિન્દી વગેરે), બ્રાહ્મણવાદ, છૂત-અછૂત, દોલત અને મિલકતોનો ઘમંડ, શિક્ષિત હોવાનો અહંકાર, પોટા અને ટાડા જેવા કાયદા, સરકારી અધિકારીઓનું અત્યાચારી અને અન્યાયી વર્તન, મનની શુદ્ધતા ન હોવાના પ્રતીકો છે. ડાર્વિનવાદ, કોમવાદ અને પ્રદેશવાદ તેમના દષ્ટિકોણની ઉપજ છે.

★ પ્રેમ, સાથ-સહકાર, મદદ, સહિષ્ણુતા, સ્વતંત્રતા, આજ્ઞાપાલન, કાનૂનની સર્વોપરિતા, અન્યોના હક્કોનું રક્ષણ, માનવહક્કોની જાળવણી, શાંતિનો સંદેશ, ન્યાયપ્રિયતા, સાંપ્રદાયિક એકતા, રાષ્ટ્રીય એકતા, પારદર્શિતા, જવાબદારીનું ભાન વ્યક્તિઓ અને કોમોના આત્મશુદ્ધિના પ્રકટસ્થાનો છે.

હૃદય (દિલ) તરફ અદ્રશ્ય ઈશ્વરીય સંકેત :

માણસ જ્યારે પોતાના મનની શુદ્ધિ તરફ પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે દિલની સ્વચ્છતા તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. જેમ-જેમ દિલની સફાઈ થાય છે. તેમ-તેમ માણસ પોતાના દિલની અંદર પ્રકાશનો અનુભવ કરે છે. તેની વિચારધારામાં ઉન્નતિ પેદા થાય છે. તે આત્મમાં વિકાસ અને મનમાં શાંતિની અનુભૂતિ કરે છે. ઈમામ ગઝાલી રહ.ના કથન પ્રમાણે દિલને ઘણા કાર્યોમાં અલૌકિક સંકેત મળે છે, જેને મઅરિફત (ઓળખ) પણ કહેવામાં આવે છે. આ મઅરિફત, ગૂઢ સંકેતો, અંતરવાણી અને અદ્રશ્ય માર્ગદર્શન આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાના સૂચકો છે. કુર્આન ફરમાવે છે:

“જે લોકો અમારા માટે સંઘર્ષ કરશે, એમને અમે અમારા રસ્તા દેખાડીશું...” (સૂર: અનૂકબૂત - ૬૯)

જેમનું દિલ અલ્લાહ તરફ રજૂ થાય છે, તેમને અલ્લાહ તઆલા પરિસ્થિતિની દયા અને મહેરબાની ઉપર રહેવા નથી દેતો, પરંતુ ડગલે ને પગલે તેની મદદ ફરમાવે છે. તેના માટે રસ્તા ખોલી નાખે છે. અંધકારભર્યા માર્ગોમાં પ્રકાશ પહોંચાડે છે.

માનવ-મન ક્યારેક શંકાઓ અને સંદેહોનો શિકાર બની જાય છે. કોઈ માર્ગ સૂઝતો નથી. માણસ ઉપર ક્યારેક ડર, ગભરાટ, બેચેની અને ક્યારેક નિરાશા છવાઈ જાય છે. અનુભવ, જ્ઞાન, બુદ્ધિ, કુશાગ્રતા, હોવા છતાં પણ ક્યારેક કોઈ મામૂલી જેવી વાત માટે સરળ રસ્તો દેખાતો નથી. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિના દિલની આત્મશુદ્ધિ થઈ જાય છે, અને હિકમતનું નૂર પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તો મોટા-મોટા નિષ્ણાંતો, ફિલોસોફરો, બુદ્ધિશાળીઓ જે સમસ્યાને ઉકેલી ન શકે તેને તે વ્યક્તિ એક ચપટીમાં ઉકેલી નાખે છે. આ સ્વચ્છ અને ચમકદાર દિલને અલ્લાહ તઆલા તરફથી માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે.

“... જે કોઈ વ્યક્તિ અલ્લાહનો ડર રાખીને કામ કરશે, અલ્લાહ તેના માટે મુશ્કેલીમાંથી નીકળવાનો કોઈ માર્ગ પેદા કરી દેશે” (સૂર: તલાક - ૨)

ઈમામ ગઝાલી રહ.ની નજીક હૃદયની આત્મશુદ્ધિ માટે એક બક્ષિશ ‘ફુરકાન’ (ખરા-ખોટાની સમજ) પણ છે. માણસને કટીક ધરેલું જીવનમાં, ક્યારેક રોજી-રોજગારના મામલામાં, ક્યારેક વ્યવસ્થા તંત્રના મામલામાં અને ક્યારેક સમાજ અને રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિઓમાં જટીલ સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે. આવા સમયે એક સામાન્ય માનવી સ્તબ્ધ બનીને ઊભો રહી જાય છે કે ક્યાં જાય, કોને કહે, કઈ રીત અપનાવે, ક્યો માર્ગ ભલાઈ, ખૈર અને ફાયદા સુધી પહોંચશે. આવા કઠિન સંજોગોમાં નિર્ણય માટે ભલાઈ અને બૂરાઈ, ખરું અને ખોટું, નફો અને નુકસાનને સમજવા માટે વિવેકબુદ્ધિની જરૂરત હોય છે. આ વિવેકબુદ્ધિ અલ્લાહ તઆલા તરફથી ઈનામ હોય છે, એ લોકો માટે જેમણે હૃદયની આત્મશુદ્ધિ કરી લીધી હોય. કુર્આન કહે છે:

“હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! જો તમે અલ્લાહનો ડર રાખશો તો અલ્લાહ તમારા માટે કસોટી પાર પાડશે ...” (સૂર: અનફાલ - ૨૯)

નિર્ણય લેવા માટે નિર્ણય શક્તિ જોઈએ. નિર્ણય-શક્તિ મામલાની સમજ

ઉપર નિર્ભર છે. મામલામાં સાચો અભિપ્રાય તે જ વ્યક્તિ આપી શકે છે જે મામલાને સમજી શકતી હોય. આથી મામલાની સમજ એ અભિપ્રાયની મજબૂતાઈ માટે આવશ્યક છે. અભિપ્રાય જ્ઞાનના આધારે આપવામાં આવે છે. નહીં કે મનેચ્છા અને લાગણીઓના આધાર ઉપર. જેનું જ્ઞાન જેટલું સાચું ઊંડું, વિશાળ અને નિર્મળ હશે, એટલો જ એ વ્યક્તિનો અભિપ્રાય પરિપક્વ હશે. જ્ઞાન જો સંયમ વગર હોય તો તે ઉપદ્રવ છે. સંયમની લગામ જ્ઞાનના હાથમાં હોય તો માણસ આત્મ-વિશ્વાસ સાથે સાચો ફેસલો કરે છે.

આ આત્મવિશ્વાસ એ પણ એક ઈલ્લામ (ઈશ્વરીય સંકેત) અને ગૈબી (અદ્રશ્ય) ઈશારો જ છે. એસ.આઈ.ઓ. અને જમાઅતે ઈસ્લામી હિંદના બંધારણમાં જિમ્મેદારોની પસંદગી માટે કેટલાક જરૂરી ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ એટલા માટે કે જિમ્મેદારી માટે એવી વ્યક્તિની પસંદગી થાય જે અમારામાં સૌથી વધારે પરહેઝગાર (સંયમી) હોય. એવી વ્યક્તિથી જ આશા રાખી શકાય છે કે તે પોતાના સાથીઓને સાચી તાલીમ આપી શકશે. સ્વચ્છ, શાંત તથા સાફ અને દિલનો માલિક હોય તે જ કાફલાનો અમીર બનવા માટે સૌથી વધારે લાયક વ્યક્તિ છે. કુર્આન કહે છે:

“હવે શું તે વ્યક્તિ જેની છાતી અલ્લાહે ઈસ્લામ માટે ખોલી દીધી અને જે પોતાના રબ તરફથી એક પ્રકાશ પર ચાલી રહી છે (તે માણસ જેવો હોઈ શકે છે જેણે આ વાતોમાંથી કોઈ બોધ ગ્રહણ ન કર્યો ?)” (સૂર: ઝુમર - ૨૨)

સત્ય અને અસત્યના સંઘર્ષમાં ફરક કરવા માટે અને શંકાઓના વમળમાંથી નીકળવા માટે પ્રકાશ જોઈએ. આ પ્રકાશ જેણે આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે. નહીંતર દિલ ઉપર કાળા ડાઘ હોય છે. મો'મિનની દુઆ આ હોય છે:

“અય અલ્લાહ! મારા દિલમાં નૂર પેદા કરી દે અને મારા કાન અને મારી આંખોમાં નૂર નાખી દે, અને મારી જમણી બાજુએ નૂર અને ડાબી બાજુએ નૂર ફરમાવી દે. મારી આગળ અને મારી પાછળ પણ નૂર કરી દે. અને મારી ઉપર નૂર કરી દે અને મારી નીચે નૂર કરી દે અને ક્યામતના દિવસે મારા નૂરને ખૂબ વધારી દે.” (બુખારી, મુસ્લિમ, નિસાઈ)

ઈમામ ગઝાલી રહ.એ ‘અહ્યાઉલ ઉલૂમ - ભાગ-૩, પા.૩૮’ ઉપર વિસ્તારપૂર્વક લખ્યું છે કે દિલની લાગણીઓ વાસ્તવમાં વિશાળ છે. અર્થાત્ જ્યારે દિલમાં નૂર નાખવામાં આવે છે, તો તેની છાતી ખૂલી જાય છે. મો'મિનની છાતી

જ્યારે ખૂલી જાય છે, તો અલ્લાહના ગ્રંથની સમજણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, અને આ ચીજ તાલીમથી પ્રાપ્ત નથી થતી, પરંતુ અમુક આલિમોએ હિકમતની સમજૂતી અલ્લાહના ગ્રંથની સમજ સાથે કરી છે. જેને ગ્રંથની સમજણ પ્રાપ્ત થઈ તેને હિકમત મળી ગઈ, જેને હિકમત મળી ગઈ તેને અલ્લાહના નૂર વડે પડદાના પાછળની વસ્તુઓ દ્રષ્ટિગોચર થવાં લાગે છે. સત્ય માર્ગ તેના ઉપર પ્રકટ થઈ જાય છે અને અલ્લાહ રબ્બુલ ઈઝ્ઝત તેની જબાન પર સત્ય વાત અને યથાર્થ બોલ જારી ફરમાવે છે. આત્મશુધ્ધિ માટે ક્યારેક ક્યારેક એકાંત મહત્ત્વનું બની જાય છે.

વ્યક્તિની પ્રગતિ માટે થોડા-થોડા સમયાંતરે થોડી વાર માટે સંપૂર્ણ એકાંત જરૂરી કાર્ય છે. આ રીતે વ્યક્તિત્વની સુધારણા માટે માનસિક કેળવણી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, વિચારોની પરિપક્વતા, જ્ઞાનના વિસ્તાર પર આપણે જેટલું ધ્યાન આપીએ છીએ તેનાથી અનેકગણું વધારે ધ્યાન હૃદયની પવિત્રતા અને સદાચરણ તથા સંયમ અને આત્મશુધ્ધિ પર ધ્યાન આપવાની ખાસ જરૂરત છે.

આત્મશુદ્ધિ અને ઇમામ ઇબ્ને તયમિયહ રહ.

પુરોગામી વિદ્વાનો પૈકીના ઇમામ ઇબ્ને તયમિયહ રહ.ને આધુનિક યુગના એક મહાન વિદ્વાન માનવામાં આવે છે. મનુષ્યના વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં જે કાર્યો અમલમાં લાવવામાં આવે છે, તે પૈકી અમુક કાર્યોનું વર્ણન તેમના પુસ્તકોમાં મળે છે, અને અમુક કાર્યો તેમના જીવન ચરિત્રના અભ્યાસથી જાણવા મળે છે. ઇમામ સાહેબના જીવન અને તેમની રચનાઓ એક ઉછાળા મારતા સમુદ્ર સમાન છે. તેમાં એક ખાસ વિષય 'તઝકિયા'ના અંતર્ગત વિચારો અને કલ્પનાઓને શોધવી એ એક મુશ્કેલ કાર્ય છે. તેમના જીવન-ચરિત્રના ઉજ્જવળ પાનાઓના વિચારો અને કલ્પનાઓ કરતાં તેમનું અમલી જીવન 'તઝકિયા' (આત્મશુદ્ધિ), વ્યક્તિની ઉન્નતિ અને વ્યક્તિત્વ ઘડતર માટેના અગત્યના માઈલસ્ટોન તરફ વધારે માર્ગદર્શન કરે છે.

સંક્ષિપ્ત જીવન પરિચય :

ઇમામ ઇબ્ને તયમિયહ રહ.નું મૂળ નામ અહમદ તકિયુદ્દીન હતું. પરંતુ તેમના ખાનદાની નામ ઇબ્ને તયમિયહના નામથી પ્રખ્યાત થયા. ઇમામ સાહેબ આજથી લગભગ ૭૭૦ વર્ષ અગાઉ હર્સ્ન શહેરમાં પેદા થયા. હર્સ્ન ઈરાકના ઉત્તરે, તુર્કસ્તાનની દક્ષિણમાં અને આરમીનિયાની પશ્ચિમમાં કુર્દ ઈલાકામાં આવેલું હતું. ઇમામ સાહેબ કુર્દ કોમથી સંબંધ ધરાવતા હતા, જે હિંમતવાન, નીડર અને બહુ બહાદુર કોમ હતી. ઇમામ સાહેબના પિતા શહાબુદ્દીન ઇબ્ને તયમિયહ ઈસ્લામના વિદ્વાન, મુહદ્દિસ, અને મુફ્તી હતા. ઇમામ સાહેબનો જમાનો તાતારીઓના ઉપદ્રવ અને હુમલાઓનો જમાનો હતો. જ્યારે આપ ૭ વર્ષના હતા ત્યારે આપના વાલિદ મોહતરમે ખાનદાન સહિત હિજરત કરી અને દમિશ્કમાં સ્થાયી થયા. ઇમામ સાહેબ બાળપણથી જ અત્યંત બુદ્ધિશાળી અને તેજ યાદશક્તિના માલિક હતા. આપના બાળપણનો એક મશહૂર પ્રસંગ છે કે તે સમયના પ્રસિદ્ધ આલિમ ઇમામ હલ્બી દમિશ્કમાં તશરીફ લાવ્યા. તેમણે ઇબ્ને તયમિયહ નામના

છોકરાની યાદશક્તિ વિશે સાંભળ્યું હતું. એટલે કોઈક દરજ્જની દુકાને બેસી ગયા. છોકરો ત્યાંથી પસાર થયો તો તેને બોલાવ્યો. તેના હાથમાં એક મોટી સ્લેટ હતી. શેખ હલ્લીએ ઈબ્ને તયમિયહને લગભગ તેર હદીસો લખાવી. છોકરાએ તેના ઉપર એક નજર નાખી લીધી. શેખ હલ્લીએ તે સ્લેટને લઈ લીધી અને પૂછ્યું કે તમે શું લખ્યું? છોકરાએ સડસડાટ બધી હદીસો સાંભળાવી દીધી. પછી શેખે બીજી વખત થોડીક સનદો લખાવી. ઈબ્ને તયમિયહએ તેને લખી દીધી. પછી સડસડાટ બધી સનદો મોઢેથી સાંભળાવી દીધી. શેખ હલ્લી છોકરાની આવી યાદશક્તિ જોઈને દંગ રહી ગયા અને કહ્યું: “આ છોકરો જો જીવતો રહ્યો તો મહાન સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે. મારી નજરમાં આજ સુધી આવો કોઈ છોકરો જોવામાં નથી આવ્યો.”

વાંચન અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિથી તેમને અપાર પ્રેમ હતો. જ્ઞાન પ્રાપ્તિ એ જ તેમની પ્રવૃત્તિ, તેમનું મનોરંજન અને તેમનો જીવનધ્યેય હતો. ઈમામ ઈબ્ને તયમિયહ રહ.એ કઠોર મહેનત, ધ્યાન અને તલ્લીનતાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ઈમામ સાહેબને દીની ઇલ્મની સાથો-સાથ દુનિયાના ઇલ્મની પણ ઊંડી જાણકારી હતી. જે વિષય પર તે વાર્તાલાપ કરતા પોતાની જાણકારીથી તે વિષયના નિષ્ણાંતોને આશ્ચર્યચકિત કરી દેતા. ૨૨ વર્ષની ઉંમરે પોતાના પિતાની દર્સ (વ્યાખ્યાન)ની ગાદી પર બિરાજમાન થયા. આપના દર્સ, ફતવા, ચર્ચા-સભાઓ, દલીલો અને લેખોના કારણે આમ અને ખાસ લોકોમાં અત્યંત લોકપ્રિય બન્યા. તેમના લેખો અને ફતવાની ચોટ જ્યારે સ્વાર્થી આલિમો, દરબારીઓ અને વિદ્વાનોના હાથો ઉપર પડી તો વિરોધનો એક વંટોળ ઊભો થઈ ગયો.

ઈમામ ઈબ્ને તયમિયહ રહ. ફક્ત પુસ્તકોની રચના અને દર્સની ગાદીના જ માણસ ન હતા, જેહાદના મેદાનમાં શૂરવીર લડવૈયા પણ હતા. તાતારીઓની પાશવતા ફરીથી શરૂ થઈ. તેમણે મુસ્લિમ ઉમ્મત પર હુમલો કરી દીધો. આથી ઈમામ સાહેબ તાતારીઓના જાલિમ બાદશાહ કાઝાનને મળ્યા અને તેના દરબારમાં જુસ્સાભરે અને નીડરતાપૂર્વક ભાષણ કર્યું. રાત્રે શહેરના રહેવાસીઓની ચોકી પહેરો કરતા લોકોને જેહાદ ફી સબીલિલ્લાહની આયતો સાંભળાવીને ધીરજ અને જેહાદની પ્રેરણા આપતા રહેતા. આપે ઈસ્લામી નગરોનો પ્રવાસ ખેડ્યો અને મુસ્લિમ અમીરો અને સત્તાધીશોને તાતારીઓના ઉપદ્રવ વિરુદ્ધ ઊભા કરીને કતારબદ્ધ કર્યા. પોતે જેહાદનો ધ્વજ લઈને મેદાનમાં આવી ગયા. આ પ્રયત્નોના ફળ સ્વરૂપ મુસલમાનોને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ. ઈમામ ઈબ્ને તયમિયહ રહ.ને જેલની

તકલીફો પણ સહેવી પડી, પરંતુ આ વખતે તાતારીઓ તરફથી નહીં પરંતુ ખુદ મુસ્લિમ સુલતાનો તરફથી સહેવી પડી. આપના ફતવાઓથી જે લોકોમાં વિરોધ હતો તેમણે ઇમામ સાહેબની વિરુદ્ધ તે સમયના સુલતાનને ઉશ્કેર્યા. ઘણી વખત ઇમામ સાહેબની ધરપકડ કરી કારાવાસમાં કેદ કરવામાં આવ્યા. તે જુલ્મ અને સિતમના શિકાર બન્યા. પરંતુ જાલિમ સુલતાનોની સામે ઝૂકવા માટે તૈયાર ન થયા. જેલના જીવન દરમિયાન ફુરસદ અને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તો ઇબાદત, લેખન પ્રવૃત્તિઓમાં લાગેલા રહ્યા. તિલાવતે કુર્આનમાં ખાસ પરોવાયેલા રહેતા. ફજરની નમાઝ પછી ઇશરાક સુધી ઝિકર-અઝકાર અને તોબા-અસ્તગફારમાં પ્રવૃત્ત રહેતા. આપની આ પ્રવૃત્તિને તે નાસ્તા સાથે સરખાવતા હતા અને ફરમાવતા: “જો હું આ નાસ્તો ન કંરું તો મારી શક્તિ ક્ષીણ થવા લાગે છે.” એકાંત અને એકલતાનો ખૂબ લાભ ઉઠાવ્યો. તેને પોતાના માટે ને’મત સમજતા હતા. ઇમામ સાહેબ ફરમાવે છે કે: “મારા ઉપર અહીં (કારાવાસમાં) જેટલા સત્યો અને રહસ્યો પ્રગટ થયા એટલા પહેલાં ક્યારેય નથી થયા. અફસોસ! કે મેં કુર્આનને છોડીને બીજા ઇલ્મો તરફ વધુ પડતી મહેનત કેમ કરી! જો હું આ કિલ્લાના બરાબર સોનું લૂંટાવી દઉં તો પણ અલ્લાહની આ ને’મતનો શુક અદા નથી કરી શકતો. હું મારા હરીફો અને દુશ્મનોનો આભારી છું કે તેમણે મને કેદ કરાવીને ઘણો જ ફાયદો પહોંચાડ્યો છે. તેનો બદલો ચૂકવવા માટે હું અસમર્થ છું.” જેલમાં જ્યારે આપની પાસેથી કલમ અને પુસ્તકો ઝૂંટવી લેવામાં આવી તો આપે જેલની દીવાલો પર કોલસાથી ઘણી પુસ્તિકાઓ લખી. આવી મજબૂરી અને કંઈ પણ સાધન-સામગ્રી વગરની સ્થિતિમાં પણ આપે લેખન અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિના કાર્યોથી પીછેહઠ કરી નહીં. ૬૮ વર્ષની ઉંમરમાં આપ જેલમાં જ કુર્આન મજીદની તિલાવત કરતાં કરતાં આ દુનિયાથી વિદાય થયા.

આપે તફસીરના વિષય પર ૧૫૨, હદીસના વિશે ૪૧, ફિકહ અને ફતવાઓ પર ૧૩૮, ફિકહના સિદ્ધાંતો પર ૨૮, ફિલસૂફી અને તર્કશાસ્ત્ર પર ૨૬ અને વિવિધ વિષયો પર ૫૪ નાના-મોટા પુસ્તકોની રચના કરી. દિલોની બીમારીઓ અને તેના ઇલાજ અને આત્મશુદ્ધિના નિયમો વિષે પુસ્તકોના લગભગ ૫૮૪ પુસ્તકોનું સૂચિપત્ર સંશોધકોએ સંપાદિત કર્યું છે. ઉર્દૂ ભાષામાં તેમની આશરે ૩૨ પુસ્તકોનો અનુવાદ થયો છે. અલ્લાહ તેમનાથી રાજી થાવ, તેમને બુલંદ દરજાઓથી નવાઝે, અને તેમના આત્માને શાંતિ અર્પણ કરે.

ઈમામ ઈબને તયમિયહ રહ.ના જીવનચરિત્રનો અભ્યાસ કરવાથી નફસના તરફિયા અને વ્યક્તિની વિકાસના સંદર્ભમાં ત્રણ મુખ્ય પાસાં આપણી સામે આવે છે.

- (૧) અધ્યયન
- (૨) અમલનું મેદાન
- (૩) ઈબાદતનો શોખ.

અધ્યયન — માણસના વ્યક્તિત્વ ઘડતરમાં અધ્યયન એક મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. કાર્ય તે જ નક્કર હોય છે જેના પાછળ જાણકારી હોય અને આ જાણકારી પ્રાપ્ત કરવા માટેનું એક અત્યંત અગત્યનું માધ્યમ પુસ્તકોનું અધ્યયન છે. પુસ્તકોના અધ્યયનથી માનવીના વિચારોનું ક્ષિતિજ ઉચ્ચ બની જાય છે. તે વસ્તુને દીર્ઘ દૃષ્ટિથી જોવા દેવાઈ જાય છે. પ્રવચન અને લેખનકાર્યમાં દલીલ-સામર્થ્ય અધ્યયનથી જ આવે છે. અધ્યયનથી મનુષ્યને ફક્ત માનસિક રીતે પરિપક્વ બને છે બલકે પોતાના દિલમાં ઉત્કંઠ લાગણીઓ અને વિનમ્રતા પેદા કરે છે. આત્મામાં ઉન્નતિ અને આચરણમાં ઉચ્ચતા, વ્યવહારમાં શુદ્ધતા, અભિપ્રાયમાં મજબૂતાઈ, તદ્દઉપરાંત સમજ-બૂઝ અને વાક્યાતુર્ય પણ મોટા ભાગે અધ્યયનને જ આભારી છે. વિચારધારા અને દૃષ્ટિકોણના મેદાનમાં તે જ વ્યક્તિઓ કઈક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે જેમનું અધ્યયન ગહન અને વિશાળ પ્રમાણમાં હોય છે.

ઈમામ ઈબને તયમિયહ રહ.ના જીવનનું આ પાસું સ્પષ્ટ રીતે ઉપસી આવે છે. તેમણે જ્ઞાનને પોતાનું પાથરણું અને ઓઢણું બનાવી દીધું હતું. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે ઉચ્ચ દરજ્જાના આલિમોથી લાભ પ્રાપ્ત કર્યાં. ૨૦૦થી વધુ ઉસ્તાદોથી ફાયદો ઉઠાવ્યો. દરેકની વાત ધ્યાનથી સાભળતા; સારી અને ખામીયુક્ત બનેને સમાન ગણતા નહીં. શાંતિપૂર્વક ચિંતન કરતા. સંપૂર્ણ વિશ્વાસ અને આત્મ-સંતોષ થતાં વાતનો સ્વીકાર કરતા અથવા છોડી દેતા.

સુન્નતે નબવી-સલ્વ.ના વિષયમાં પ્રથમ આપે વિસ્તારપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો. પછી તફસીર તરફ ધ્યાન કન્દ્રિત કર્યું. આ વિષયમાં આપે ગહન અભ્યાસ કર્યો. તે પોતે કરમાવે છે: “એક આયતનો અધ્યયન માટે તેની ૧૦૦ તફસીરો જોઈ છે પછી અલ્લાહથી દુઆ કરું છું કે મને કુઆનની સૌથી સમજ અતાકર, અને મોરો પરેવરદિગોરથી અરજ કરું છું કે હું ઈબ્રાહીમ અલે.ના પથપ્રદર્શક મને સચોટ જ્ઞાન અર્પણ કર. પછી વેરાન મસ્જિદોમાં ચાલ્યો જાઉં છું, અથવા કોઈ નિજને

જગ્યા તરફ પ્રયાણ કરે છે. અને મોરારીયહેરાને ધૂળમાં રગદોળીને કાકલૂટીભરી અરજ કરે છે. અથવા મારા રબાઈ બ્રાહીમ અલૈના મુઅલ્લિમીને મને કુર્આન સમજવોની ને અમત અર્પણ કરે. આ બંને પ્રકારનાં અર્પણોને જોઈને કુર્આનની તફસીર સંબંધે જો સાહિત્ય સંગ્રહ ઇમામ સાહેબે એકઠા કર્યા છે તેમ જો મુદ્રિત કરવામાં આવે તો લગભગ પાંચ જિલ્લો થઈ જાય. (બહાવલા-શૈખુલા અલ્લામ ઇબને તયમિયહ રહ. અબૂ જોહરા રહ.) આ પછી ઇમામ સાહેબે ઉલૂમે ફિકહ, ઉસૂલે ફિકહ, ભાષા લાવણ્ય, ઉલૂમે ઉસૂલે દીન, દર્શનશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર અને અન્ય ધર્મોની માહિતીઓનો અને સુક્ષ્મ દષ્ટિથી તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યો. આથી જાણવા મળે છે કે ઇમામ સાહેબના વ્યક્તિત્વે વિકાસમાં અભ્યાસમાં કેટલો અગત્યનો ફાળો છે. ઇમામ સાહેબે જેવી રીતે તે સમયના આલિમોથી ફાયદો પ્રાપ્ત કર્યો તેવી જ રીતે ભૂતકાળના આલિમોથી પણ લાભ પ્રાપ્ત કર્યો અને આ માટેની એક જ રીત છે અને તે છે અધ્યયન, જેના પરિણામો ઇબને તયમિયહ રહ. ના માટે અલ્લાહે ઇલ્મા (જાણકારી) ને એવી રીતે મીણ જેવું બનાવી દીધું હતું કે જેવી રીતે દાઉદ અલૈમાટે લોખંડને નરમ બનાવી દીધું હતું. (ઇમામ ઇબને તયમિયહ રહ. આબાદ શાહિ પુરી) આ બધાં કારણોને ઇબને કયિમ રહ. એ લખ્યું છે કે ઇમામ ઇબને તયમિયહ રહ. એક વખત બીમાર થયા હતા બેંકહ્યું કે અધ્યયન કરવાનું છોડી દો. નહીં તો રોગ વધી જશે. ઇમામ સાહેબે કહ્યું કે "એ મુશ્કેલ છે" અધ્યયનથી મને રાહત મળે છે, આરામ મળે છે અને શરીરમાં શક્તિનો સંચાર થાય છે. તબીબ કહેવા લાગ્યો, તો પછી તેમને અમારા ઇલાજથી બહાર છો. આમ દરેક પ્રકારે ઇમામ તયમિયહ રહ. ના જીવનથી જાણવા મળે છે કે બૌદ્ધિકતા વિકાસવૈચારિક શક્તિ, વ્યક્તિત્વનો વિકાસ, વ્યક્તિત્વના ઘડતર માટે અધ્યયન ઘણું જ જરૂરી અને અત્યંત શક્તિશાળી માધ્યમ છે. અમલનું મેદાન - મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ અપૂર્ણ છે જો તેમાં લાવણ્ય, બેભાવ, સજ્જનતા, શૂરવીરતાનું, મિશ્રણ નહોય, વાક્યોતુર્ય સાથે શારીરિક શક્તિ મનુષ્યના વ્યક્તિત્વને બહુગુણ સંપન્ન બનાવે છે. આ બધાં કારણોને ઇમામ સાહેબના જીવનમાં આ સંદર્ભોનો સંયોજન જોવા મળે છે કે

તેઓ કલમ અને તલવાર બંને એક સરખી રીતે નિપૂણતાથી ચલાવવાનું જાણતા હતા. તેઓ રાત્રીના આબિદ હતા તો દિવસના શેહ-સવાર પણ હતા. તાતારીઓના યુદ્ધ માટે તેમણે મિલ્લતના સરદારોને જોરદાર હાકલ કરીને એકઠા કર્યા. તેમણે જ્યારે અબ્બાસી ખલીફા અબૂ રબીઅ સુલેમાન સુલતાનથી મુલાકાત કરી અને તેને જેહાદ માટે સહમત કર્યો, તો સુલતાનનો ઇરાદો મક્કમ બની ગયો. તે જેહાદ માટે તૈયાર થઈ ગયો અને ઇમામ સાહેબને અરજ કરી કે યુદ્ધના સમયે તેઓ સુલતાનની સાથે રહે. પરંતુ ઇમામ સાહેબે ફરમાવ્યું કે સુન્નત તો આ છે કે માણસ પોતાની કોમના ઝંડા તળે રહીને યુદ્ધ કરે. અમે શામી લશ્કરથી સંબંધ ધરાવીએ છીએ માટે તેના ઝંડા તળે યુદ્ધ કરીશું. એમણે ફરીથી સુલતાનને યુદ્ધ માટે રાજી કર્યા અને કહ્યું કે અલ્લાહ વાહિદની કસમ ખાઈને કહું છું કે વિજય આપણો જ થશે. (તારીખ-દા'વત-વ-અઝીમત, બીજો ભાગ, પા. ૬૦-મૌ. અબુલહસન અલી નદવી રહ.)

આ યુદ્ધમાં ઇમામ સાહેબે જે શૂરવીરતા બતાવી તેનું વર્ણન આબાદ શાહપુરીએ પોતાના પુસ્તકના પા. ૧૧ ઉપર આ પ્રમાણે કર્યું છે:- શહેરની બહાર બંને ફોજો સામ-સામે છે. ધમસાણ યુદ્ધ થઈ રહ્યું છે. લાશોનો ઢેર થવા લાગે છે. અંતે તાતારીઓ ભાગી નીકળે છે. ઇમામ સાહેબે આ યુદ્ધમાં એવી અજોડ શૂરવીરતા અને દૃઢતાનું પ્રદર્શન કર્યું કે દુશ્મનોનો સરદાર જમાલુદ્દીન અફરમ આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. તેનું આશ્ચર્ય અમસ્તું નહોતું, તેણે આલિમો અને ફુકહાઓને અલ્લાહના માર્ગમાં જેહાદ કરતાં જોયા છે. તેમની જબાનો એકબીજાને કાપવામાં તલવાર અને તીરથી પણ વધારે તેજ જોવા મળે છે. પરંતુ આવો મુજાહિદ મર્દ પ્રથમ વાર જોવા મળ્યો છે જે જ્ઞાનપીઠ ઉસ્તાદની સાથે-સાથે રણ સંગ્રામમાં ઘોડેસવાર અને કલમની તલવારની સાથે સાથે લોખંડની તલવાર ચલાવવાનું પણ જાણે છે. આથી તે ઇસ્લામના ધર્મશાસ્ત્રીઓ અને ધાર્મિક વડાઓને બોલાવે છે અને આ ઈચ્છા જાહેર કરે છે કે તે પણ તીરંદાઝી, ઘોડેસવારી અને યુદ્ધની પદ્ધતિઓ શીખે.

આત્માની પવિત્રતા અને વ્યક્તિનો વિકાસ, જે ઇસ્લામને તેની જરૂર છે, તે ફક્ત સાંભળવાથી કે સંભળાવવાથી નથી થતો, શીખવા અને શીખવાડવાની સાથે સાથે અમલના મેદાનમાં આવવાથી માણસની શુદ્ધિ થાય છે. વ્યક્તિની છુપી શક્તિઓ જાહેર થાય છે. આત્માની પવિત્રતાના ઈચ્છુક નવયુવાનો માટે આ જરૂરી છે કે ઈજતેમાગાહથી બહારની દુનિયા પણ પોતાના માટે ખુલ્લી રાખે. ત્યાં તે પોતાનું કૌશલ્ય અજમાવે અને પોતાના વ્યક્તિત્વને સુશોભિત કરે. અમલના

પ્રેષા કરતી રહે છે. કારણકે અલ્લાહ સિવાય અન્યને કોઈ પૂજ્ય તરીકે સ્વીકારવાનો અર્થ એ છે કે તે માણસનું દિલ તેના તરફ અપાર મહોબ્બત સંપૂર્ણ ઈજ્જત, મોજા મરતબા, હર અને આશા, ધીરજ, અંજુને શુકની ઘેરી લાગણીઓ સાથે ઝુકેલું છે.

ઈબ્રાદત એક ઘણો જ વિશાળ અર્થ ધરાવતો શબ્દ છે. તેની અંદર તે સઘળી બાહ્ય અને આંતરિક ક્રિયાઓ અને કથનો સામેલા છે જે અલ્લાહને પસંદ છે અને જે તેની પ્રસન્નતાનું માધ્યમ બને છે. દા. ત. ઝકાત, રોઝા, હજ, સદાચરણ, સત્યપરાયણતા, અમાનતદારી, સિલારહમી, ઈમાનદારી, માનબાપની ફરમાબરદારી, વચનપાલન, અમ્મિબિલ મા'રુફ અને નહ અનિલ મુન્કર, જિહાદ ફી સબીલિલ્લાહ, પાડોશીઓ, નિરાધારો, ગરીબો અને આશ્રિતો સાથે (ભલે તે માણસ હોય કે પ્રાણી) સદ્વર્તન કરે, દુઆ, ઝિક્રે ઈલાહી, તિલાવતે કુર્આન અને આ પ્રકારના તમામ સત્કર્મો; ઈબ્રાદતના અંગો છે. એવી જ રીતે અલ્લાહ અને તેના રસૂલ સલ્વાની મહોબ્બત, અલ્લાહની રહમતની ઉમ્મીદ અને અલ્લાહના અઝબીનો ઉર, સ્વાર્પણ, નિખાલસતા, ધીરજ, શુક, ખિરોસી, આજ્ઞાપાલન, અભિલાષા વગેરે બધા જ સદ્ગુણો ઈબ્રાદતના વર્તુળમાં સામેલા છે. (હકીકતે અબૂદિયતના હવાલાથી લે. ઈમામ ઈબને તયમિયહારેહ, અંજુવાદકક મૌલાના સંદરૂદીન ઈસ્લાહીરેહ.)

ઈબ્રાદતના આ અર્થને ધ્યાનમાં રાખતાં ઈબ્રાદતની તમામ શાખાઓ તેમના જીવનમાં જોવા અંગે છે. ઈમામ સાહેબ તહજજુદથી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરતા; ફજરની તમામ અદા કરતા, પંછીઝિક અને અસ્તઝારમાં લાગી જતા; પ્રછીફેત્વાઓના જવાબ આપતા; વિવિધ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરતા; દર્સની મહેફિલમાં દર્સ આપતા; દર્સની શરૂઆતમાં હમ્દો, સના અને દરૂદો સલામખૂબ જ મધુર સ્વરમાં પઢતા કે સાંભળનાર ઝૂમી ઊઠતા. પછી એવી રીતે દર્સ આપતા કે ઈલ્મ અને જ્ઞાનનો ખજાનો વિખેરી દેતા, પંછી ઈશા બાદ મોડે સુધી ઈલ્મી કામોમાં પરોવાયેલા રહેતા. દરેક કાર્ય ભલે તે ફર્જ હોય કે નફિલ દિલ અને દિમાગની સંપૂર્ણ એકાગ્રતાથી અદા કરતા. નમાંઝ પંજાખુશુઅ અને ખુઝૂઅ સાથે અદા કરતા. શરીરમાં અમુક સમયે ધ્રુજારી શરૂ થઈ જતી ક્યારેક વિજજત અને આનંદ વિભોર બની જવાથી શરીર ધીરે ધીરે ડાબે જમણે હાલવા લાગતું? તેમની સાછળી નમાઝ પઢનારા લોકો પોતાના દિલોને મીણા જેવું નરમ અનુભવતા અને તેમના ઉપર મદ્હોશી છવાઈ જતી. આપણને આપણી ઈબ્રાદતો પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરવાની જરૂર અનુભવાય

આત્મશુદ્ધિમાં નેક લોકોની સોબતનું મહત્વ

માનવી સોબતથી બને છે. સારી સોબત પ્રાપ્ત થાય તો સારો બને છે, અને ખરાબ સોબતમાં પડી જાય તો ખરાબ બને છે. આ નિયમને સમજવા માટે બહુ દૂર જવાની જરૂરત નથી. જે ઘરોમાં બાળકોને પિતાની સોબત પ્રાપ્ત થાય છે, માનસિક તજજ્ઞો કહે છે કે તે બાળક શિક્ષણમાં તે બાળક કરતાં ઉત્તમ પ્રતિભાનું પ્રદર્શન કરે છે જેને પિતાની સોબત પ્રાપ્ત ન હોય. એક દીનદાર સજ્જનને હું ઓળખું છું જે લગભગ ૧૮ વર્ષથી ખાડીના દેશમાં પોતાના ભવિષ્યને ઉજ્જવળ બનાવવામાં વ્યસ્ત છે. અહીંયા તેમનો એક પુત્ર જે ૧૮-૧૯ વર્ષનો છે, તે દરરોજ રાત્રે એક ગેરમુસ્લિમ છોકરી સાથે દૂરના મહોલ્લામાં આવેલ તેમના જ એક ખાલી મકાનમાં સૂવા માટે જાય છે. નજીકમાં જ આવેલ મહોલ્લાની મસ્જિદના લોકોએ બંનેને પકડી પાડ્યા અને હંગામો મચાવ્યો, કે બંને નિકાલ કરી લે, પરંતુ તેના માટે તે તૈયાર નથી. પોતાનું દુન્યવી ભવિષ્ય ઉજ્જવળ બનાવવા ખાતર પોતાનું અને પોતાના પુત્રનું મૃત્યુ પછીનું જીવન બગાડી રહ્યા છે.

આવી જ રીતે એક અન્ય દીનદાર સજ્જન લાંબી મુદ્તથી પરદેશ રહે છે. એક દોઢ વર્ષથી તેમનો ૨૦ વર્ષનો પુત્ર ઈસાઈયત તરફ આકર્ષિત હતો. ગયા અઠવાડિયે જ આ દુઃખદ સમાચાર મળ્યા કે તે ઈસાઈ બની ગયો છે.

ઉપરોક્ત બંને ઉદાહરણોથી નસિયત મળે છે કે જે બાળકોને પિતાની સોબત નસીબ નથી થતી તે કેવી રીતે ભટકી જાય છે. આ જ કારણથી કુર્આને સારી સોબત અપનાવવા માટે પ્રેરણા આપી છે.

કુર્આન અને નેક લોકોની સોબત

“હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો! અલ્લાહથી ડરો અને સાચા લોકોનો સાથ આપો.” (સૂર: તૌબા-૧૧૯)

સત્યનિષ્ઠ લોકો તે છે જેમના જીવનનો પાયો સત્ય ઉપર હોય. સત્ય બોલનારા હોય, જીવનના અસલ સત્યને તેમણે પામી લીધું હોય, સત્ય માર્ગ ઉપર ચાલનારા હોય, સત્યનો પ્રચાર કરતા હોય. તેમની સોબતથી દીનની સમજ પેદા થશે.

કુર્આન કહે છે : “અને એ કંઈ જરૂરી ન હતું કે ઈમાનવાળા બધા જ નીકળી પડતા, પરંતુ આવું શા માટે ન થયું કે તેમની આબાદીના દરેક ભાગમાંથી કેટલાક લોકો નીકળી આવ્યા હોત અને દીન (ધર્મ)ની સમજ પેદા કરી હોત અને પાછા જઈને પોતાના વિસ્તારના રહેવાસીઓને ચેતવ્યા હોત જેથી તેઓ (બિનઈસ્લામી વર્તનથી) બચ્યા હોત.” (સૂર:તૌબા-૧૨૨)

આથી ઈસ્લામી ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ છીએ કે નબી સ. અ. વ. ની સોબતનો લાભ ઉઠાવવા માટે સહાબા રહિ. વારા નક્કી કરતા અને હાજરી આપતા. કેટલાક સહાબા રહિ. હંમેશ માટે આપની સોબતનો લાભ ઉઠાવવા માટે રાત-દિવસ મસ્જિદમાં જ રહેતા, જેમને ‘અસ્હાબે સુફફા’ કહેવામાં આવે છે. આપ સ. અ. વ. ના જીવન પછી સહાબા રહિ. નું એવું આશ્રયસ્થાન હતું કે જેમની પાસે તાબેઈન હાજરી આપતા અને પોતાના વ્યક્તિત્વને નિખારતા.

માનવ મનની પવિત્રતા માટે અલ્લાહે ફક્ત કુર્આન જ અવતરિત નથી ફરમાવ્યું, પરંતુ તેની સાથે જ નબી સ. અ. વ. ને પણ મોકલ્યા, જેથી લોકો ગ્રંથ અને જેમના ઉપર ગ્રંથ ઊતર્યો તે બંનેથી લાભાન્વિત થાય અને સત્ય તો એ છે કે ગ્રંથના આવાહક વગર ગ્રંથનો સાચો લાભ અસંભવ છે. આ દુનિયાનો સાધારણ નિયમ છે કે વિદ્યાર્થી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે સ્કૂલ અને કોલેજમાં જાય છે, કે જેથી પુસ્તકની સાથે શિક્ષકોથી પણ લાભ પ્રાપ્ત થાય. જો આ બિનજરૂરી હોત તો આ દુનિયામાં સ્કૂલો, કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપિત કરવી નિરર્થક હોત અને વિદ્યાર્થી ફક્ત પુસ્તકો વાંચીને જ અલ્લામા, ફાઝિલ, એન્જિનિયર અને ડોક્ટર બની જાત. પોસ્ટલ કોર્ષમાં પણ અમુક વિશેષતા હોય છે. આપણે બીમાર હોઈએ છીએ તો હકીમ અને ડોક્ટર પાસે જઈએ છીએ, તે આપણી નાડી ઉપર હાથ મૂકીને બતાવી દે છે કે બીમારી શું છે? અને તેનો ઇલાજ કેવી રીતે શક્ય બનશે. ફક્ત પુસ્તક વાંચીને માણસ દવા લેતો નથી જ્યારે શારીરિક રોગો માટે ડોક્ટર-હકીમ પાસે જવું આવશ્યક હોય તો આત્મિક, વિદ્યાકીય, વૈચારિક, દીની બીમારીઓ અને મસલા-મસાઈલમાં દોષયુક્ત, ખામીથી શુદ્ધ, તંદુરસ્ત વિચારધારા, દિલની સ્વચ્છતા, સંસ્કાર અને વર્તનની સુધારણા કોઈ આધ્યાત્મિક તબીબની સોબત વગર કેવી રીતે નિખારી શકાય છે?

આ વિષે મૌલાના કારી મુહમ્મદ તૈયબ રહુલ્કર સાવે છે. “જ્ઞાન અને વર્તનમાં પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટેની સર્વશ્રેષ્ઠ રીત સોબતનો લાભ ઉઠાવવો છે. અલ્લાહવાળા અને દીનના આદરણીય બુઝુર્ગોની સેવામાં રહીને તેમની વાણી જ્યારે વ્યક્તિ સાંભળે છે તો જ્ઞાન વ્યક્તિના દિલમાં ઊતરી જાય છે. તેમની સોબતના ફાયદાથી વર્તનની સુધારણા થઈ જાય છે. સહાબા રહિને સહાબા રહિને એટલા જ માટે કહે છે કે તેઓ મુહમ્મદ સલ્વાની સોબત પ્રાપ્ત થયા હતા. સહાબા રહિને આવી રીતે ઈલ્મ નહોતા પ્રાપ્ત કરતા કે કોઈ પુસ્તક સામે ખુલ્લું છે અને રાત નુદિવસ તેનું અધ્યયન કરતા રહેતા હોયુ. જેવી રીતે આપણે અધ્યયન કરીએ છીએ તેઓ મુહમ્મદ સલ્વાની સંગતમાં બેસીને સોબતનો ફાયદો ઉઠાવતા. સોબતની બરકતથી તેઓ આલિમ, આરિફ, કામિલ, ઝાહિદ અને દુરવેશ બની ગયા.” (ખુલ્લાતે હકીમુલ ઈસ્લામ, ભાગ ૩, પા. ૧૫૪)

તત્ક્રિયા (આત્મશુધ્ધિ)નો વિરોધાર્થી શબ્દ છે. ‘તદ્દિસ્યા’ અર્થાત્ સ્વબગાડ છે. તત્ક્રિયા માટે સારી સોબત દ્વારા મનુષ્ય જ્ઞાન અને સદ્વર્તન શીખે છે. આવી જ રીતે ખરાબ સોબતથી મનુષ્યના મનનો તદ્દિસ્યા (અધઃપતન) થવા માંડે છે. અર્થાત્ તેના મનમાં અસ્થગઈ (સત્યમાર્ગ) તરફ આગળ વધવા, સારાથી અતિસારા બનવા, સુંદરથી સુંદરતમ બનવા માટેની જે સંભાવનાઓ રાખવામાં આવી છે તે દબાઈને રહી જાય છે. તેનું દષ્ટાંત કુર્આનમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે: “ખરેખર સફળ થઈ ગયો તે જેણે આત્માને વિશુદ્ધ અને વિકસિત કર્યો; અને નિષ્ફળ થયો તે જેણે તેને દબાવી દીધો. સમૂદની કોમે પોતાના વિદ્રોહના જ કારણે ઈલાહી કલામને ખોટું ઠેરવ્યું. જ્યારે તે જાતિનો સૌથી વધુ દુભાંગી માણસ વીકરીને ઊભો થયો.” (સૂર: શમ્સ: ૯૧-૯૨)

આ આયતોમાં તદ્દિસ્યાનું એક જબરદસ્ત દષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે. અલ્લાહવાળાઓની સોબતથી તત્ક્રિયા થાય છે, તો બીજી તરફ નિષ્કર, નિર્દેશી માણસોના અનુસરણા અને માર્ગદર્શનથી તદ્દિસ્યા થાય છે. આ માટે વધારે સ્પષ્ટ દલીલ સમૂદ કોમની છે. જ્યારે તેમણે અભાગી દુષ્ટ આગેવાનની સોબત ગ્રહણ કરી, તેનું અનુસરણ કર્યું તો ભલાઈ તરફ વધવાની સધન શક્યતાઓ સમાપ્ત થઈ ગઈ, અને પોતાની જાતને અલ્લાહના ગઝબને પાત્ર બનાવી દીધી.

હદીસમાં નેક (સદાચારી) લોકોની સોબત કરવાનો આદેશ
 નેક લોકોની સોબતના વિષયમાં કુર્આનની ઉપરોક્ત દલીલો હતી.

હદીસોની રોશનીમાં આ વાત વધારે પ્રમાણિત થઈ જાય છે. મુહમ્મદ સલ્લ. એ ફરમાવ્યું; “અત્તર વેચનારની મિત્રતા કરો; લુહારની મિત્રતા ન કરો.” એટલા માટે કે, અત્તર વિકેતાની સોબત અને અત્તરની દુકાનમાં બેસવાનો ફાયદો એ છે કે અત્તરના થોડા ટીપા અને છાંટા સેમ્પલના રૂપે લાગી જ જશે. ઓછામાં ઓછું અત્તરની ખુશબૂમાં રહેવાથી મગજ સુગંધથી તર થઈ જશે. તબિયતમાં પ્રસન્નતા અને આનંદની લાગણી પેદા થઈ જશે. તેનાથી વિપરીત લુહારની સોબતનું નુકસાન એ થશે કે લુહાર જ્યારે લોખંડ ગરમ કરીને હથોડો મારે છે તો તેનાથી માથું ચડી જાય છે. થોડાક તણખા કપડા ઉપર પડી જાય તો કપડા ઉપર કાણા પડી જશે. ધુમાડાથી ચહેરો કાળાશ પડતો થઈ જશે. આ દૃષ્ટાંત દ્વારા મુહમ્મદ સલ્લ. એ સરળ વાણીમાં સારી સોબત અને ખરાબ સોબતના ફાયદા અને નુકસાન વર્ણવ્યા છે.

સદાચારી લોકોની સંગત અને ધમામ રૂમી રહ.

આ બાબતને ઈમામ રૂમી રહ. એ આ રીતે ફરમાવી છે; “નેક સોબત તને નેક બનાવશે; ખરાબ સોબત તને ખરાબ બનાવી દેશે.” આ વાતની વધુ સ્પષ્ટતા માટે ‘સોબત નાજિસના શીર્ષકથી એક વાર્તાનું વર્ણન કરતાં ફરમાવે છે; સંજોગાધીન એક નદીના કિનારે એક ઉંદર અને એક દેડકા વચ્ચે મિત્રતા થઈ ગઈ. બંને દરરોજ સવારે એક નક્કી કરેલા સ્થળે ભેગા થતા અને લાંબા સમય સુધી એકબીજા સાથે પ્રેમાલાપ કરતા. આ સમય દરમિયાન તે જાત જાતના કિસ્સા અને રમૂજો ટુચકાથી એકબીજાનું મન રીઝવતા તેમની આ મિત્રતા એટલી હદે થઈ ગઈ કે એક દિવસે ઉંદરે દેડકાને કહ્યું; પ્રિયા મિત્ર! રોજ ફક્ત એક વખત મુલાકાત કરવાથી મન સંતુષ્ટ થતું નથી હું તો ઈચ્છું છું કે જ્યારે પણ આવું તારી મુલાકાત થઈ જાય પરંતુ તકલીફ એ છે કે તું પાણી જન્ય છે અને મારી રચના માટીથી થયેલી છે. દરેક સમયે તારી મુલાકાત કેવી રીતે થઈ શકે? અંતે બંને વચ્ચે આ નિર્ણય થયો કે એક દોરડું લાવીને તેનો એક છેડો દેડકા પોતાના પગમાં બાંધી દે અને બીજો છેડો ઉંદર પોતાના પગે બાંધે. ઉંદર જ્યારે દેડકા સાથે જમીન પર મળવા ઈચ્છે તો દોરડાને થોડું તાણે. એટલે દેડકો તરત જ પાણીમાંથી બહાર આવી જાય જો કે દેડકાને આ નિર્ણય દિલથી પ્રસંદ ન હતો તેમ છતાં તેણે મિત્રતા ખાતર તેને કબૂલ કરી લીધું. આ રીતે પરસ્પર બંનેની મુલાકાતોમાં ઘણા દિવસો પસાર થઈ ગયા. એક દિવસ એક કાગડાએ ઉંદર ઉપર તરાપૂ મારી અને તેને પોતાની ચાંચમાં પ્રકડીને હવામાં ઊંચે ચડી ગયો. આ સાથે જ દેડકો પણ હવામાં લટકી ગયો. કારણ કે તેનો

જેની બુદ્ધિ તે જ હોય છે. તેના ઉપર તેની કુટેવો છૂપી નથી રહેતી અને દુર્ગુણો જાણ્યા પછી તેનો ઈલાજ પણ શક્ય બને છે. પરંતુ અફસોસ કે લોકો પોતાના દુર્ગુણોથી તો અજાણ છે પરંતુ બીજાઓના નજીવા દુર્ગુણો પણ જાણતા હોય છે અને પોતાના મોટા મોટા દુર્ગુણો પણ જાણતા નથી હોતા. તો જે કોઈ પોતાના દુર્ગુણો બરાબર જાણવા ઈચ્છે તેની ચાર રીતો છે. તેમાં પહેલી એ છે કે જે ઉસ્તાદ માનસિક દુર્ગુણો જાણી શકતો હોય અને છૂપી આફતને ઓળખી શકતો હોય, તેના હવાલે પોતાને કરી દે અને જે કંઈ અમલ તે બતાવે તેના ઉપર અમલ કરે. (અઘ્લાઉલ ઉલૂમ, ભાગ-૩, પા. ૮૫ - ઈમામ ગઝાલી રહ.)

એક લોકોની સોબત અને મૌલાના થાનવી રહ.

મૌલાના અશરફ અલી થાનવી રહ. અર્વાચીન યુગના ઈસ્લામના એવા વિદ્વાન થયા છે કે જેમના પુસ્તકો હજારથી પણ વધારે છે. થાનાભૂવન તેમનાથી ફાયદો ઉઠાવવો માટે લોકો આવતા અને ત્યાં નિવાસ કરતા. પ્રશિક્ષણ એમનો મુખ્ય વિષય રહ્યો હતો. એમની સંપૂર્ણ તફસીર ‘બયાનુલ-કુર્આન’નું બીજું નામ ‘મસાઈલુસ્ સુલૂક મિન કલામુલ્ મુલ્કુલ્મલૂક’ છે. તેમાં એમણે વર્તનની પવિત્રતા અને અનુધ્યાનના કેટલાય મસાઈલને કુર્આનથી સાબિત કર્યા છે. રસ ધરાવનાર તેનું અધ્યયન કરે તો જાણવા મળશે કે તસવ્વુફની કેટલીક નિરર્થક ક્રિયાઓ અને કલ્પનાઓ જે સામાન્ય છે તેનું ખંડન કર્યું છે. દાખલા તરીકે બ્રહ્મચારી, રોજી માટે ધંધા-રોજગારનો ત્યાગ કરવો અને ભરોસો કરીને બેસી રહેવું વગેરે. જો કે આપણી સફીમાં તસવ્વુફના નામ માત્રથી લોકો ભડકે છે. એટલે મસાઈલે સુલુકના વિષય ઉપર મૌલાના થાનવી રહ. એ જે કંઈ લખ્યું છે તેના હવાલાઓ અહીં ટાંકવામાં નથી આવતા, પરંતુ ફક્ત અલ્લાહવાળાઓની સોબત સંબંધિત એક ફકરાનું નિરીક્ષણ કરો:

“અને એવા જ ઘણા બધા આવાં પ્રકારના રિવાજો પ્રચલિત કરી રાખ્યા છે કે સેંકડો ખરાબીઓનું કારણ બને છે. તો શું કારણ છે કે આ વિકૃતિઓ પર નજર નથી અને તેના કારણે તેની સુધારણાને પણ જરૂરી સમજતા નથી, અને તે વાતનું ભાન નથી કે તેમનો પણ હિસાબ થશે. તેનો ખ્યાલ રાખો અને વિદ્વાનો પાસે બેસો, તેમનાથી નિકટતા કેળવો અને તેમને પૂછી પૂછીને તમારા વાણી અને વર્તનની સુધારણા કરો. પૂછવામાં કદાપિ શરમ કે સંકોચ ન અનુભવો. જ્યારે તમે પૂછશો જરૂરથી કોઈ યુક્તિ નીકળી આવશે...”

અલ્લાહવાળાઓથી સોબત રાખવી જોઈએ, અને નાસમજ દાવેદારોથી

બયવું જોઈએ તેલો જરૂરતા માટે મૂળો વાંધો નહીં, પરંતુ મૈત્રી રાખવી જોઈએ નહીં. અલ્લાહ વાળાઓની સોબતથી જરૂર ફાયદો થાય છે. એવાં એવો આવ્યા કરે છે કે: સાહેબ અમે ફલાણા બુઝુર્ગ પ્રાસે બેઠાં પણ કોઈ કમાલ જોવા ન મળ્યો. દિલમાં જોશ સુંદા પેદા ન થયો, આ ખોટું છે. સોબતની સાચી અસર એ છે કે દુનિયાની મુહબ્બત દિલમાંથી ઓછી થઈ જાય અને અલ્લાહની મુહબ્બત વધી જાય. સંપૂર્ણ અનુસરણા અને મનની શુદ્ધિ થઈ જાય. (અશરફુલ મલાઈઝ, પા. ૧૩૫-૪, મૌલાના અશરફ અલી થાંનવી રહ:)

નેક લોકોની સોબત અને કારી તૈયબ રહ.

કારી તૈયબ સાહેબે રહા દારૂલ ઉલૂમ દેવબંદના એક લાંબા સમય સુધી મોહત મિમરહો હતા. મધુર ભાષી મુકર્રર પણ હતા અને વિશાળ દરિષ્ઠિ ધરાવનાર લિખક પણ. આપના અસંખ્ય સુંદર પ્રવચનો સાધારણ લોકોના બુદ્ધિસ્તરને નજરે સમૂહારાખીને સંપાદિત કરવામાં આવ્યા છે. ઘણા પુસ્તકો ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાત પૂર્ણ અને પ્રમાણભૂત પણ છે. તેમના ખુલાસા દસ ભાગોમાં પ્રકાશિત થયા છે. તે ફરમાવે છે કે સત્યાવાતે એ છે કે દીન ફકત પુસ્તકોના પૃષ્ઠોથી પેદા નથી થતો. અલ્લાહ વાળાઓની દિલમાંથી પેદા થાય છે. પુસ્તકો કોઈલાખ પ્રકારે લેવા પરંતુ સોબતન મળે તો દીન અસર નહીં કરે. દિલની અંદર રંગ પેદા નહીં થાય. સમયના ભાષ્યકાર અકબર ઈલાહાબાદીએ કહ્યું છે: જેને નાકબાર છે તે નાકબાર છે. મજાલુ કુલુબત મિલકિતોમાં સે નાકો લેજ કે હુદર સે તૈયબ દા. મજાલુ મિલકત કાલે મિલકત કાલે દીન હોતા હયે બુઝુર્ગો કી નઝર સે પયદા હે. મજાલુ મિલકત કાલે મજાલુ મિલકત કાલે જે વાત દિલમાંથી નીકળે છે દિલને જઈને ટકરાય છે. એટલા માટે દીન અને દીની અખ્લાક પ્રાપ્ત કરવાની સૌથી શ્રેષ્ઠ રીત સોબતથી લાભ પ્રાપ્ત કરવો છે. ભલે તે સાચી આલિમોની સોબત હોય અથવા કોઈ સાચા દુરવેશ અને અલ્લાહ વાળાની સોબત મળી જાય તો તે પણાના મળે તો કોઈને કા વ્યક્તિની જ સોબત મળે. સર્વ સાધારણ લોકોમાં પણ નેક લોકો પસલા હોય છે. વેપારીઓમાં પણ હોય છે; દરેક વર્ગમાં અલ્લાહના નેકાબંદો જરૂર હોય છે. (ખુલબાત હુકી મુલ ઈસ્લામ મૌલાના કારી મુહમ્મદ તૈયબ સાહેબ ભાગ ૩, પૃષ્ઠ ૧૬૩).

નેક લોકોની સોબત અને મૌલાના મોદ્દી રહ.

હવે આ વિષયના અંતમાં તો હરીકી વ્યક્તિના ડાસ તો ખૂ માટે તો હરીકીના ભાગદર્શક, જેમ આતે ઈસ્લામીની સ્થાપક મૌલાના સૈયદ

અંબુલઆલી મૌદૂદી રહ. નો એક લેખ પ્રસ્તુત છે.

ચૌધરી નિયાઝ અલી ખાન પંજાબના એક ગામના અતિ ધનોદય અને સર્વ સુખ સંપન્ન જાગીરદાર હતાં. તે પાણી પુરવઠા ખાતાના ઓફિસર હતાં, મોટા દાનવીર (સંખી) અને સર્વ સુખ સંપન્ન જાગીરદાર હતા. રિટાયર થયા તો પોતાની સત્તર એકર જમીન દીની કામ માટે વેકફ કરવાની ઇચ્છા જાહેર કરી. આના માટે તેમને રૂપરેખાની જરૂરત પડી. જેના માટે તેઓ અલ્લામા ઇકબાલ મહૂમ્ અને મૌલાના મૌદૂદી રહ થી આકૃષ્ટ થયાં. અલ્લામા ઇકબાલે ચૌધરી નિયાઝ અલી ખાનથી ફરમાવ્યું, સૌથી પ્રથમ મોરો મંગજામાં એક નામ આવે છે. હૈદ્રાબાદથી “તરજુમાનુલ કુર્આન”ના નામથી એક ધણું જ સુદર માસિક નીકળે છે. મૌદૂદી રહ સાહેબ તેના ત્રી છે. મે તેમના લેખો વાંચ્યા છે. દીનની સાથે-સાથે વર્તમાન સમસ્યાઓ ઉપર પણ નજર ધરાવે છે. તેમનું પુસ્તક ‘અલ જિહાદ ફિલ ઇસ્લામ’ મને પસંદ પડ્યું છે. આ પ તેમને દારૂલ ઇસ્લામ આવવાનું નિમંત્રણ આપો. મને આશા છે કે તેઓ નિમંત્રણ કબૂલ કરી લેશે.

અંતે ચૌધરી નિયાઝ અલી ખાને મૌલાના મૌદૂદી રહ થી સંપર્ક સાધ્યો. મૌલાના મૌદૂદી રહ એ તેમને પત્રમાં જવાબમાં લખી મોકલ્યું કે, “પ્રાચીન કાળમાં ઇસ્લામનો આલિમોએ એક ખાસ પ્રકારની સંસ્થા સ્થાપિત કરી હતી, જે અસ્લાબે સુફઝાની અનુરૂપ હતી. તેનું પારિભાષિક નામ ‘ખાનકાહ’ નામથી પ્રખ્યાત છે. આજે આ ચીજોમાં કેટલાક લોકોની અયોગ્યતાના કારણે એટલો બધો બગાડ પેદા થઈ ગયો છે કે ખાનકાહનું નામ સાંભળતાં જ તબિયત તેનાથી વિમુખ થવા લાગે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આ સર્વોત્તમ વિદ્યાપીઠ હતાં. તેનાથી ઇસ્લામમાં મોટા મોટા જ્ઞાની પુરુષો ઉત્પન્ન થયા છે. જરૂરત છે કે આ પ્રાચીન કાળની વિદ્યાપીઠોમાં સમય અને જમાનાને અનુરૂપ ફેર-ફેર કરીને નવેસરથી પ્રાણ ફૂકવામાં આવે, અને ભારતમાં ઠેર-ઠેર નાની-નાની એવી ખાનકાહો સ્થાપવામાં આવે, જેમાં નિવૃત્ત લોકોને લાંબી મુદત સુધી રાખીને ઇસ્લામ સંબંધિત સર્વોત્તમ નૈતિક પુસ્તકોનું અધ્યયન કરાવવામાં આવે, અને તેની સાથે સાથે ત્યાં એવું વાતાવરણ હોય જેમાં જીવન પસાર કરવાથી તેમનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ ઇસ્લામી રંગમાં રંગાઈ જાય. આ વિદ્યાપીઠોમાં કલબ, લાયબ્રેરી, એકઝમી અને આશ્રમની બધી જ ખાસિયતો એકઠી થવી જોઈએ અને તેના પ્રમુખ એક એવી વ્યક્તિ હોવી જોઈએ જેને ફક્ત દીર્ઘદષ્ટિ અને અધુનિક વિચારો ધરાવનાર આલિમ હોય બલકે તેની સાથે જ એક પરિપૂર્ણ અને સાચો સક્રિય મુસલમાન પણ હોય, જેથી તેની સોબતથી ખાનકાહના સભ્યોના જીવન ઇસ્લામી બીબામાં ઢળી જાય... પરંતુ આ

બધી જ સ્કીમનો આધાર નિર્વાચીન કરવામાં આવેલ પ્રમુખ ઉપર છે.” (તારીખ જમાઅતે ઈસ્લામી, ભાગ-૧, આબાદશાહપૂરી પા. ૩૫૮-૩૫૯)

બુદ્ધિ અને અનુભવથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે મનની પવિત્રતા અને વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે જ્યાં બીજા પ્રયત્નો હોવા જોઈએ ત્યાં નેક અને સાલેહ લોકોની સોબત પણ ગ્રહણ કરવી જોઈએ. જ્યારે માણસને પોતાના નબળાઈઓ ધ્યાનમાં આવે છે ત્યારે તે બીજાઓના સદ્ગુણોનો પ્રશંસક બને છે. તેમના જ્ઞાન, અનુભવ અને કુરબાનીઓની કદર કરે છે. દિલથી તેમનો કદરદાન હોય છે. અને તેનું દિલ ઈચ્છે છે કે તેમની સાથે સમય પસાર કરવામાં આવે, તેમની વાતો સાંભળવી જોઈએ. તેમના અનુભવોથી લાભ ઉઠાવવો જોઈએ. આમ અમુક વખત એક કંલાકની સોબત એ ૧૫ પુસ્તકો વાંચવા બરાબર હોય છે. જ્ઞાનના અખૂટ ખજાના, સંસ્કાર અને સદ્ચારિત્ર્યના અણમોલ મોતી સસ્તી કિંમતમાં મળી જાય છે. પરંતુ ઓફસોસ છે તેમના પર જે પોતાને મહાન ચીજ સમજે છે. માતમ છે એવા બુદ્ધિમાનો ઉપર જેઓ કંઈ જાણતા ન હોવા છતાં બધું જ જાણતા હોવાના ભ્રમમાં રાયતા હોય છે. તુફ છે તેમના પર જે મોટાઓનો આદર, સન્માન કર્યા વગર દરેકના વિચારો અને વ્યવહારનું પોસ્ટ-મોર્ટમ કરતા ફરે છે. નાલાયક છે તેઓ જે લાયક અને શ્રેષ્ઠ બનતા પહેલાં કાબેલ કામિલ અને પરિપૂર્ણ હોવાનો ઘમંડ પોતાના મનમાં ભરી રાખે છે. એક સ્થાનિક પ્રમુખે જમાઅતના અમીરે મુકામીની વિરુદ્ધ મારા આગળ ઘણી ફરિયાદો કરી. મે કહ્યું કે, “મિયાં, તમે હજુ શીખવાની અવસ્થામાં છો. શીખવાડવાનું કામ તમારું નથી.” તેણે પૂછ્યું, “કેમ!” મેં કહ્યું, “તેમનો અનુભવ, તેમની કુરબાની અને તેમનો અલ્લાહથી લગાવ એ તેમની પૂંજ છે. બની શકે છે કે અંગ્રેજી ભાષા અને આઈ.ટી.માં તમારી વિશેષતા હોય, પરંતુ માણસની કિંમત તે વસ્તુઓ નક્કી નથી કરી શકતી જેના ઉપર તમને નાઝ છે.”

અંતિમ વાત એ છે કે આજના જમાનામાં કોઈ એવો માણસ જેનામાં દરેક પ્રકારની લાયકાતો મોજૂદ હોય પ્રાપ્ત થઈ જાય એ અશક્ય છે. એટલા માટે આપણા માટે આ જરૂરી છે કે જુદા જુદા બુરુર્ગોથી જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં માર્ગદર્શન અને ફાયદો પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમની સોબત કરવી જોઈએ. ખામીઓને નજર અંદાઝ કરવી અને સદ્ગુણથી ખૂબ-ખૂબ ફાયદો ઉઠાવવો એ જ અમારા માટે ઉત્તમ છે.

વ્યક્તિની ઉન્નતિમાં સંગઠનનો ફાળો

માનવી પ્રાકૃતિક રીતે સંગઠનને પસંદ કરે છે. આપણે આ વાતની અનુભૂતિ કરીએ છીએ કે આપણે જે કંઈ છીએ - આપણા વિચારો, આપણી યોગ્યતાઓ એ સર્વ સામૂહિક જીવનમાં બીજાઓ સાથેના આપણા સંબંધો, બીજાઓ સાથે હળવું - મળવું, અને વિચારોના આદાન-પ્રદાનનું જ પરિણામ છે. આપણે જે કંઈ લેખન કાર્ય કરીએ છીએ, જે કંઈ વિચારીએ છીએ, બોલીએ છીએ અને વર્તન કરીએ છીએ, આપણા અભિપ્રાયો, અને આપણું સામાજિક સ્થાન એ બધાનો સ્ત્રોત સમાજ અને સંગઠન છે. આપણા કોઈ પણ કાર્યમાં તર્ક (વાદ-વિવાદ), સરખામણી, સુંદરતા કુરૂપતાનો આધાર, સારા-નરસા, ફાયદા - નુકસાનનો અંદાજ સંગઠન ઉપર જ આધારિત છે. આ યાદી લાંબી છે પરંતુ આ વાત નક્કી છે કે આપણા વિચારો વાણી અને વર્તન ઉપર પારસ્પરિક વ્યવહાર, પારસ્પરિક સહયોગ અને એકબીજાની લાગવગ પ્રભાવ પાડે છે.

સંગઠનની શરૂઆત આપણા ઘરથી થાય છે. બીજા નંબરમાં સમવયસ્કોનું સંગઠન હોય છે. પછી બાળક એક સમાન સ્વભાવ સિવાય સહાધ્યાયરત, ધિંગામસ્તી કરવાવાળા છોકરાઓની જુદી જુદી ટોળકીનો ભાગ બનતો જાય છે. પરંતુ અહીંયા સંગઠનનો મતલબ બિન સંકલ્પ સંગઠન નહીં પરંતુ સંકલ્પ સહિતનું સંગઠન છે. જ્યારે વ્યક્તિ ઈસ્લામી સંગઠનમાં જોડાય છે, તો તેના વ્યક્તિત્વની કાયા-પલટ થઈ જાય છે, તેના વ્યક્તિત્વમાં નિષ્કાર આવી જાય છે. વ્યક્તિ પ્રગતિના સોપાન સર કરીને ઉન્નતિના શિખરે પહોંચી જાય છે.

ઈસ્લામના મતે વ્યક્તિ પોતાની મુક્તિ માટે પોતે જ જવાબદાર છે પરંતુ સંગઠન તેના માટે એક નિમિત્ત અને માધ્યમનું સ્થાન ધરાવે છે.

ઈસ્લામી ઇબાદતો

ઈસ્લામની ઇબાદતોના માધ્યમથી સંગઠનના આત્માને ઘણી શક્તિ મળે છે. ઇ.ત. નમાઝ વ્યક્તિ એકલી પહે તો શક્ય છે કે તેને વધારે તલ્લીનતા નસીબ

થાય, અલ્લાહ તઆલા સાથે નિકટતા, અને વિનમ્રતાથી વાત-ચીત કરવામાં વધારે આઝાદી અનુભવાય. પરંતુ ઈસ્લામ, વ્યક્તિ એકલી એકલી ઘરમાં નમાઝ અદા કરે તેને પસંદ નથી કરતો. એટલું જ નહીં, બલકે નબીએ કરીમ સલ્લ.એ તો અહીં સુધી ફરમાવ્યું કે : “કસમ છે તે જાતની જેના કબજામાં મારા પ્રાણ છે, મેં ઈરાદો કર્યો કે - લાકડાં ભેગા કરવાનો આદેશ આપું, પછી નમાઝ પઢવાનો હુકમ કરું, અને તેના માટે અજાન આપવામાં આવે, પછી એક જણને નમાઝીઓનો ઈમામ બનાવું, અને હું લોકોની તરફ જાઉં, જે નમાઝમાં હાજર નથી થતા, હું તેમના ઘરોને આગ લગાડી દઉં.” (કલામે નબુવ્વત, ભાગ-૧, સફા-૩૯૩)

એક અમેરિકન નવયુવાન જેફરી લેંગ જ્યારે મુસલમાન થયા, તો તેમના સ્નેહિતઓએ ઈસ્લામી ઈબાદતની વ્યવસ્થા ઉપર ટીકા કરી કે તેમાં વ્યક્તિને આત્માની શાંતિ અને હાર્દિક સંતોષ ઓછો મળે છે, કારણ કે ઈબાદત સામૂહિક રૂપમાં થાય છે. આના ઉપર તે લખે છે : “મેં તે (નવજવાન)ને કહ્યું કે તે એક ખાસ ધ્યેયને પામી ચૂક્યો છે. અને તેણે ઈસ્લામના એક ખાસ રહસ્યની ઓળખ કરી લીધી છે, પોતાની અત્યંત તલ્લીનતા કેન્દ્રિત કરનાર ઈબાદતમાં પણ પોતાની જમણી અને ડાબી બાજુ ઊભેલા ભાઈ કે બહેનની સફળતા અને ઉન્નતિ પણ તમારા બીજા માનવ-બંધુઓ સાથેના તમારી વર્તણૂકથી જોડાયેલી છે.” એવી જ રીતે રોઝા છે. જો તે ફક્ત મનેચ્છાઓ ઉપર કાબૂ મેળવવાનું જ માધ્યમ હોત તો વર્ષ દરમ્યાન કોઈ પણ સમયે પોતાની સહૂલત પ્રમાણે ૩૦ રોઝાની ગણતરી પૂર્ણ કરી શકાત. પરંતુ ઈસ્લામે એક સાથે સમગ્ર વિશ્વના મુસલમાનો ઉપર રોઝા ફર્જ કરીને સંગઠનનું મહત્વ ઉજાગર કરી દીધું છે. એ જ પ્રમાણે બીજી ઈબાદતો પણ છે. આના ઉપરથી સાંબિત થાય છે કે ઈસ્લામમાં ઈબાદતો બીજા ધર્મોની માફક ફક્ત અલ્લાહનું ધ્યાન અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું જ નામ નથી, પરંતુ બંદો ઈબાદતને એવી રીતે અદા કરે કે જેનાથી બંદો હોવાનો હક પણ અદા થાય. સ્વતંત્રતા (આઝાદી) અને સ્વચ્છંદતાના બદલે સ્વૈચ્છિક રીતે ગુલામી અને દાસતા ધારણ કરવી એમાં જ વ્યક્તિની ઉન્નતિ રહેલી છે. જેટલો તે અલ્લાહનો હક અદા કરશે એટલું જ તેનું વ્યક્તિત્વ ઉન્નતિના શિખરે પહોંચી જશે.

અલ્લાહની રહમત

જમાઅત સાથે જોડાયેલા રહેવાથી અલ્લાહની રહમત પ્રાપ્ત થાય છે. આમ તો અલ્લાહ તઆલા દરેક ઉપર કૃપાળુ (રહેમાન) છે. બલકે તેને ન માનનારા જ

નહીં, પરંતુ અવજ્ઞાકારી, વિદ્રોહી અને અત્યાચારી ઉપર પણ તે દયા કરે છે, પરંતુ જમાઅત સાથેના સંબંધના ફળ સ્વરૂપ તેની ખાસ કૃપાદષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનાથી વિપરીત જમાઅત સાથે જોડાયેલા રહેવાના બદલે જમાઅતથી અલગતા અલ્લાહના અઝાબને આમંત્રણ આપે છે.

કુર્આન કહે છે : “કહો, “તે એવું કરવા સમર્થ છે કે તમારા પર કોઈ આફત ઉપરથી ઉતારી દે અથવા તમારા પગ નીચેથી લઈ આવે અથવા તમને જૂથોમાં વહેંચીને એક જૂથને બીજા જૂથની તાકાતનો સ્વાદ ચખાડી દે.” જુઓ, અમે કેવી રીતે વારંવાર જુદી-જુદી રીતે અમારી નિશાનીઓ તેમના સામે રજૂ કરી રહ્યા છીએ, કદાચ તેઓ હકીકતને સમજી લે.” (સૂર: અનૂઆમ, ૬૫)

આ આયતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અલ્લાહનો અઝાબ ત્રણ પ્રકારે આવે છે.

૧. ઉપરનો અઝાબ - અર્થાત્ વિજળીનો કડાકો, વાવાઝોડું (આંધી) અને તોફાન, મૂશળધાર વરસાદ
૨. નીચેથી અઝાબ - અર્થાત્ ધરતીકંપ, પૂર, પાણીનો પ્રલય, સુનામી, જવાળામુખી ફાટીને લાવારસ નીકળવો વગેરે. જેનાથી વસ્તીઓની વસ્તીઓ ધ્વસ્ત થઈ જાય છે.
૩. ત્રીજા પ્રકારનો અઝાબ, એ છે કે લોકો જૂથોમાં વહેંચાઈ જાય, ખંડિત થઈ જાય, પરસ્પર મારા-મારી અને કાપા-કાપી થવા લાગે, દેશમાં અંધાધૂંધી અને વર્ગ-વિગ્રહ ફેલાઈ જાય. પ્રથમ બે અઝાબ કરતાં ત્રીજા પ્રકારનો અઝાબ વધારે ભયંકર અને સખત છે, કારણ કે ધરતીકંપ, વાવાઝોડું, સુનામી પછી વસ્તી નાશ પામે છે. લોકો માટીમાં મળી જાય છે પરંતુ વિભાજન અને અંધા-ધૂંધીનો અઝાબ એવો છે કે પીડિત જીવંત રહે અને જાલિમોના ત્રાસનો ભોગ બને અને દુનિયા માટે બોધપાઠ બની જાય છે, આથી જાણવા મળે છે કે સંગઠનનું ખંડિત થવું એ અલ્લાહના અઝાબનો એક પ્રકાર છે, જ્યારે સંગઠિત રહેવું એ અલ્લાહની રહમત છે. બલકે કુર્આન સ્પષ્ટ કહે છે : “મોમિન (ઈમાનવાળા) પુરુષો અને મોમિન (ઈમાનવાળી) સ્ત્રીઓ સૌ એક-બીજાના મિત્રો છે. ભલાઈની આજ્ઞા આપે છે અને બૂરાઈથી રોકે છે, નમાઝ કાયમ કરે છે, ઝકાત આપે છે અને અલ્લાહ અને તેના રસૂલનું આજ્ઞાપાલન કરે છે. આ તે લોકો છે જેમના ઉપર અલ્લાહની રહમત (કૃપા) જરૂર ઊતરીને રહેશે, નિ:શંક અલ્લાહ સૌના ઉપર વર્યસ્વ ધરાવનાર અને તત્ત્વદર્શી છે.” (સૂર: તૌબા :૭૧)

શેતાનથી રક્ષણ

આત્મશુદ્ધિ એ વ્યક્તિની ઉન્નતિનું બીજું નામ છે. તેના માટે અલ્લાહની મદદ જરૂરી છે જ્યારે ભલાઈ અને સુયોગ્યતાઓને દબાવી દેવી એ વ્યક્તિનું પતન છે. તેના માટે શેતાન તમામ દાવ અજમાવે છે, જેથી તે આ સાબિત કરે કે મનુષ્યને શેતાન - ઉપર શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત નથી, જેના કારણે તેને ફરિશ્તાઓથી સિજદો કરાવ્યો હતો. શેતાન ઈન્સાનની ઘાતમાં બેસી રહે છે, અને દરેક તે કામો કરવા માટે ઉભારે છે, જેના લીધે માણસ પોતાની સુધારણાના માર્ગથી ભટકી જાય.

. કુર્આન કહે છે - “એક જૂથને તો તેણે સીધો માર્ગ દેખાડી દીધો છે, પરંતુ બીજા જૂથ ઉપર પથભ્રષ્ટતા બરાબર ચોંટીને રહી ગઈ છે, કારણ કે તેણે ખુદાની જગ્યાએ શેતાનને પોતાનો સંરક્ષક બનાવી લીધો છે અને તેઓ સમજી રહ્યા છે કે અમે સીધા માર્ગ ઉપર છીએ.” (સૂર: આ'રાફ :૩૦)

“તે (શેતાન) અને તેના સાથીદારો તમને એવી જગ્યાએથી જુએ છે જ્યાંથી તમે તેમને નથી જોઈ શકતા.” (સૂર: આ'રાફ :૨૭)

ઈન્સાનની આ લાચારી છે કે તે પોતાના અનાદિકાળના દુશ્મનને જોઈ શકતો નથી. પરંતુ તે આપણને જુએ છે. આપણો શિકાર કરવા માટે જ્યારે તે આપણા ઉપર હુમલો કરે છે, તો તે અદીઠ હોવાથી આપણે તેનો શિકાર બની જઈએ છીએ અને આપણા રક્ષણ માટે આપણે કોઈ ઉપાય કરી શકતા નથી. પરંતુ માણસ એટલો નિરૂપાય પણ નથી. નબી સલ્લ.એ આપણને તેની યુક્તિઓથી બચવા માટે બોધ આપ્યો છે, કે આપણે જમાઅતથી જોડાઈને રહીએ. હદીસમાં છે કે રસૂલુલ્લાહ સ.અ.વ.એ ફરમાવ્યું : “જેવી રીતે બકરીઓનો દુશ્મન વરૂ છે અને ટોળાંથી અલગ રહેનાર બકરીનો સહેલાઈથી શિકાર કરી લે છે, એવી જ રીતે શેતાન ઈન્સાનનો વરૂ છે, જે લોકો જમાઅતથી જોડાઈને નહીં રહે તેમનો તે ઘણી જ સહેલાઈથી શિકાર કરી લે છે. માટે હે લોકો ! પગદંડીઓ પર ચાલશો નહીં. પરંતુ તમારા માટે જરૂરી છે કે જમાઅતથી જોડાઈને અને આમ મુસલમાનોની સાથે રહો.” (મિશકાત, મુઆઝ બિન જબલ)

અલ્લાહની શાન જુઓ કે તેણે વાઘના ખોરાક માટે હરણ, ઝિબ્રા, ભેંસ પેદા કર્યાં, પરંતુ તે પ્રાણીઓને પોતાના દુશ્મનથી રક્ષણ માટે કેટલીક યુક્તિઓ પણ શીખવાડી. જેથી જે પ્રાણી તે વાઘનો કોળિયો બનવા ન માગે તે બચી શકે. ઝિબ્રાને અલ્લાહતઆલાએ કાળા-સફેદ પટ્ટા અર્પણ કર્યાં છે. આ ફક્ત સુંદરતા માટે જ

નહીં, પરંતુ તેના રક્ષણ માટે પણ છે. ઝિબ્રા જ્યારે ટોળામાં રહીને ચરે છે, તો વાઘ હુમલો કરવાની હિંમત પણ કરી શકતો નથી. કાળી-સફેદ ધારીઓનો સમૂહ વાઘની આંખોમાં ગૂંચવણ ઊભી કરે દે છે અને એક ઝિબ્રાને અલગથી જોઈ શકતો નથી. આશ્ચર્ય તો એ છે કે ઝિબ્રા ઓછામાં ઓછી બેની સંખ્યામાં પણ એક સાથે દોડતા રહે તો પણ વાઘ માટે શિકાર કરવો મુશ્કેલ બની જાય છે. પરંતુ જ્યારે કોઈ ઝિબ્રા પોતાના ટોળાથી જુદો પડી ગયો કે તરત જ વાઘ તેના ઉપર હુમલો કરી દે છે. આવી જ સ્થિતિ ઈન્સાનની છે. જ્યાં સુધી તે એક દીની સંસ્થા સાથે જોડાયેલો રહેશે, ન ફક્ત તેના વ્યક્તિત્વની ઉન્નતિ શક્ય બનશે, બલકે તેનું રક્ષણ પણ આ જ રીતે શક્ય છે. નહિતર જમાઅતથી અલગ રહેવાથી એકલો જોઈને શેતાન તેના ઉપર પોતાનો ભાલો ભોંકી દે છે.

સામૂહિકતાથી નમૂના ઉપલબ્ધ થાય છે

અનુકરણ મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં સામેલ છે. મનોવૈજ્ઞાનિક કહે છે કે મનુષ્ય જે પણ કાર્ય કરે છે તેમાં ૮૦% અનુકરણ દ્વારા શીખે છે. ભલે તે ખાવા-પીવાનું કામ હોય કે ઊઠવા-બેસવાનું હોય, હસવા-રડવાનું હોય કે હરવા-ફરવાનું હોય. દરેક નવો ડોક્ટર કોઈક નિષ્ણાંત ડોક્ટર જોડે રહીને સર્જરીની આવડત અનુકરણથી જ શીખે છે. ફક્ત ડોક્ટરોના જાડા-જાડા પુસ્તકો વાંચીને ઓપરેશનના સાધનો લઈને ઓપરેશન ચાલુ નથી કરી દેતો. દરેક કળા-કારીગરીની નિપુણતા અનુકરણથી જ હસ્તગત થાય છે. અનુકરણ માટે કોઈ નમૂનો સામે હોવો જરૂરી છે. જમાઅતે ઈસ્લામીની આ વિશેષતા છે કે પોતાના વ્યક્તિત્વની ઉન્નતિ માટે જે પણ નમૂનો અપેક્ષિત હોય તે સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ થઈ જાય છે. આપણું સહાયક સંગઠન એસ.આઈ.ઓ.ની એ વિશેષતા છે કે તેમાં ઘણા જ બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓથી મુલાકાતો થાય છે. તેમની કુર્આનથી અભિરુચિ, ઈસ્લામની બુનિયાદો ઉપર તેમની ઊંડી નજર, પથ ભ્રષ્ટ-સત્ય વિમુખ, ફિલોસોફરોના તત્ત્વજ્ઞાનથી અપ્રભાવિત, ઈસ્લામી વિચારસરણીની શુદ્ધતા, પરિવર્તનના માર્ગ ઉપર અડગ અને સહૂલત પ્રાપ્યના માર્ગો વચ્ચે એમના મનમાં સ્પષ્ટ મત, ઉમ્મતમાં કરવાના હજાર કામોમાં પ્રાથમિકતા અને પસંદગી માટેની સ્પષ્ટતાની જ્યારે એક નવાગંતુક વ્યક્તિને અનુભૂતિ થાય છે, તો તે આવા પ્રકારના સાથીદારને પોતાની વૈચારિક ઉન્નતિ માટે આદર્શ બનાવી લે છે. તેમનું અનુસરણ કરીને, તેમની સાથે વાત-ચીત કરીને, તેમની વાતો સાંભળીને, ક્યારેક તેમની સાથે ચર્ચાઓ અને વાદ-વિવાદ કરીને,

તેમના જેવા બનવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પવિત્ર પ્રયત્નો તેને વૈચારિક ઉન્નતિના શિખરે પહોંચાડે છે.

અમુક યુવાનોની ઈબાદતો ખૂબ જ અનુકરણીય હોય છે. તેઓ અજ્ઞાન થતાં જ ઠક્કા મશ્કરી અને વાતોના ગપાટાની મહેફિલમાંથી ઝટ ઊભા થઈ જાય છે. વજૂ બનાવે છે અને પહેલી સફમાં તકબીરે તહરીમા સાથે નમાઝ અદા કરે છે. તેઓ નફલી રોઝાના પણ પાબંદ હોય છે. નબી સલ્લ. એ બતાવેલી ખાસ ખાસ પ્રસંગો પર પઢવાની દુઆઓ તેમના મુખેથી સાંભળવા મળે છે. આંખોમાં પ્રવર્તતી શર્મો-હયા તેમની રૂહાની ઉન્નતિની ખુલ્લી કિતાબ હોય છે. આવા નમૂનાઓ જોઈને, સુસંગઠન અને કાર્યાન્વિત કારવામાં જોડાઈ જનાર પોતાના જીવનને કામિયાબ બનાવે છે. આ તંઝીમી કારવાંના અમુક સાથીઓ શાહુકારવૃત્તિ અને સ્વાર્થમાં લથ-બથ રહેતા માનવ-સમાજોના આ રણ મેદાનમાં પોતાની સદ્ભાવનાના લીધે એક છાયાદાર વૃક્ષ સમાન ભાસે છે. તેમને જોઈને અન્યોને પણ શોખ પેદા થાય છે કે જીવન એવી રીતે જીવવું જોઈએ કે ‘ઉબ્રિરજત લિન્નાસ’ (લોકો માટે ઉઠાવવામાં આવ્યા છે)ની ઉક્તિ સાર્થક બની જાય. લોભ, લાલચ, કંજૂસાઈ અને પૈસાના મોહના આ દોરમાં અલ્લાહના માર્ગમાં ખર્ચ અને બલિદાનની ભાવનાથી ઝળહળિત નમૂના આ પ્યારા તંઝીમી કારવાંમાં નજરે પડે છે, જેના લીધે બીજા યુવાનો જે આ તંઝીમમાં જોડાય છે, તેમને પ્રેરણા મળે છે અને તે પણ પોતાના વ્યક્તિત્વને મનેચ્છાઓની ગંદકીથી બચાવી લે છે, આ પ્રકારના અસંખ્ય વ્યક્તિઓ અનુપમ વ્યક્તિત્વના માલિક હોય છે, જે અન્ય વ્યક્તિઓની આત્મશુદ્ધિના નિમિત્ત બને છે. તેમની પોતાની આત્મશુદ્ધિ પણ તેમના પુરોગામી આદર્શ વ્યક્તિઓના અનુકરણથી જ થઈ હતી. આ સંદર્ભે એક મનોવૈજ્ઞાનિકના એક અનુભવનું વર્ણન લાભપ્રદ રહેશે.

‘અમેરિકાની એક સડક પર એક મહિલા એવી રીતે ઊભી છે કે જાણે તેની કારનું ટાયર પંકચર થઈ ગયું છે. એક બીજું ટાયર રાખીને તે લાચાર સ્ત્રી એની રાહ જોઈ રહી છે કે કોઈ હમદર્દ તેની મદદ માટે રોકાઈ જાય. પસાર થનાર ગાડીઓ પસાર થઈ જાય છે, પરંતુ તેમાં ‘Good Samaritan’ બહુ ઓછા જ પસાર થાય છે. એક બીજી સડક પર એક બીજો અનુભવ બિલકુલ આ જ પ્રકારનો થાય છે, પરંતુ અહીં ફરક એ છે કે આ પ્રકારની લાચાર સ્ત્રીથી એકાદ કિલોમીટર પહેલાં એક બીજી લાચાર સ્ત્રીની ગાડી ઊભેલી હતી અને તેની મદદ માટે એક

નવયુવાન કંઈક કામગીરી કરી રહ્યો હતો, જે વાસ્તવમાં અનુભવી ટીમનો એક વ્યક્તિ હોય છે. પરંતુ સડક પરથી પસાર થનાર દયાળુ અને પરગજુ વ્યક્તિઓ જ્યારે જ્યારે આ દૃશ્ય જોઈને આગળ વધે છે તો એકાદ કિલોમીટર દૂર જ્યારે બીજી સ્ત્રી આવી જ પરિસ્થિતિમાં સપડાયેલી નજરે પડે છે તો સારી એવી સંખ્યામાં વ્યક્તિઓ ઊતરીને 'May I help you' કહીને મદદ માટે તૈયારી બતાવે છે. આ બીજા પ્રકારના અનુભવમાં પહેલાં અનુભવની સરખામણીએ 'Good Samaritan' સંખ્યા વધુ હોય છે. આ રીતે જ્યારે માણસમાં સારા કામની પ્રેરણા જાગે છે તો તેને 'Observational Learning' કહે છે અને તેની અસર વધારે ગાઢ હોય છે. આત્મશુદ્ધિ માટે સંગઠન સાથે સંબંધ દ્વારા પ્રાપ્ત થનાર જ્ઞાન અને સદ્ભાવના અજ્ઞેય પરંતુ ગાઢ અને ટકાઉ હોય છે.

કારકિર્દીમાં શ્રેષ્ઠતા

શું આપે ક્યારેય આ વિચાર કર્યો છે કે ખેલાડી પોતાના નેટ સેશનથી સાફ પ્રદર્શન તે સમયે કરે છે જ્યારે તે કોઈની સાથે હરિફાઈમાં પોતાના કૌશલ્યનું પ્રદર્શન કરે છે. પ્રવચનની પ્રેક્ટીસમાં વક્તાઓ સ્ટેજ ઉપર અને શ્રોતાગણની સામે સાફ અને ચોટદાર ભાષણ કઈ રીતે કરી શકે છે? નોર્મર નામના એક મનોવૈજ્ઞાનિકે આ વિષય ઉપર સંશોધન કર્યું. તેણે કેટલાક નવયુવાનોને અમુક ચોક્કસ અંતરે સાયકલ પર સવાર કરીને જુદી-જુદી સાયકલીંગ કરાવી અને તેના ટાઈમીંગની નોંધ કરી લીધી. પછી એ જ યુવાનોને એક જૂથ કરીને સાઈકલ પર એક સાથે હરિફાઈ કરાવી. તેનો રિપોર્ટ બતાવે છે કે યુવાનોની દોડ બીજા સાથીઓની હાજરીમાં ઘણી જ તે જ થઈ ગઈ અને લક્ષ્યપ્રાપ્તિ માટે તેમણે શ્રેષ્ઠ કૌશલ્યનું પ્રદર્શન કર્યું હતું.

આપણે આપણા જીવનની કારકિર્દીમાં ઠંડા અને ટહેલતા-ટહેલતા ચાલવાના આદી હતા. સંગઠને આપણને તેજ ગતિથી ચાલતા કરી દીધા. સંગઠન સાથે જોડાતા પહેલાં આપણે પ્રસંગોચિત વાત કરી શકતા ન હતા, પરંતુ સંગઠનનો આ ઉપકાર છે કે આપણે તર્કશક્તિથી સજ્જ થઈને પ્રસંગોચિત અને બુદ્ધિમતાની વાતો જ્યારે કરીએ છીએ, ત્યારે સામેની વ્યક્તિઓ ખુશ અને સંતુષ્ટ થઈ જાય છે.

આપણે પત્ર લેખન અને લેખનકળા સમવયસ્ક યુવાનો વચ્ચે શીખીએ છીએ. આ રીતે આપણે સારા લેખક બની શકીએ છીએ. આમ આપણું જીવન સુશોભિત અને આપણું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવશાળી બની જાય છે.

યોગ્યતાઓનો વિસ્ફોટ

દુનિયામાં પેદા થનાર દરેક વ્યક્તિ પોતાનું અનન્ય વ્યક્તિત્વ લઈને આવે છે. તેની અંદર યોગ્યતાઓની શક્યતાઓ સુષુપ્ત અવસ્થામાં રહેલી હોય છે. આ સુષુપ્ત યોગ્યતાઓની પરખ થઈ પણ જાય, તેમ છતાં તેને આચરણમાં લાવી શકતા નથી. આ વાત સર્વ સંમત છે કે દુનિયામાં માણસની ગણના, કિંમત અને માન-પ્રતિષ્ઠા તેની યોગ્યતાઓ અને હુનરમંદીના કારણે થાય છે. પરંતુ પરલોકમાં માણસનું વજન તેની યોગ્યતાઓના બદલે તેના સદ્ચારિત્ર્ય અને સદ્વર્તનના કારણે થશે. આત્મશુદ્ધિમાં સદ્ચારિત્ર્ય, સદ્વર્તન અને યોગ્યતાઓ બંનેને નિખારીને શ્રેષ્ઠતા, ઉત્તમતા અને ઉન્નતિના શિખર સુધી લઈ જવાનું ધ્યેય હોય છે. જે લોકો આ બેઉ યોગ્યતાઓને પૂર્ણ કક્ષાએ લઈ જવામાં નિષ્ફળ રહે છે તેમની આત્મશુદ્ધિ અપૂર્ણ રહે છે. સદ્ચારિત્ર્ય તો સાલેહ લોકોની સોબતથી પેદા થાય છે પરંતુ યોગ્યતાઓ અને સદ્ગુણો સંગઠનથી પેદા થાય છે.

દરેક અણુમાં શક્તિ છુપાયેલી હોય છે. પરંતુ દરેક અણુ પોતાની શક્તિને જાહેર કરી શકતો નથી. પરંતુ જ્યારે તે જ અણુને Fission Mechanismમાં સેટ કરવામાં આવે તો તેની અંદરની છૂપી શક્તિનો વિસ્ફોટ થાય છે, જે ભલાઈના કામો માટે પણ એવી જ રીતે ઉપયોગ કરી શકાય છે જેવી રીતે એટમ બોમ્બમાં ઉપયોગ થાય છે. આવી જ રીતે વ્યક્તિની અંદર લેખનકળા, બોલવાની કળા, શાયરી, મધુર રાગ, રમૂજવૃત્તિ, વ્યવસ્થા-ગોઠવણી, સજાવટ, ગ્રંથરચના અને સંશોધન વગેરે કળાઓ અણુના રૂપમાં છુપાયેલી હોય છે. પરંતુ અમે ઘણા બધા યુવાનોની આવી યોગ્યતાઓ મુરઝાઈ જતી જોઈ છે, જેઓ સંગઠનની મહાન દોલતથી વંચિત રહે છે. પરંતુ જેમણે આ ઉપહારનો સ્વીકાર કરી લીધો તેમના જીવનમાં ચાર ચાંદ લાગી ગયાં અને તેમના જીવને તેમનામાં રહેલી યોગ્યતાઓ ઉચ્ચ શિખરે પહોંચીને ઝળહળતી અને વિશાળ બની ગઈ.

દોષોની જાણકારી

આત્મશુદ્ધિમાં પ્રાથમિક અને પાયાનું કાર્ય પોતાના દોષોને ઓળખવાનું છે, જેથી જીવનને તે દોષોથી સાફ-સૂથરું કરવામાં આવે. નહીંતર આ દોષો પ્રગતિના પંથમાં આડ બની જાય છે. એક બુદ્ધિશાળી અને પ્રગતિની ઈચ્છુક વ્યક્તિ આ વાતથી ખુશ થશે કે કોઈ અન્ય તેના દોષોને તેની સમક્ષ જાહેર કરે, જેથી તે તેના ઉપર કાબૂ પ્રાપ્ત કરી શકે. ઈમામ ગઝાલી રહ.ના પુસ્તકના હવાલાથી

અગાઉના વિષયોમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે ખામીઓને ઓળખવાની ચાર રીતો છે. તેમાં પ્રથમ નેક લોકોની સોબત, બીજી બુદ્ધિમાન અને સાચા મિત્રોની દોસ્તી, ત્રીજી ટીકાકારોની ટીકાઓથી ફાયદો પ્રાપ્ત કરવો અને ચોથી રીત દુર્જનોને જોઈને દુષ્કર્મથી બચતા રહેવું. આ ચાર રીતો પૈકી બીજા નંબરની રીત શુદ્ધ ઈસ્લામી સંગઠનમાં જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. નહીંતર સામાન્ય મિત્રોની બેઠકોમાં ખુશામતની આદત હોય છે. કલંકિતને શ્રેષ્ઠ બનાવીને રજૂ કરવામાં આવે છે. પરંતુ ઈસ્લામી સંગઠનમાં કોઈ પણ જાતનો વધ-ઘટ કર્યા વગર દિલની લાગણી સાથે અને હિકમત સાથે સ્પષ્ટ આંકલન દ્વારા આપણા દોષો આપણી સામે લાવીને આપણી સુધારણા કરે છે અને આ કાર્ય તેઓ લિલ્લાહ અને નિઃસ્વાર્થ ભાવનાથી કરે છે. ઈમામ ગઝાલી રહ. વર્ણન કરે છે: “પોતાના શુભેચ્છક, સાચા મિત્રને કહો કે મારી સ્થિતિ અને કાર્યો ઉપર આપ દેખ-રેખ રાખતા રહો, અને જે કંઈ મારી આદતો અને કાર્યો જાહેરમાં અને ખાનગીમાં દોષયુક્ત અને અશોભાસ્પદ હોય તેનાથી મને ચેતવી દો. દીનના પ્રતિષ્ઠિત ઈમામો આ જ રીતો ધારણ કરતા હતા. હઝરત ઉમર રદિ. ફરમાવ્યા કરતા હતા કે અલ્લાહની રહમતની વર્ષા થાવ તે વ્યક્તિ ઉપર, જે મને મારા દોષો જણાવે. તે હઝરત સલમાન ફારસી રદિ.ને પોતાના દોષો વિષે પૂછ-પરછ કરતા રહેતા હતા. જ્યારે હઝરત સલમાન ફારસી રદિ. આપની પાસે તશરીફ લાવ્યા તો આપે ફરમાવ્યું, મારી એવી કોઈ વાત તમારા સુધી પહોંચી છે જે તમને સારી ન લાગતી હોય? તેમણે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે મને માફ કરો. આપે દબાણપૂર્વક પૂછ્યું તો તેમણે કહ્યું, મેં સાંભળ્યું છે કે આપ દસ્તરખ્વાનમાં બે જાતના શાક ખાવ છો, વળી આપની પાસે બે પોષાક છે, એક રાત્રિ માટે અને એક દિવસ માટે. આપે ફરમાવ્યું, તે સિવાય બીજું કંઈ સાંભળ્યું છે? તેમણે કહ્યું, ના. આપે ફરમાવ્યું, આ બંને વસ્તુથી આપ નિશ્ચિત બની જાવ.” (અહ્વાઉલ ઉલૂમ, ભાગ-૩, પા.૯૫)

પરંતુ

સંગઠનથી વ્યક્તિની ઉન્નતિ થાય છે એ વાત સૂર્યથી પણ વધારે તેજસ્વી છે. પરંતુ અમુક સમયે સંગઠનમાં વ્યવસ્થાતંત્રનું પલ્લું ભારે બની જાય છે. કામગીરીના બદલે સમસ્યાઓ ઉપર આપણી શક્તિનો વધારે વપરાશ થાય છે. સાદગીના બદલે જવાબદારીના નામે પરિસ્થિતિને અનુરૂપના મોહમાં પ્રસિદ્ધિનો ચસ્કો લાગી જાય છે. સર્ક્યુલર, પ્રવાસો, ઈજતિમાઓ, મુલાકાતો, મિટિંગો,

---

સૂચનો, મિટિંગ, રિપોર્ટ્સ, ધરણા-પ્રદર્શનો, નારાઓ વિગેરે કાર્યો મહત્વના કાર્યો તરીકે નક્કી કરવામાં આવે છે, જેના કારણે વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ સુધરવાને બદલે સત્વહીન બની જાય છે. એવામાં વડીલો સાથે મળવાનો કે પોતાના અંતરાત્માથી મળવાનો સમય ક્યાંથી મળી શકે? અમે મોટા, અમારા હોદ્દાઓ ઊંચા, અમારી પ્રવૃત્તિઓની ભરમાર. આ દ્રષ્ટિકોણથી આપણે સંગઠનનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. દરેક કામને તેનું ઉચિત સ્થાન મળવું જોઈએ. જવાબદારોની લાંબી યાદીઓના બદલે કાર્યકરોની લાંબી હરોળ તૈયાર કરવી જોઈએ. અહીં સુધી કે આપણું સંગઠન આપણી સામૂહિકતા, આપણી આત્મશુદ્ધિ અને વ્યક્તિના વિકાસમાં મદદરૂપ અને વરદાન સાબિત થઈ શકે.

વ્યક્તિનો વિકાસ

આત્મશુદ્ધિનો બીજો અર્થ વ્યક્તિનો વિકાસ છે. અગાઉની ચર્ચામાં આ વાત દલીલો સહિત સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવી છે કે જ્યારે માનવી આત્મશુદ્ધિના માર્ગ ઉપર ચાલવાનું શરૂ કરશે તો તેના વ્યક્તિત્વની કાયાપલટ થઈ જશે. અર્થાત્ પર્સનાલિટી રિફોર્મેશન થઈ જશે. પર્સનાલિટી રિફોર્મેશનનો અર્થ વ્યક્તિને નવા બીબામાં ઢાળવું છે. વ્યક્તિના મૂળભૂત સ્વભાવમાં જાદુઈ પરિવર્તન લાવવું શક્ય નથી, પરંતુ આ સ્વભાવને એક નવા બીબામાં ઢાળી શકાય છે. ‘માઈકલ એન્જેલો’ એક મહાન ચિત્રકાર અને શિલ્પકાર થઈ ગયો છે. તેણે દાઉદ (David)ની મૂર્તિ બનાવી હતી. આ મૂર્તિને બનાવતા પહેલાં સંગેમરમરની પસંદગીમાં તેણે ખાસ્સો લાંબો સમય પસાર કર્યો. કારણ કે તે જાણતો હતો કે કાચા માલની ગુણવત્તા ઉપર તૈયાર થયેલ વસ્તુની સુંદરતાનો આધાર રહેલો છે. તે આ પણ સારી રીતે જાણતો હતો કે પથ્થરને કંડારીને તેને નવું રૂપ આપી શકાય છે, પરંતુ તેના મૂળભૂત તત્વોને બદલી શકાતા નથી. એવી જ રીતે મનુષ્ય પણ ખાણની માફક છે. દરેક ખાણનો પથ્થર પોતાના મૂળભૂત તત્વો, રંગ, કઠણતા, ડિઝાઈનમાં બીજાથી જુદો હોય છે. આપણામાં પણ કોઈ ગ્રેનાઈટ હોય છે, કોઈ સંગેમરમર હોય છે, તો કોઈ રેતીલા પથ્થર હોય છે. આપણું વ્યક્તિત્વ પણ એ પથ્થરો સમાન છે. એ પથ્થરોના મૂળભૂત તત્વોને બદલી નથી શકાતા. પરંતુ કાપ-કૂપ, ઘડાઈ-ઘસાઈ અને પોલીશ દ્વારા સુંદર અને સ્વચ્છતા તથા ચળકાટ પેદા કરી શકાય છે. પથ્થરોમાં જેવી રીતે રેખાઓ તેમની શોભા છે તો તેમાં તિરાડ તેની નબળાઈ છે. એ જ પ્રમાણે આપણામાં પણ ખામીઓ અને નબળાઈઓ હોય છે. આત્મશુદ્ધિમાં તેનો ખ્યાલ રાખવો જરૂરી હોય છે. આ અલ્લાહની નિશાનીઓ પૈકી છે. જેમકે કુર્આનમાં છે, “શું તમે જોતાં નથી કે અલ્લાહ આકાશમાંથી પાણી વરસાવે છે અને પછી તેના વડે અમે જાત-જાતના ફળો કાઢી લાવીએ છીએ જેમના રંગો જુદા-જુદા હોય છે. પર્વતોમાં પણ સફેદ, લાલ અને કાળી ભમ્મર ધારીઓ જોવા મળે છે જેમના રંગ વિભિન્ન હોય

છે, અને આવી જ રીતે મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ અને ઢોરોના રંગ પણ જુદા-જુદા છે. સત્ય એ છે કે અલ્લાહના બંદાઓમાંથી માત્ર જ્ઞાન ધરાવનારા લોકો જ તેનાથી ડરે છે, નિઃશંક અલ્લાહ પ્રભુત્વશાળી અને ક્ષમાશીલ છે.”

પર્સનાલિટી રિફોર્મેશનમાં વ્યક્તિના સ્વભાવના અમુક બુનિયાદી ભાગો એક આવરણમાં અણગમતા લાગે છે, તો એ જ સ્વભાવ બીજા આવરણમાં પ્રશંસિત બની જાય છે. દૃષ્ટાંતરૂપે એક આવરણ જીદ છે. તે જ વસ્તુ બીજા આવરણમાં ઢળીને દૃઢ સંકલ્પ બની જાય છે. ગુસ્સો એક નકારાત્મક સ્વભાવ છે. પરંતુ તેનો સત્ય માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે શુરવીરતા બની જાય છે. દુરાચાર માટે ચાલબાજી અને પ્રપંચથી કામ લેવામાં આવે છે. પણ જો એને માનવતાની ભલાઈ અને સત્ય માટે અલ્લાહના ડર સાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો યુક્તિ અને હિકમત તે રૂપ ગુણોમાં બદલાઈ જાય છે.

હઝરત ઉમર રદિ.ના જીવન ચરિત્રનો અભ્યાસ દર્શાવે છે કે તેઓ અજ્ઞાનતાના કાળમાં જક્કી, કડક મિજાજ અને રૂઆબદાર સ્વભાવના માલિક હતા. જ્યારે તેમના વ્યક્તિત્વની કાયાપલટ થઈ તો તે વિનમ્ર, સીધા-સાધા અને બિન આપત્તિનજનક ન'હોતા બની ગયા. બલ્કે સત્ય માટે એક કસોટીના પથ્થર સમાન અણનમ અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ બની ગયા. આત્મશુદ્ધિની અસર આ જ છે કે વ્યક્તિ પોતાની સુધારણા સફરની શરૂઆત કરે છે અને પોતાની બુનિયાદ ઉપર જે સર્વશ્રેષ્ઠ રચના છે તેનો વિકાસ શરૂ થઈ જાય છે. અને જ્યારે તે શ્રેષ્ઠતા અને બુલંદીના શિખરે પહોંચી જાય છે ત્યારે તે આત્મશુદ્ધિની અંતિમ મંજિલ પર પહોંચી જાય છે.

પર્સનાલિટી ડેવલપમેન્ટ

વ્યક્તિનો વિકાસ એક કુદરતી પ્રક્રિયા છે. જો કે તેના નિકટનો એક શબ્દ છે: “વ્યક્તિત્વ ઘડતર”, એક ટ્રેનીંગ”. અર્થાત્ સ્વપ્રશિક્ષણ વ્યક્તિનો વિકાસ Organic Growth છે. જેવી રીતે એક વૃક્ષ તેના બીજમાં છુપાયેલી ગુપ્ત યોગ્યતાઓનું પ્રગટિકરણ હોય છે. જ્યારે વ્યક્તિત્વનું ઘડતર એક ‘Inorganic’ પ્રક્રિયા છે. જેવી રીતે ઈંટ-ઈંટ જોડીને દીવાલ ઊભી કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિના વિકાસમાં માણસ અંદરથી બદલાઈ જાય છે. જ્યારે વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં મોટા ભાગે થીંગડા મારીને કામ ચલાવવામાં આવે છે જેમાં વ્યક્તિ અંદરથી નથી બદલાઈ શકતી. આમ બધી રીતે અહીં વ્યક્તિની ઉન્નતિ અને વ્યક્તિત્વનું ઘડતર બંનેનો એક સાથે ઉપયોગ થશે.

જેવી રીતે સૂર્યની અનુભૂતિ કિરણો વગર શક્ય નથી, એવી જ રીતે કોઈ વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ વ્યક્તિત્વ વગર શક્ય નથી. વ્યક્તિત્વનું અસ્તિત્વ હોવું એ જુદી વાત છે અને વ્યક્તિત્વનું પ્રગટિકરણ જુદી વાત છે. દુનિયામાં જન્મ લેનાર દરેક વ્યક્તિ બિલકુલ નવીન અને અદ્વિતીય હોય છે. આ પ્રકારની વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ આ પહેલાં ન હતું. જેવી રીતે બે ચહેરા એક સમાન નથી હોતા, જેવી રીતે બે આંગળીઓની છાપ એક સરખી નથી હોતી, તેવી જ રીતે બે વ્યક્તિત્વ પણ એક સમાન નથી હોતા. દરેક વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ પોતાની યોગ્યતાઓમાં જુદા-જુદા પ્રકારનું હોય છે. કોઈ વ્યક્તિને બદલવા માટે કોઈ જાદુઈ ફોર્મ્યુલા અસરકારક નથી હોતી. પરંતુ કોઈ વ્યક્તિ પોતાની જાત પ્રત્યે વ્યક્તિગત રીતે જાગૃત થઈ જાય અને પ્રગતિ કરવા ઈચ્છે તો તેના માટે દુનિયામાં વિશાળ અવકાશ રહેલો છે.

વ્યક્તિના ચરિત્રની અભિવ્યક્તિ

દરેક વ્યક્તિ સભાનપણે અથવા અજ્ઞાતપણે પોતાના વ્યક્તિત્વની અભિવ્યક્તિ જીવનના દરેક વળાંક પર કરતી રહે છે:-

- દુન્યવી પરિસ્થિતિઓની જાણકારી, સામાજિક સમજ, પરિસ્થિતિનો તાગ મેળવવાની સમજ, નવું જાણવાની જિજ્ઞાસા અને ગ્રહણશક્તિ આપણા વ્યક્તિત્વની બોલતી તસવીર છે. આપણી બૌદ્ધિક વિશેષતાઓ અને આપણી વૈચારિક શક્તિ એ નિશ્ચિતપણે આપણા વ્યક્તિત્વનું એક માપદંડ છે.
- યાદશક્તિ અને માનવીય સમજદારી એ પરિસ્થિતિઓને ઓળખવા માટેની આવડત એ વ્યક્તિત્વની ખાસ ઓળખ છે. વ્યક્તિત્વ વ્યવહારની ધારક છે. યાદશક્તિ વગર માનવીનું અસ્તિત્વ જ શક્ય નથી. પરિસ્થિતિની જાણકારી માટેની ખોજ અને સફળતાની પ્રાપ્તિ યાદશક્તિ પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિમાં જુદી જુદી હોય છે.
- રંગોની પસંદગી, વસ્ત્રોની રુચિ, આહારનો સ્વાદ પણ વ્યક્તિની ઓળખ પ્રદર્શિત કરે છે.
- સ્વમાન એ એહસાસનું નામ છે જે એક વ્યક્તિ પોતાની જાત માટે ધરાવે છે. સ્વમાનની અસર માનવીની કાર્યશક્તિ, ધંધા-રોજગારના માધ્યમ, પરસ્પર સંબંધો, પારસ્પરિક વ્યવહાર, તથા જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં આપણા વલણ ઉપર પડે છે. સ્વમાન એ વ્યક્તિત્વનું મોટું અને અગત્યનું અવિભાજ્ય અંગ છે.

- જીવનના સમયગાળા દરમિયાન એક વ્યક્તિ પુષ્કળ પ્રમાણમાં કાર્યો કરે છે. જેના માટે તેને આયોજન કરવું પડે છે. સમય અને કાર્યોની વ્યવસ્થિત ગોઠવણી કરવાની હોય છે. જેટલા પ્રમાણમાં આપણે આયોજન અને કાર્યો પૂર્ણ કરવામાં પરિપક્વતાનો દાખલો પૂરો પાડીશું તો તે પણ આપણા વ્યક્તિત્વની અભિવ્યક્તિ છે.
- આપણું મગજ એક શ્રેષ્ઠ કોમ્પ્યુટર છે, જે ડેટાને ગ્રહણ કરે છે, પ્રોસેસ કરે છે, જ્યારે તેની ક્રમબદ્ધ અને વ્યવસ્થિત ગોઠવણી થઈ જાય છે, તો તે જાણકારી બની જાય છે. અને જાણકારીને વાસ્તવિકતાની કસોટી પર પારખવામાં આવે તો તે જ્ઞાન બની જાય છે. જ્ઞાનની વિશાળતા, ગહનતા અને તરોતાઝગી પણ માણસના વ્યક્તિત્વનો અરીસો હોય છે.
- એક સાધારણ માનવી પણ વર્તનના આધારે વ્યક્તિત્વને ઓળખી લે છે. સારા અને નરસાના તફાવતથી પણ વ્યક્તિને સારા કે ખરાબ માણસ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- દરેક કાર્યનો પાયો તે શ્રદ્ધા ઉપર હોય છે જેનો મનુષ્ય ધારક હોય છે. શ્રદ્ધા આધ્યાત્મિક હકીકત વિષે હોય છે. જીવન અને તેના ધ્યેય સંબંધે દુનિયામાં માનવીના અસ્તિત્વ અને બ્રહ્માંડમાં તેના સ્થાન સંબંધે દરેક વ્યક્તિની એક ધારણા હોય છે. શ્રદ્ધા અને ધારણા તેની વાણી અને વર્તન દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. માટે વ્યક્તિની માનસિકતા તેના વ્યક્તિત્વનું અવિભાજ્ય અંગ છે.
- દરેક વ્યક્તિ કોઈ ને કોઈ સ્થિતિમાં એક માર્ગદર્શક છે, જેમાં તે પોતાના ક્ષેત્રનું માર્ગદર્શન કરતી હોય છે. તે ક્ષેત્ર સમાજનું બુનિયાદી એકમ અર્થાત્ ઘરથી લઈને આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સુધી છે. આ સંસ્થાઓની લીડરશીપની લાયકાત માણસ જન્મે છે ત્યારે પોતાની અંદર સાથે લઈને જ આવે છે. લીડરશીપ માર્ગદર્શકની લાયકાતનું બીજું નામ છે. લીડર માર્ગદર્શનના કાર્યમાં સમાન ધ્યેય તરફ હેતુની પ્રાપ્તિ માટે પોતાના હાથ નીચેના સાથીઓની લાયકાતોને ઉપયોગમાં લાવે છે. ટૂંકમાં આપણે લીડરશીપની લાયકાતનો સંબંધિતોની સુધારણા માટે ઉપયોગ કરીને પોતાના વ્યક્તિત્વની અભિવ્યક્તિ કરીએ છીએ.
- આપણી જાત વિશે આપણી પોતાની એક લાગણી હોય છે. આપણા અંદર લાયકાતો, ગુણો, શક્તિ અને આત્મવિશ્વાસનો એક અહેસાસ હોય છે, જેને આત્મવિશ્વાસ કહેવામાં આવે છે. વ્યક્તિત્વની ઓળખ માટેનું આ એક મહત્વનું પાસું છે.

- પત્ર-લેખન અને વાણી એક એવું માધ્યમ છે, જેના દ્વારા વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થાય છે. જ્યાં સુધી કોઈ વ્યક્તિ બોલે નહીં, તેના વિષે ચોક્કસ અભિપ્રાય સ્થાપિત કરવો મુશ્કેલ હોય છે. જ્યારે માણસ વાત કરે છે, ત્યારે તે પોતાનું વજન પોતે જ જાહેર કરે છે. આ દ્રષ્ટિબિંદુથી એક સર્વેક્ષણ થયો હતો જેમાં એક સામાન્ય અમેરિકનથી આ વાતનો અંદાજ લગાવવામાં આવ્યો કે તે ઘણી બાબતોનો ડર સેવે છે. (દા.ત. નોકરી છૂટી જવાનો, કોઈ દુર્ઘટનાનો શિકાર બની જવાનો, દુશ્મનોના હુમલાનો ભય વગેરે.) તેમાં આશ્ચર્યજનક રીતે આ રહસ્ય છતું થયું કે મેદની સામે ઊભા રહીને ભાષણ કરવાના ભયને અનુક્રમે બીજું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું. દસ-પંદર સાથીઓના મશ્વરા કે મસ્જિદ કમિટિ કે ફ્લેટ્સના માલિકોની સોસાયટી સમક્ષ ઊભા થઈને પ્રવચન કરવાથી લઈને લાખોની મેદનીને સંબોધન કરવું એ વ્યક્તિત્વનો મહત્વનો માપદંડ છે.
- પત્રના લખાણ અને સહીથી ખબર પડે છે કે પત્ર-લેખક કેવા સ્વભાવનો છે. મિલનસાર છે કે અતડા સ્વભાવનો, આશાવાદી છે કે નિરાશાવાદી, વિવેકી છે કે અવિવેકી, લીડરશીપની લાયકાત ધરાવે છે કે નહીં, ઉદાર દિલનો છે કે કંજૂસ, અક્ષરોની સાઈઝ, લખાણની કમબધ્ધતા વગેરે તેના વ્યક્તિત્વને વ્યક્ત કરે છે.

ઉપરોક્ત મુદ્દાઓના વિવરણથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વ્યક્તિની કદર અને કિંમતનો અંદાજ લગાવવા માટે ઘણા બધાં પાસાં એવા સામે આવે છે કે ઘણી વખતે આપણને અહેસાસ પણ નથી હોતો કે આપણે આપણા વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપી રહ્યા હોઈએ છીએ.

પર્સનાલિટિ ડેવલપમેન્ટના પ્રશિક્ષણથી અમુક વખતે ચાલવામાં, બોલવામાં, હસવામાં માનવી સભાનતાપૂર્વક વર્તે છે, જેથી તેનું વ્યક્તિત્વ સાફ અને પ્રભાવશાળી લાગે. પરંતુ ક્યાંક ને ક્યાંક તેની નબળાઈ આપોઆપ પરખાઈ જાય છે. પરંતુ આત્યશુદ્ધિ માટે કુર્આન અને મુહમ્મદ સ. અ. વ. ના તરીકા પર જે લોકો આચરણ કરે છે, તેમને કોઈ પણ જાતના કૃત્રિમ પ્રયત્નો કરવાની કંઈ જ જરૂરત પડતી નથી. તેઓ બાહ્ય સ્વરૂપ કરતાં આંતરિક સ્વરૂપ ઉપર વધારે ધ્યાન આપે છે. તેમનું અંતરમનનું સ્વરૂપ જ્યારે બિલકુલ શુદ્ધ, પવિત્ર થઈ જાય છે તો બાહ્ય સ્વરૂપમાં સ્વમાન, આત્મવિશ્વાસ, શિષ્ટતા, આશાવાદ, લીડરશીપની લાયકાત, પવિત્રતા અને સ્વચ્છતા પ્રત્યે અભિરુચિ, પરિપકવતા, સૂઝબૂઝ-માનસિક સંતુલન અને

સદ્ભાવનાઓનું પ્રગટિકરણ આપોઆપ થવા લાગે છે. પોતાની જાતને સુંદર અને સારો દેખાડવા માટે તેને કોઈ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. આનું કારણ એ છે કે પર્સનાલિટી ડેવલપમેન્ટમાં માણસ દુનિયાના માર્કેટમાં મૂલ્ય વધારવા માટે પ્રયત્નો કરે છે. જ્યારે આત્મશુદ્ધિમાં વ્યક્તિ પોતાની આંતરિક ઉન્નતિ કરે છે, તે પોતાની સ્વતંત્રતા અને મનેચ્છાઓને શરીરતના તાબે બનાવે છે. સંયમ દ્વારા સ્વભાવમાં વિનમ્રતા પેદા થઈ જાય છે. દરેક કાર્ય અલ્લાહની મરજી પ્રમાણે અને અલ્લાહની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવા માટે કરે છે. તેની કોશિશ અને દુઆ આ પ્રમાણે હોય છે:

“હે અલ્લાહ! તું મારા દિલને કપટથી અને મારા કાર્યને દંભથી અને મારી જીભને જૂઠથી અને મારી આંખોને ખરાબ નિયતથી પાક ફરમાવી દે. કારણ કે તું આંખોની ખરાબ નિયતને જાણે છે. હે અલ્લાહ! તું અંતઃકરણને મારા બાહ્ય કરતાં સુંદર બનાવી દે. અને મારા બાહ્યને પણ સુંદર બનાવ.”

વ્યક્તિત્વની વ્યાખ્યા

વ્યક્તિત્વની વ્યાખ્યાની આવશ્યકતા છે. તેની સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા મોજૂદ નથી. વ્યક્તિત્વ કોને કહે છે તે માટે વિદ્વાનો વચ્ચેના અભિપ્રાયો ભિન્ન ભિન્ન છે. આ એ જ પ્રમાણે છે કે છ પ્રજાચક્ષુઓએ ભેગા થઈને હાથીની વ્યાખ્યાનું વર્ણન કર્યું હતું. તેમ છતાં થોડાક અભિપ્રાયોનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવે છે, જેનાથી સામાન્ય વાંચકને પ્રારંભિક માહિતી પ્રાપ્ત થઈ જાય કે વ્યક્તિત્વ કોને કહે છે:

(૧) ડાર્વિન : ડાર્વિનના મત પ્રમાણે વ્યક્તિત્વ એ સિવાય કંઈ નથી કે તે પૂર્વજોની અસરો અને વાતાવરણની અસરોનું સર્જન છે. મનુષ્યોની અંદર એ જ છે જે તેના બાપ-દાદાઓ તરફથી વારસામાં તેને મળ્યું છે, અથવા વાતાવરણે તેનું ઘડતર કર્યું છે. આ દ્રષ્ટિકોણથી વ્યક્તિત્વને સમજીશું તો આપણે લાચાર માત્ર છીએ. આપણે સારા અથવા ખરાબ જે કંઈ છીએ, તેમાં આપણી કોઈ વિશિષ્ટતા કે દોષ નથી. આ ધારણા જોર-જુલમના માર્ગ તરફ લઈ જાય છે, જે મનુષ્યમાં નિરાશાવાદ પેદા કરે છે.

(૨) હૈગલ : જર્મન ફિલોસોફર ડાર્વિનથી વિરુદ્ધ વ્યક્તિત્વ વિશે તેનો એક જુદો જ મત ધરાવે છે. તેમનું કહેવું છે કે વ્યક્તિત્વ અમુક ગુણો સાથે જોડાયેલું છે, જેવું કે પ્રખ્યાત બનવાની મહેચ્છા. આ તે ઈચ્છાઓથી વિપરીત છે જે પ્રાકૃતિક જરૂરતો માટેની ઈચ્છાઓ છે. દા.ત. રોટી, પાણી, કપડા, મકાન વગેરે. મનુષ્ય ખાસ કરીને આ વાતની તમન્ના ધરાવે છે કે તે એક મનુષ્ય તરીકે

પ્રખ્યાત હોય, જેના કારણે તેના આદર-માન, કદર અને ઈજજતમાં વધારો થાય. તેની અંતિમ હદ એ હોય છે કે ઈજજત પ્રાપ્ત કરવા માટે તેને સંઘર્ષ પણ કરવો પડે છે. યુદ્ધો તેની જ અભિવ્યક્તિ છે. આ સંઘર્ષ પૂર્વજો કે વાતાવરણની અસરો કરતાં વધારે સ્વતંત્રતાનું પ્રગટિકરણ છે.

(૩) અફલાતૂન : પુસ્તક 'Republic' માં અફલાતૂનના મત પ્રમાણે વ્યક્તિત્વના ત્રણ વિભાગનું વર્ણન છે. ઈચ્છા, બુદ્ધિ અને આત્મા. ઈચ્છા બહારથી વસ્તુઓ મેળવવા માટેની તડપ પેદા કરે છે. બુદ્ધિ તે ઈચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટેની સર્વોત્તમ રીત સમજાવે છે. પરંતુ આત્મા તે જ ઈચ્છિત વસ્તુની કદર અને મૂલ્ય સ્પષ્ટ કરે છે. એવી જ રીતે મનુષ્ય પોતાના વ્યક્તિત્વને લાયકાતના બીબામાં ઢાળવા અને તેની સત્યતા કબૂલ કરાવવાના પ્રયત્નો કરે છે. અહીંથી જ માણસની અંદર સ્વમાન પેદા થાય છે.

(૪) મૌલાના ફાઝલખાન સાહેબ : મૌલાનાના મંતવ્ય પ્રમાણે વ્યક્તિત્વ એ માનવીના વિચારો, લાગણીઓ અને આચરણનો સામૂહિક રીતે અરીસો છે. આ પાસાથી કુર્આનની આ આયત ઉપર નિરીક્ષણ કરો. “આ સૂઝ-બૂઝ અને બુદ્ધિમત્તાની રોશનીઓ છે તમામ લોકો માટે, અને માર્ગદર્શન અને દયા તે લોકો માટે જેઓ વિશ્વાસ કરે.” (સૂર: જાસિયહ:૨૦)

માલૂમ થયું કે કુર્આન આપણા વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે ખોરાક અને પાણીની ગરજ સારે છે. કુર્આન Food for Thought (ચિંતન-મનન), Food for Sentiment (કૃપા-દયા), Food for Action (પ્રેરણા-માર્ગદર્શન) છે.

(૫) બાલા સુબ્રહ્મણ્યમ : ઘણા વર્ષોથી દર્શનશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થી તરીકે મારા મંતવ્ય પ્રમાણે વ્યક્તિત્વની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ અને સાફ છે. જો મને કહેવામાં આવે કે વ્યક્તિત્વની વ્યાખ્યા એક શબ્દમાં જણાવું તો હું કોઈ પણ જાતના ખચકાટ વગર કહીશ કે કાર્યશૈલી એ વ્યક્તિત્વ છે. વાસ્તવિકતા એ છે કે વિશ્વભરમાં જે શોધખોળો થઈ રહી છે. મુખ્યત્વે-અમેરિકા, બ્રિટન અને જર્મનીમાં, તે સાબિત કરે છે કે વ્યક્તિત્વનો સાર તે અભિવ્યક્તિ છે જે એક વ્યક્તિની કાર્યશૈલીથી જાહેર થાય છે. (N Bala Subrahmanian, “Personality assessment” India Journal of Applied Psychology, Madras 1998, Vol:35)

(૬) ઓલપોર્ટ : વ્યક્તિત્વ કોઈ વ્યક્તિના અંતઃકરણમાં સ્થિત ઈચ્છાતંત્રની અંદર તે ગતિશીલતા છે, જેના માધ્યમથી વ્યક્તિ પોતાની આગવી પ્રતિભા સાથે સંસારમાં અવકાશ શોધી લે છે. જો કે સ્પષ્ટતા ગૂંચવણભરી છે, પરંતુ વાત ગહન છે. માણસ એક એવા વાતાવરણમાં વસે છે જેનાથી તે અલિપ્ત રહી શકતો નથી. જો આ દુનિયા સાથે સંપર્કમાં રહેવું હોય તો દરેક પળે પોતાના સિદ્ધાંતો ઉપર કાયમ રહીને પોતાના સ્થાન માટે જગ્યા શોધવી પડે. ડહાપણપૂર્વક સિદ્ધાંતો ઉપર કાયમ રહીને સ્થાન મેળવે છે તો એ પણ વ્યક્તિત્વની અભિવ્યક્તિ છે. સ્વાર્થ પરાયણતા, જૂઠું, છેતરપિંડી અને બળથી રસ્તો કાઢે છે તો એ પણ વ્યક્તિત્વની બીજી અભિવ્યક્તિ છે. દરેક પરિસ્થિતિમાં ગતિમય સંકલ્પ શક્તિનું નામ વ્યક્તિત્વ છે.

(૭) વોટ્સન : વ્યક્તિત્વ તે વ્યવસ્થા તંત્ર છે જેના દ્વારા વ્યક્તિના સ્વભાવની પ્રાકૃતિક વ્યવસ્થા કેટલાક ગુણોના માધ્યમથી પ્રગટ થાય છે. અર્થાત્ વ્યક્તિત્વ કેટલાક ગુણોનું નામ છે. માણસ પોતાના વ્યક્તિત્વને એ ગુણોના હવાલાથી પ્રદર્શિત કરે છે.

આ અમુક વ્યાખ્યાઓ છે જે સાબિત કરે છે કે વ્યક્તિત્વની કોઈ ચોક્કસ વ્યાખ્યા શક્ય પણ નથી. દુનિયામાં અવતરિત દરેક વ્યક્તિ પોતાની સાથે એક વ્યક્તિત્વ લઈને આવે છે, જેનો ઘણા લોકોને અહેસાસ નથી હોતો. વિચારો, લાગણીઓ, વર્તન, ઈચ્છાઓ, બુદ્ધિ, આત્મા, લાયકાતો એ બધું મળીને માણસના વ્યક્તિત્વનું ઘડતર કરે છે, અને આ કાર્ય સતત ચાલ્યા કરે છે. આ પ્રમાણે વ્યક્તિત્વનું ઘડતર એક ગતિશીલ કાર્ય છે. આ ગતિ અને સફર-નિપુણતા, શ્રેષ્ઠતા અને કલ્યાણ તરફ હોય છે. વ્યક્તિનો આ વિકાસ કુર્આનની પરિભાષામાં તઝ્કિયએ નફ્સ (આત્મશુદ્ધિ) કહેવાય છે.

વ્યક્તિની ઓળખ

દરેક વ્યક્તિની એક આગવી ઓળખ હોય છે અર્થાત્ દરેક વ્યક્તિનું એક અલગ વ્યક્તિત્વ હોય છે; વિશ્વમાં તમામ માણસોની વચ્ચે અમુક કાર્યોમાં સમાનતા જોવા મળે છે, જેમકે આવશ્યકતાઓ, જરૂરિયાતો, ઈચ્છાઓ, અભિલાષા, મનોકામના, ઉત્તેજના વગેરે. પરંતુ વિચારો, લાગણીઓ, વર્તન, યાદશક્તિ, કલ્પનાઓ વગેરેમાં સમાનતા નથી હોતી. જેવી રીતે દરેક વ્યક્તિની આંગળીઓની છાપ જુદી જુદી હોય છે. જો કે બધાની આંગળીઓમાં રેખાઓ એક જેવી જ બનેલી હોય છે એવી જ રીતે વ્યક્તિત્વની ઓળખ પણ જુદી જુદી હોય છે, તમો તમારા વ્યક્તિત્વની અથવા બીજાના વ્યક્તિત્વની ઓળખ કરવા ઈચ્છતા હોવ તો સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે ચાર રીતો જે નિષ્ણાતોએ વર્ણન કરી છે તે અપનાવી શકો છે.

(૧) ખાસ લક્ષણો

એક જ ઘરમાં ઉછરેલા અને એક જ મા-બાપના બે સંતાનોને ૫૦૦-૫૦૦ રૂપિયા આપીને તેમના લક્ષણોનું અવલોકન કરો. સહેલાઈથી તેમના વ્યક્તિત્વની ઓળખ થઈ શકે. એક તે ૫૦૦ રૂપિયામાંથી થોડીક ટોફી, ચોકલેટ ખરીદીને બાકીની ખાસ્સી રકમ તેના ગલ્લામાં મૂકી દેશે. જ્યારે બીજો તેના મિત્રોને બોલાવશે અને ખાવા-પીવામાં, આઈસ્ક્રીમ ખરીદવામાં, સીડી (CD) ખરીદવામાં, સિનેમા જોવામાં અને બતાવવામાં બધા રૂપિયા ખર્ચી નાખશે. આનાથી અંદાજ આવી જશે કે પહેલો કરકસરવાળો અને બીજો ઉડાઉ સ્વભાવવાળો છે. ફક્ત આટલું જ નહીં પરંતુ ભવિષ્યમાં પણ તેમની રીત-ભાતના વિષયમાં આ આગાહી કરી શકો છો કે પહેલો છોકરો એ સમયે પણ બચત કરશે, જ્યારે તેને ખર્ચ કરવો જરૂરી હશે, બીજો એ સમયે પણ ખર્ચ કરશે જ્યારે તેને ખર્ચ કરવાની આવશ્યકતા નહીં હોય. આ રીત-ભાતથી એ બંનેના વ્યક્તિત્વની ઓળખ થઈ શકે છે કે એક બચત કરવાવાળો છે અને બીજો ઉડાઉ.

એ છોકરાઓ ઉપર વધારે ચિંતન-મનન કરશો તો તેમનામાં બીજી પણ

કેટલીક વિશેષતાઓ દ્રષ્ટિગોચર થશે. તેમના પૈકી પહેલો ઓછા બોલો અને શરમાળ પ્રકૃતિનો હશે. જ્યારે બીજો ચબરાક, વાતોડિયો અને મળતાવડા સ્વભાવનો હશે. એક હંમેશાં બીજાઓની આગેવાની હેઠળ ચાલનારો હશે. તો બીજો સામાજિક પરિબળોમાં આગળ રહીને માર્ગદર્શન અને આગેવાનની ભૂમિકા અદા કરશે. એક વ્યાકુળ, ચિંતિત, ઉદાસ અને ચિંતાગ્રસ્ત હશે, જ્યારે બીજો હસમુખ અને સંતોષી હશે. એક મોટી તકલીફને પણ ધીરજપૂર્વક સહન કરી લેશે. જ્યારે બીજો સામાન્ય તકલીફને પણ મોટું સ્વરૂપ આપીને પ્રદર્શિત કરતો રહેશે. એવી જ રીતે જરૂરિયાતો, કાબેલિયતો, લાયકાતો, દુનિયા વિશે દ્રષ્ટિબિંદુ વગેરેમાં દરેક બે વ્યક્તિમાં ફરક દેખાશે. આ ખાસ લક્ષણોનું સમાન રીતે પ્રસંગોપાત પ્રગટિકરણ થતું રહે તો આ લક્ષણો તેનું વ્યક્તિત્વ બની જશે. વ્યક્તિત્વ ઘડતર વિવિધ સંગઠન દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવે છે.

દા.ત. જે દૂરદ્રષ્ટિવાળો હશે તે મિલનસાર પણ હશે. અપરિચિતો સાથે પણ આગળ આવીને મળવામાં શરમ નહીં અનુભવે. મતભેદોના પ્રસંગે કોઈ પણ રીતે સુલેહ પ્રસ્થાપિત કરશે. આ અનુભવથી પ્રેરણા અને હિંમત પ્રાપ્ત કરીને તે આગેવાનની ભૂમિકા પણ અદા કરી શકશે. સાંઝું પરિણામ આવવાથી વિજયની ખુમારી પણ પોતાની અંદર પેદા કરી દેશે. આ રીતે ખૂબીઓવાળા સંગઠન અને દ્રઢતાના કારણે પણ વ્યક્તિત્વની ઓળખ અમુક પ્રકારથી થવા લાગે છે.

સોક્રેટીસે મનુષ્યના ચાર વર્ગો પાડ્યા છે:

- ઉત્સાહી (Sanguine) અર્થાત્ પ્રહુલ્લિત, આત્મવિશ્વાસુ, આશાવાદી અને મિલનસાર.
- ઉદાસ (Melancholic) અર્થાત્ ચિંતિત, દિલગીર, નિરાશાવાદી, ઓછોબોલો, અપ્રભાવી.
- ક્રોધી (Choleric) અર્થાત્ ઝઘડાળુ, આપત્તિદાયક, ગુસ્સાખોર, ચિડિયલ, ગરમ સ્વભાવ.
- સહિષ્ણુ (Phlegmatic) અર્થાત્ વિનમ્ર, સહનશીલ, ધીર-ગંભીર.

ખૂબીઓ (ગુણો)ને શ્રેણીબદ્ધ કરીને અમેરિકન સભ્યતાએ વ્યક્તિના કેટલાક વિભાગો આ પ્રમાણે પાડ્યા છે:

★લીડરશીપ: જે જવાબદારી સંભાળે, સાથીઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા દાખવે, આયોજનબદ્ધ રીતે કામ કરે, અને લક્ષ્યાંકની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નો કરે. એનો

વિરોધાત્માસી અર્થ છે અનુયાયી.

★ ઉદારમતવાદી (Liberal) : તે જે બંધનોનો સ્વીકાર ન કરે, ધર્મ અને સામાજિક રીત-રિવાજોથી ઉપરવટ થઈને વિચારનારો હોય, બુદ્ધિને ઈશ્વરીય શિક્ષણના તાબે કરવાને બદલે માનવજીવનના માર્ગદર્શનને મહત્વનું સ્થાન આપતો હોય. તેનો વિરોધાત્માષી શબ્દ છે — રૂઢિચુસ્ત, જૂનવાણી વિચારધારક, અથવા પરંપરાનિષ્ઠ (Conservative).

★ સફળ (Winner): સફળ તે છે જે જીવનની દોડમાં આગળ નીકળી ગયો હોય, ધન, સ્થાન, ઈજ્જત, વૈભવ તેની ઓળખ બની ગઈ હોય. તેનો વિપરીત શબ્દ છે — વંચિત (Loser).

★ દીર્ઘદૃષ્ટા : તે છે જે મળતાવડા અને મિલનસાર સ્વભાવનો હોય, સશક્ત (પાવરફૂલ) હોય, વાકુપટુ હોય. વાચાળ હોય, તેનો વિરોધી છે — અંતર્મુખી, અતડો.

આ અને આ રીતના બીજા પણ પ્રકારો શ્રેણીબદ્ધ કરવામાં આવેલા છે. વ્યક્તિની ઓળખ માટે આ સહેલો ઉપાય છે, પરંતુ વ્યક્તિના સમગ્ર પાસાઓને આવરી લેવા માટે આ પદ્ધતિ અસમર્થ છે. આ રીતે વ્યક્તિની ઓળખ ઈસ્લામી તેહરીકમાં કેટલાક ગુણોના આધારે કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે દ્રઢ મનોબળ, શિક્ષિત, ત્યાગ અને બલિદાનની ભાવનાવાળો, નિશ્ચિત ધ્યેયવાળો વગેરે. કુર્આનમાં પણ ઘણી જગ્યાએ સારા અને દુષ્ટ વ્યક્તિત્વની ઓળખ ગુણોના આધારે આપી છે. દ્રષ્ટાંત તરીકે કુર્આન કહે છે:

“આ લોકો ધૈર્યવાન, સત્યનિષ્ઠ, આજ્ઞાંકિત અને દાનશીલ છે અને રાત્રિના અંતિમ પહોરમાં અલ્લાહ પાસે મગફિરત (ક્ષમા અને મુક્તિ) માટે દુઆઓ માગ્યા કરે છે.” (સૂર: આલે ઈમરાન-૧૭)

“અલ્લાહ તરફ વારંવાર પલટનારા, તેની બંદગી કરનારા, તેના ગુણગાન કરનારા, તેના માટે ધરતી ઉપર ભ્રમણ કરનારા, તેના આગળ રુકૂઅ અને સિજદો કરનારા, ભલાઈની આજ્ઞા આપનારા, બૂરાઈથી રોકનારા અને અલ્લાહની ઠરાવેલી મર્યાદાઓની રક્ષા કરનારા, (એ શાનના હોય છે તે ઈમાનવાળાઓ જેઓ અલ્લાહ સાથે આ સોદો નક્કી કરે છે) અને હે નબી ! આ ઈમાનવાળાઓને ખુશખબર આપી દો.” (સૂર: તૌબા-૧૧૨)

આવી જ રીતે દુષ્કર્મોની ઓળખ પણ કુર્આન ગુણોના આધારે જ કરાવે છે.

દાખલા તરીકે: “તમે જોયો તે માણસને જે પરલોક (આખિરત)ના ઈનામ અને સજાને ખોટા ઠેરવે છે ? તે જ તો છે જે અનાથને ધક્કા મારે છે, અને ગરીબને ભોજન આપવા માટે પ્રેરિત કરતો નથી.” (સૂર: અલ-માઊન -૧, ૨, ૩)

વ્યક્તિની ઓળખ પણ કુર્આન ગુણો દ્વારા જ કરાવે છે, દૃષ્ટાંતરૂપે —

“હકીકતમાં ઈબ્રાહીમ ખૂબ જ સહનશીલ અને નરમ દિલનો માણસ હતો અને દરેક હાલતમાં અમારા તરફ રજૂ થતો હતો.” (સૂર: હૂદ-૭૫)

“હે પયગંબર ! ધીરજ રાખો, તે વાતો પર જે આ લોકો બનાવે છે, અને આ લોકોના સામે અમારા બંદા દાઉદનો કિસ્સો વર્ણવો, જે ઘણી શક્તિઓ ધરાવતો હતો. દરેક બાબતમાં અલ્લાહ તરફ રજૂ થનાર હતો.” (સૂર: સોદ-૧૭)

“અને દાઉદને અમે સુલૈમાન (જેવો પુત્ર) પ્રદાન કર્યો, સર્વશ્રેષ્ઠ બંદો ! પુષ્કળ પ્રમાણમાં પોતાના રબ (પ્રભુ) તરફ રજૂ થનાર.” (સૂર: સોદ-૩૦)

“જ્યારે કોઈ સૂર: ઊતરે છે તો આ લોકો એકબીજા સાથે આંખોના ઈશારાથી વાતો કરે છે કે ક્યાંક કોઈ તેમને જોઈ તો નથી રહ્યું, પછી ચુપકેથી સરકી જાય છે. અલ્લાહે તેમના હૃદય ફેરવી દીધા છે, કેમ કે તેઓ નાસમજ લોકો છે.” (સૂર: તૌબા-૧૨૭)

(૨) આંતરિક ગતિશીલતા અથવા પ્રતિભા પ્રદર્શિત કરનારી ખાસિયતો

માનવીના વ્યક્તિત્વની ઓળખનો બીજો સિદ્ધાંત ગતિ-ઊર્જા શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. ગુણોના સિદ્ધાંત પ્રમાણે માણસોના પ્રકારની ગોઠવણી કેટલાક ગુણોના આધારે કરવામાં આવે છે, જેનું અમલી સ્વરૂપનું પ્રદર્શન બાહ્ય જગતમાં થાય છે. પરંતુ એ જરૂરી નથી કે વ્યક્તિત્વ જે પ્રમાણે દેખાય છે તે પ્રમાણે જ હોય. મોટાભાગે માનવીના અંતઃકરણમાં લાગણીઓ, આવશ્યકતાઓ, ચપળતા, ઉમંગ, જિજ્ઞાસા વૃત્તિ વચ્ચે એક ક્રમવાર અમલ થાય છે, જે મોટાભાગે દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. આ તમામ ગતિ વિધિઓ જ એકબીજા ઉપર અસરકર્તા હોય છે. ત્યાર પછી કોઈ વ્યક્તિની કાર્યપદ્ધતિ નક્કી થાય છે. આ પાસાથી જોવામાં આવે તો વ્યક્તિત્વ હૂબહૂ એ પ્રમાણે જ નથી હોતું જે જાહેરમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ થોડી ઝીણવટથી કામ લેવામાં આવે તો લાગણીઓ, ઉમંગોના પાછળનું વ્યક્તિત્વ નજરમાં આવવા લાગે છે. આંતરમનના વિચારો, અને લાગણીઓની ઓળખ તો શક્ય નથી, પરંતુ તે વિચારો અને લાગણીઓ આચરણ રૂપે પ્રગટ થાય છે. આ પ્રગટ થનાર આચરણોનું જ્યારે આંકલન કરવામાં આવે તો વાસ્તવિક વ્યક્તિત્વની

ઓળખ થાય છે. આમાં એ વાતની આશંકા જરૂર રહેલી છે કે આપણે માપ કાઢવામાં ભૂલ કરી બેસીએ, પરંતુ અનુભવ અને અભ્યાસ કર્યા પછી માણસને ખબર પડી જાય છે કે જાહેરમાં વ્યક્તિત્વ જેવું દેખાય છે, તેનાથી અલગ પણ છે. નીચે કેટલાક દ્રષ્ટાંતો સમજવા માટે આપવામાં આવે છે, જેથી વાત સમજવામાં સરળતા રહે. કોઈના વિષે કોઈ નિશ્ચિત નિર્ણય લાગુ પાડવાનો હેતુ નથી અને આ અનુમાન ખોટું હોવાનો પણ સો ટકા સંભવ છે.

● **મહિલાઓનું વાળગૂંથણ :** મોટાભાગે મહિલાઓના વ્યક્તિત્વની ઓળખ તેમના વાળની સ્ટાઈલના આધારે કરી શકાય છે. દા.ત. જે ચોટલી વાળે છે તે મોટાભાગે ઘરેલુ ખાતૂન હોય છે અને કૌટુંબિક બંધનમાં પોતાની જાતને ફિટ કરવાના સ્વભાવવાળી હોય છે. ખુલ્લા, લાંબાવાળવાળી સ્ત્રી મોટાભાગે આઝાદ સ્વભાવ અને આઝાદ ખ્યાલવાળી હોય છે. કોઈ બંધન કે નિયમની તે પાબંદ નથી હોતી. ઇશકબાજ હશે, જે મહિલા વાળ કટ કરાવે છે. તે વિચારોની સૃષ્ટિમાં પોતાને તે કામોમાં પુરુષની સમોવડી સમજતી હોય છે, જેમાં વાસ્તવમાં તે સમાન નથી હોતી. જે પુરુષોની જેમ વાળ કટ કરતી હોય તે પોતાને પુરુષોથી ચડિયાતી સમજતી હોય છે. આવી જ રીતે હીલ ચપ્પલ પહેરનાર સ્ત્રી પોતાની ઊંચાઈથી નાખુશ અને લઘુતાગ્રંથીથી પીડાતી હોય છે.

● **પુરુષોનું વાળ રંગવું :** પુરુષોમાં મોટાભાગે ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે પહોંચ્યા પછી માથાના અને દાઢીના વાળ સફેદ થવા લાગે છે. મોટાભાગના લોકો તેને એવા જ રહેવા દે છે. પરંતુ કેટલાક તેને ડાઈ કરવા લાગે છે, અને આ ક્રમ ૯૦ વર્ષના ઘરડાઓ સુદ્ધાંમાં જોવા મળે છે. અમુક વિચારો અને લાગણીઓના આવેગોના કારણે વ્યક્તિ આવું કરતી હોય છે. રંગવાવાળાને પણ ખબર હોય છે કે તે ઘડપણમાં પગ મૂકી ચૂક્યો છે, અને સામેવાળા પણ જાણે છે કે આ વ્યક્તિ ઉપર ઘડપણનો પડછાયો પડી ચૂક્યો છે, તો પણ તેના માથાના અને દાઢીના વાળ કાળા દેખાય છે. જરૂર આ વ્યક્તિ યુવાન નથી, જેવી તે દેખાય છે. પરંતુ તે પોતાનો એબ અથવા નબળાઈને પણ છુપાવવા ઈચ્છતી હોય છે. આ ચર્ચાને આગળ વધારીએ તો જરૂર નથી કે તે પોતાની ફક્ત એક નબળાઈને છુપાવે પરંતુ કેટલીય નબળાઈઓને તે છુપાવતી હોય છે. તે જાહેરમાં જેવી દેખાય છે, અંદરખાને પણ તેવી જ હશે તે નિશ્ચિતપણે કહી શકાય નહીં. જ્યારે માણસ જાહેરમાં કંઈક અને અંદરખાને કંઈક અલગ જ હોય તો પછી તેની સાથે વ્યવહાર કરવા માટે દિલ તૈયાર નહીં થાય. કારણ કે કઈ

ઘડીએ તેનું વર્તન કેવું હશે, તે કહી શકાય નહીં. બીજી વાત એ પણ છે કે જે વ્યક્તિ આ માનવા માટે તૈયાર ન હોય કે હવે તેની ઉંમર ઢળી રહી છે. તે વ્યવહારમાં પણ વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરવાવાળી બની શકતી નથી.

માનવીના અંતઃકરણમાં નફ્સે અમ્મારા અને નફ્સે લવ્વામા વચ્ચે હંમેશાં પરસ્પર સંઘર્ષ ચાલતો રહે છે. કોઈનો નફ્સે અમ્મારા બળવાન હોય છે, તો તે તેના ઉપર કાબૂ મેળવી લે છે, પરંતુ અંતઃકરણથી તો તે નફ્સે લવ્વામાનો વાર્તાલાપ સાંભળી રહ્યો હોય છે. તેનાથી વિપરીત કોઈનો નફ્સે લવ્વામા જાહેરમાં વ્યક્તિત્વ પર પ્રભાવી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ અંતરમનમાં તેનો નફ્સે અમ્મારા જે ઉછાળા મારી રહ્યો હોય છે તેની ઝલક તેના વ્યક્તિત્વમાં પ્રદર્શિત થઈ જાય છે. સંક્ષિપ્તમાં વ્યક્તિત્વની ઓળખ કેટલાક આંતરિક આવેગો પ્રદર્શિત કરતા રહેતા હોય છે. ઈસ્લામી પરિભાષામાં 'નિયત' તેની ઓળખ હોય છે. જાહેરમાં લાગે છે કે એક વ્યક્તિ ઘણી સખી છે. બીજી એક વ્યક્તિ દીનની મોટી ખિદમતગુઝાર અને સક્રિય કારકુન છે. ત્રીજી એક વ્યક્તિ મર્દે મુજાહિદ છે, પરંતુ તેનું વ્યક્તિત્વ અંદરખાને એટલું નથી હોતું જેટલું તે જાહેરમાં છે. વાસ્તવમાં આ આંતરિક આવેગો, દેખાડો, પ્રસિદ્ધિ, અને નામના માટેની ભાવના જ હોય છે. હદીષમાં છે કે ક્યામતના દિવસે એવી વ્યક્તિઓને ઊંધા મોઢે ઘસડીને જહન્નમમાં ફેંકવામાં આવશે. તેમના આંતરિક આવેગો ફક્ત આખેરતના દિવસે જ જાહેર નહીં થાય, બલકે દુનિયામાં પણ તે આવેગો કામ કરી રહ્યા હોય છે. એ આવેગોને સામાન્યકક્ષાના અને બાહ્ય સ્વરૂપને જ જોનારા લોકો તે જોઈ શકતા નથી, પરંતુ જો દીર્ઘદ્રષ્ટિ હોય તો એવા લોકો તેના વ્યક્તિત્વને ઓળખી લે છે.

સંક્ષિપ્તમાં વ્યક્તિત્વની ઓળખ માટેની આ પણ એક રીત છે કે વ્યક્તિના બાહ્ય આચરણના પાછળ ક્યા ગતિશીલ પરિબળો કામ કરી રહ્યા છે તે પણ નજર સમક્ષ રાખવા જોઈએ. આ ગતિશીલ પરિબળો લાભદાયક પણ હોય છે. દા.ત. અન્યોનું ભલું ઈચ્છવાની મનોકામના, નિખાલસતા, વિનમ્રતા, સહિષ્ણુતા વગેરે. અને નુકસાનકારક પણ હોય છે, જેવા કે લઘુતાગ્રંથી, મોટાઈની કામના, આડંબર અને દેખાડાની ભાવના, નબળાઈઓને છુપાવવાની ચિંતા, કામ-વાસના, કીર્તિની ઝંખના વગેરે.

(૩) શિક્ષણ અને આચરણની પદ્ધતિ

માણસનું વ્યક્તિત્વ તેના આચરણની પદ્ધતિથી ઓળખી શકાય છે, અને મોટાભાગના આચરણની રીત-ભાત શિક્ષણથી પ્રાપ્ત થાય છે. શિક્ષણથી આચરણમાં સુધારો થાય છે. માણસનું વર્તન ક્યારેક પ્રાકૃતિક ગતિથી વિકસિત અને દૃઢતાએ

પહોંચી જાય છે. જેવી રીતે બાળક જન્મની સાથે જ માથું ઊંચકવું, બેસવું, ચાલવું, કૂદવું, દોડવું શીખી નથી જતો, બલ્કે ઉંમર વધવાની સાથે ધીરે-ધીરે શીખે છે. શરીરમાં વૃદ્ધિ અને અવયવોમાં મજબૂતાઈની સાથે સાથે આ બનતું હોય છે જેના માટે બાળકને કોઈ પ્રયાસ નથી કરવો પડતો. પરંતુ દોડની હરિફાઈમાં, તરવામાં, લાંબો કૂદકો, ઊંચો કૂદકો વગેરે માટે પ્રશિક્ષણ જરૂરી છે. વર્તનની સુધારણા અને વ્યક્તિત્વની ઓળખનું આ પાસું શિક્ષણથી પ્રાપ્ત થાય છે. શિક્ષણમાં પ્રેક્ટીસ, પ્રયત્ન, મહેનત અને ભૂલ બધું જ સામેલ હોય છે, જેનાથી માનવીનું વ્યક્તિત્વ નીખરતું જાય છે. માનવી જે પણ કાર્ય કરે છે અને જેવી પણ રીત-ભાત અપનાવે છે, તે તેણે પોતે શીખેલી હોય છે. કોઈ વખત આ પ્રશિક્ષણ બાળપણમાં બને છે, અને કોઈ વખત સમકાલીન વાતાવરણમાં થાય છે. જ્યાં કેટલાક નવયુવાનો સોફ્ટવેર કંપનીઓમાં સર્વિસ અથવા અમેરિકા કે યુરોપના પ્રવાસ દરમ્યાન ઘણી બધી સંવેદનશીલતા, શિષ્ટાચાર, સભ્યતા, ગતિશીલતા અને કૃત્રિમ સજ્જનતા શીખે છે. શીખવામાં અભિરુચિ અને અનુકરણની પણ અસર હોય છે. માણસ તે શીખી લે છે જેની તેને રુચિ હોય છે અને તેનાથી તે અળગો રહે છે, જેનાથી તેને ડરાવવામાં આવતો હોય. માણસ લખતાં-વાંચતા, સાંઝું ભાષણ કરતા, ચિંતનશીલ બનવાનું એના લીધે શીખે છે કે તેને સમકાલીન વાતાવરણમાં એ વસ્તુની પ્રેરણા મળતી હોય છે. આ રીતે કેટલીકવાર તે પોતાની અણઘડતા એટલા માટે પણ ત્યજી દે છે કે સમકાલીન વાતાવરણમાં તેને કોઈ પસંદ કરતું નથી હોતું. આ રીતે માનસશાસ્ત્રી સ્ક્રુનરના મત પ્રમાણે:

What most people call personality is a collection of reinforced response. We are the persons that we are because we behave in certain ways, and we behave in certain ways because of the reinforcement contingencies we experience.

વ્યક્તિત્વની ઓળખ તેના શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણ માહોલ અને વ્યવહાર પરથી પણ થાય છે. ઈસ્લામી તેહરીકથી સંબંધ ધરાવનાર વ્યક્તિ, તબ્લીગી જમાઅતથી સંબંધ ધરાવનાર વ્યક્તિ કરતાં અલગ હોય છે. એક નદવી-કાસિમી, એક ફલાહી-સલ્ફીથી જુદો એ કારણથી હોય છે કે તેના વ્યક્તિત્વ ઘડતરમાં તેની તાલીમની અસર હોય છે. વ્યક્તિત્વની ઓળખ માટે આટલી વાત જાણી લેવી પણ પૂરતી

હોય છે કે તેનો ઉસ્તાદ કોણ છે? તેના સહાધ્યાયીઓ કેવા છે? તેનું તાલીમ કેન્દ્ર કયું છે? તે કયા સંગઠનના વાતાવરણમાં ઉછર્યો છે? વ્યક્તિત્વ ઘડતર માટે કલામે પાકમાં પ્રોત્સાહિત કરતા અને ચેતના જગાડતા અનેક પ્રાવધાનો જોવા મળે છે. જન્મત અને જહન્મમનું વર્ણન, મૂસા અ.સ. અને ફિરઓનનો કિસ્સો, ઈબ્રાહીમ અ.સ. અને નમરૂદ વગેરે, આ પાસાથી વ્યક્તિત્વનું ઘડતર કરે છે.

(ઠ) 'સ્વ' (પોતાની જાત)નો સિદ્ધાંત (સ્વઓળખ)

માનવી પોતાની જાત વિષે એક ગ્રંથી રાખતો હોય છે. દુનિયાને પોતાના દ્રષ્ટિકોણથી જુએ છે. પોતાના ગુણો, યોગ્યતાઓ, શક્તિ અને નબળાઈઓની એક રૂપરેખા પોતાના મગજમાં ધરાવતો હોય છે, જેને સ્વપ્રતિભા (Self Image) કહેવાય છે. માણસની વૈચારિકતા, યાદશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ, આયોજન, તેના વ્યક્તિત્વના બીજા પાસાની ઓળખ કરાવે છે.

નિષ્ણાંત મનોવૈજ્ઞાનિક અબ્રાહમ માસલોના મત પ્રમાણે દરેક માણસની પ્રકૃતિમાં વિકાસ અને ઉન્નતિની આંતરિક શક્તિ એ રીતે છૂપાયેલી હોય છે કે જે રીતે વૃક્ષના બીજમાં છૂપાયેલી હોય છે. બીજ પ્રથમ જમીનમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે અત્યંત નાજુક કૂંપળના સ્વરૂપમાં હોય છે, પરંતુ જેમ-જેમ તેની જરૂરિયાત પૂરી થતી જાય છે તે વૃદ્ધિ પામે છે. અહીં સુધી કે તે એક ઘટાદાર વૃક્ષ બની જાય છે. એક વૃક્ષ તેના મૂળ, થડ, ફૂલની સુગંધ અને ફળના સ્વાદથી ઓળખાય છે; એવી જ રીતે માણસની ઓળખ તેની આસ્થા, ગુણો, કાર્યો, વર્તન, પરગજુ અને પરોપકાર વગેરે કાર્યો દ્વારા થાય છે. મો'મિનનું દ્રષ્ટાંત કુર્આનમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે:

“... અને ઈજ્જલમાં તેમનું દ્રષ્ટાંત આ રીતે આપવામાં આવ્યું છે કે જાણે એક ખેતી છે જેણે પહેલાં કૂંપળ કાઢી, પછી તેને પરિપુષ્ટ કરી, પછી તે ફાલી-ફૂલી અને પાંગરી, પછી પોતાના થડ ઉપર ઊભી થઈ ગઈ...” (સૂર: ફત્હ-૨૮)

“શું તમે જોતા નથી કે અલ્લાહે ‘કલિમએ તૈયિબહ’ (પવિત્ર વાત)ને કઈ વસ્તુ સાથે સરખાવેલ છે? આનું ઉદાહરણ એવું છે કે એક ઉચ્ચ પ્રકારનું વૃક્ષ જેના મૂળ જમીનમાં ઊડે સુધી જામેલા છે અને તેની શાખાઓ આકાશ સુધી પહોંચેલી છે.” (સૂર: ઈબ્રાહીમ-૨૪)

દરેક માણસમાં સારી, પવિત્ર અને ઉચ્ચતા સુધી પહોંચવાની પ્રાકૃતિક લાગણી હોય છે. પરંતુ જે લોકોના જીવન મૂળભૂત જરૂરિયાત અથવા રોટી, કપડા

અને મકાનની ચિંતાથી ઉપર નથી ઊઠતા તેમનું વ્યક્તિત્વ પણ ઉચ્ચ નથી બનતું. વ્યક્તિની અંદર સ્વયં ઊભરવું, ખીલવું અને ફાલવા-ફૂલવાના ગુણ રાખવામાં આવેલો છે, જે પોતાના વ્યક્તિત્વને સજાવે છે, તે સફળ છે, દુનિયામાં કેટલીક વ્યક્તિઓ આ પ્રાસાથી વિશેષતમ જોવા મળે છે. જાણે તે એક ઘટાદાર વૃક્ષ સમાન હોય છે. તે પોતાની જાતમાં મક્કમ હોય છે. તે સમાજમાં પ્રસંશાપાત્ર હોય છે. પોતાના કામોથી માનવતાને ફાયદો પહોંચાડે છે. વૃક્ષના છાયડામાં જેવી રીતે માનવી અને પશુ-પક્ષીઓ આવીને રાહત મેળવે છે, એવી જ રીતે તેમના વ્યક્તિત્વના છાયડામાં પહોંચીને માણસ અને અન્ય જીવો રાહત મેળવે છે, જેવી રીતે વૃક્ષ પોતાની રીતે વૃદ્ધિ પામે છે, કોઈ અન્ય વૃક્ષ જેવા બનવાની ઈચ્છાથી ખાલી હોય છે. એવી જ રીતે પોતાની જાત ઉપર વિશ્વાસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ મૌલિક હોય છે અને વાણી, વર્તન, રુચિ, શોખ, બનાવ, બગાડમાં પણ તે મૌલિક હોય છે અને પોતાની આગવી ઓળખ પેદા કરે છે. તે લોકો ક્યારેય કોઈ ફિલોસોફર, કોઈ વક્તા, કોઈ લેખક, કોઈ ધારાશાસ્ત્રી કે કોઈ સંગીતકાર જેવા બનવાના વિચારોમાં પરોવાતા નથી, કે ન કામની નકલ કરે છે. પરંતુ તે નિખાલસ અનન્ય ચિંતાકર્ષક અને મૌલિક હોય છે. મનોવૈજ્ઞાનિક ભાષામાં આ પ્રકારની વ્યક્તિઓને 'self actualized people' કહેવાય છે. અર્થાત્ તે વ્યક્તિઓ જેઓ પોતાની પ્રાકૃતિક યોગ્યતાઓ અને સલાહિયતોને પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચાડે છે. માસલોના મતે પોતાની આગવી સૂઝબૂઝ પ્રમાણે વર્તન કરનાર વ્યક્તિની અમુક નિશાનીઓ હોય છે, જે આ પ્રમાણે છે:

- તેઓ અનુભવ માટે પવિત્ર માનસિકતા, નિખાલસ મન, ઉચ્ચ વિચારો અને સંપૂર્ણ તલ્લીનતા સાથે પોતાનું મન ખુલ્લું રાખે છે.
- તેઓ પોતાના અંતઃકરણથી દૃઢ સંકલ્પ ધરાવતા હોય છે અને પોતાની જાત ઉપર આત્મ-નિર્ભર (સ્વાવલંબી) હોય છે.
- તેઓ મૌલિક, સ્વાધીન અને સ્વતંત્ર વિચારશીલ હોય છે. વ્યક્તિઓ અને ઘટનાની માહિતી અને જાણકારી પ્રાપ્ત કરવામાં ચીલા-ચાલુ પદ્ધતિથી ઉપર હોય છે.
- ધ્યેય પ્રાપ્તિ માટે જીવનને સમર્પિત કરવાની સાથે તેમનામાં ઉચ્ચ કોટિની કાર્યશૈલીની ધગશ હોય છે, અથવા ઓછામાં ઓછું સુંદરથી સુંદરતમ બનવા પ્રયત્નો કરે છે.

- પોતાના જીવનથી વિશેષ કોઈ ધ્યેય માટે તેમણે પોતાના જીવનને ન્યૌંછાવર કરી દીધું હોય છે.
- અમુક પાસ વ્યક્તિઓ સાથે તેમનો પ્રેમભાવ, તેમના સાથે પોતાનો લાગણીસભર લગાવ અને તેમનામાં પોતાની ગણતરી કરે છે.
- તેઓ તત્કાલીન સમયમાં પ્રચલિત જીવનધારાને માન્ય નથી રાખતા પરંતુ તેનાથી અલગ પોતાની આગવી બુદ્ધિમત્તા પ્રમાણે શુદ્ધ આચરણ કરનારા હોય છે.

પોતાની જાત ઉપર નિર્ભર ઘટાદાર વૃક્ષની માફક વ્યક્તિત્વની ઓળખ માટે માસલોંએ અમુક લક્ષણો બતાવ્યા છે. જો કે કુર્આનનો અભ્યાસ બતાવે છે કે નબીઓ અ.સ.નું વ્યક્તિત્વ તેમના સમયમાં સર્વોત્તમ અને બધાથી આગવું હતું. દરેક નબીના જીવનના વ્યક્તિત્વ ઘડતર માટેના અસંખ્ય પાસા કુર્આન આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. જરૂરત એ વાતની છે કે આપણે કુર્આનનો અભ્યાસ ફક્ત દર્સે કુર્આન આપવાની ગરજથી ન કરીએ. બલકે બોધપાઠ ગ્રહણ કરવાની અને આપણી જાતની સુધારણા અને પ્રગતિ માટે પોઈન્ટ્સ શોધીને તેમાં બતાવ્યા પ્રમાણે આપણા વ્યક્તિત્વનું ઘડતર, પરિવર્તન અને તેને પૂર્ણ કક્ષાએ લઈ જવા માટે પ્રયત્ન કરતા રહીએ કે જેથી આપણે આપણામાં ઉત્તમ ગુણો પેદા કરી શકીએ. ભાવનાઓ, લાગણીઓ, વિચારોને સચ્ચાઈના બીબામાં ઢાળી શકીએ, જેથી વ્યક્તિત્વમાં વિરોધાભાસ અને વિસંગતતા રહેવા ન પામે.

કુર્આનના અધ્યયનથી આપણું વ્યક્તિત્વ એટલું સુંદર બની જાય કે આપણી ઓળખ ફલાણા મદ્રસા કે ફલાણા સંગઠનના બદલે કુર્આનના મદ્રસાથી ફારિગ અને કુર્આનના શિક્ષણની ઝંડાધારી વ્યક્તિ તરીકે થવા પામે અને દરેક પ્રસંગે અંબિયાએ કિરામ અ.સ.ની જીવનીઓ આપણી નજર સમક્ષ હોય, જેથી આપણે આપણી પ્રકૃતિ પ્રમાણે “આપણાં” જેવા બની શકીએ.

વ્યક્તિત્વનું પરીક્ષણ

વ્યક્તિત્વની સુધારણાનું કાર્ય વ્યક્તિગત પરીક્ષણથી શરૂ થાય છે. વ્યક્તિને તેનું ભાન હોય કે તેની પોતાની જાતમાં એવા કયા કયા અમલ છે જે તેને જીવન-શક્તિ અર્પે છે અને એવા કયા દુર્ગુણો છે જે તેની નબળાઈઓ છે. વ્યક્તિની ઉન્નતિ માટે જરૂરી છે કે તે પોતાની આંતરિક શક્તિથી વાકેફ હોય. આંતરિક શક્તિથી આશય વ્યક્તિત્વના તે સમજદારીપૂર્વકના પ્રયત્નો છે કે જેનાથી તે પોતાના મન ઉપર નિયંત્રણ કરતી રહે છે, અને પોતાના વ્યક્તિત્વની અસર સતત બીજાંઓ ઉપર પાડતી રહે છે. પોતાના વ્યક્તિત્વના પરીક્ષણથી તે ગુણો સામે આવે છે જેને તર્બિયત દ્વારા સુધારણા કરવાની જરૂરત હોય છે. વ્યક્તિત્વની તપાસનો મૂળ હેતુ ફક્ત સંશોધન જ નહીં પરંતુ પોતાના વ્યક્તિત્વની સુધારણા અને તેનું ઘડતર કરવાનો છે.

વ્યક્તિત્વના પરીક્ષણમાં બે પાસા મહત્વપૂર્ણ છે. એક પોતાની જાતથી સંબંધિત છે અને બીજું પાસું બીજાઓ સાથેના વ્યવહાર સંબંધિત છે. વ્યક્તિની ઉન્નતિ એ બાબત ઉપર નિર્ભર છે કે પોતાની અંદર રહેલી છૂપી યોગ્યતાઓને કોઈ પણ રીતે કામમાં લાવવી અને પોતાની યોગ્યતા દ્વારા કોઈ રીતે બીજી વ્યક્તિઓ અને સમાજની પ્રગતિમાં સહાયક થવું છે. નેતૃત્વ ખરેખર આ જ છે કે બીજી વ્યક્તિઓને ઉત્તેજન આપીને તેમની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવે, અને જીવનના હેતુને પ્રાપ્ત કરવામાં એમની સહાયતા કરવામાં આવે. આના અંતર્ગત વ્યક્તિના કાર્યો બે મહત્વપૂર્ણ વિભાગોમાં વિભાજિત થઈ જાય છે.

(૧) આત્મસંયમ :

- ★ આત્મનિરીક્ષણ
- ★ આત્મવિશ્વાસ
- ★ સહનશીલતા

- ★ લાગણીઓમાં સંતુલન
- ★ સમાજની ચિંતા
- ★ નેતૃત્વ અને બુદ્ધિમત્તા (હોશિયારી)

(૨) વ્યક્તિત્વની અસર

- ★ નેતૃત્વ માટેની યોગ્યતાઓ
- ★ હકારાત્મક અભિગમ અને શંકા રહિત વ્યક્તિત્વ
- ★ પારસ્પરિક સંબંધો
- ★ સંદેશા વ્યવહાર (પત્ર અથવા ફોન દ્વારા)

આત્મ સંયમ સંબંધિત જે કાર્યો છે તે વ્યક્તિની પોતાની યોગ્યતાઓ છે, જેના આધારે તે પોતાની જાતની તપાસ કરે, બીજાઓથી બોધ ગ્રહણ કરે, પછી પોતાની જાતની સુધારણા એ રીતે કરે કે તેમાં વિકાસ અને ઉન્નતિ હોય. જ્યારે વ્યક્તિ ઉપરોક્ત કાર્યોમાં શ્રેષ્ઠ સુંદરતા પેદા કરશે તો તે આનંદ, સંતોષ, સફળતા અને પોતાની જાતમાં શક્તિનો અનુભવ કરશે. જ્યારે વ્યક્તિને સ્વયંની ઓળખ થઈ જાય તો પછી મંજિલ તરફ આગળ વધવા માટે સફરની ગતિશીલતામાં તેજી આવી જશે. પોતાની જાતની તપાસથી એક ફાયદો એ પણ થશે કે વ્યક્તિ પોતાના માટે ટૂંકી મુદત (short term) અને લાંબી મુદત (long term)નું આયોજન પણ કરશે. વર્તમાન વ્યક્તિત્વની સ્થિતિ જામ થઈ ગયા પછી ઈચ્છિત વ્યક્તિત્વની તરફ વધવા માટેની તીવ્ર ઈચ્છા ઉત્પન્ન થશે અને તેના માટે આંતરિક પ્રેરણા પણ મેળવશે, જેના લીધે તે પોતાના વ્યક્તિત્વની ઉન્નતિ તરફ આગળ વધશે અને જીવનના લક્ષ્યાંકો પ્રાપ્ત કરશે.

પોતાની જાતની તપાસથી બીજો ફાયદો એ પણ થશે કે વ્યક્તિ પોતાની લાગણીઓમાં સંતુલન પેદા કરશે. લાગણીઓમાં પરિપક્વતા, ગંભીરતા, સહિષ્ણુતા, ધૈર્ય, નમ્રતા, સહનશીલતા, ઉદારતા, વિગેરે સદ્ગુણો પેદા થશે. નકારાત્મક અભિગમને બદલે જવાબદારીઓનો સ્વીકાર કરીને તેને ઈમાનદારીપૂર્વક અદા કરશે. લાગણીઓમાં ગંભીરતા-માનસિક તંદુરસ્તી માટે અનિવાર્ય છે. અને લાગણીઓમાં સંતુલન વ્યક્તિમાં આકર્ષણ પેદા કરે છે. વ્યક્તિત્વની તપાસથી આદમીની પોતાની રૂહાની, હોશિયારીની વર્તમાન સ્થિતિનો પણ અંદાજ થઈ જાય છે. તેના ઉપર આ વાત પણ પ્રકટ થઈ જાય છે કે:

તૂ ઠી નાદાં ચંદ કલિયોં પર કિનાઅત કર ગયા
વરના ગુલશનમેં ઈલાજે તંગીએ દામાં ભી હય

પછી તેને અનુભૂતિ થાય છે કે દુનિયાને આપવા માટે તેની પાસે ઘણું બધું છે.

વ્યક્તિત્વનો બીજો ભાગ છે - વ્યક્તિની અસર. માણસ ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે.

જાણીને અથવા અજાણમાં પોતાની અસર બીજાઓ ઉપર પાડતો રહે છે. વ્યક્તિ કાર્યપદ્ધતિથી સારી અથવા ખરાબ અસર બીજાઓ ઉપર પાડે છે. અમુક જણની મુલાકાત રુચિકર હોય છે, અને અમુક જણની મુલાકાત માટે મન નથી ઈચ્છતું. આ જ વ્યક્તિત્વની અસર છે. વ્યક્તિત્વની તપાસથી વ્યક્તિને મદદ મળશે કે બીજાને સમજે, તેની લાગણીઓ અને જાણકારીથી અનુભવ મેળવે, તેમની સાથે વાત કરવાની, કામ કરવાની સભ્યતા પેદા થાય, તેની પોતાની જાતથી બીજાઓને તેહરીક અને પ્રેરણા મળે, બીજાઓના જીવનમાં નિર્ધાર, જીવવાનો ઉમંગ અને દુનિયામાં જીવવાની કળા, પરિવર્તિત થાય છે. સારાંશ કે વ્યક્તિત્વની અસરનો ફાયદો એ છે કે સંબંધોમાં મધુરતા આવે છે.

વ્યક્તિત્વના આ બંને વિભાગો - ૧. આત્મસંયમ ૨. વ્યક્તિત્વની અસર પોતાની વિશેષતામાં ચાલક બળ છે. કોઈ કલાસ, ગ્રુપ, સંસ્થા અને જમાઅતમાં એક વખત હાજરી આપી દેવાથી આત્મવિશ્વાસ, આત્મ નિરીક્ષણ, દૃઢ સંકલ્પ, ઉત્સાહ, શુદ્ધ ચારિત્ર્ય અને યોગ્યતા, વાતચીતની રીત-ભાત, વક્તૃત્વ કળા, હમદર્દી, પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે દયા, ઉચ્ચ વિચારસરણી અને માન-મર્યાદા, લાગણીઓનો આદર, વિશ્વાસ અને નેતૃત્વ આપો આપ પેદા નથી થતા. વ્યક્તિની આત્મશુદ્ધિ એ જ છે કે તે આ ગુણોની પોતે ખેતી કરે, અખ્લાકના અદ્ભૂત ફૂલો ઉગાડે અને પોતાના આત્માને એવી રીતે સારા અખ્લાક વડે સુશોભિત કરે કે તેમાં આકર્ષણ અને શક્તિ પેદા થઈ જાય. આ કામ સતત કરતા રહેવાનું છે. જેવી રીતે ફૂલ સાતત્ય સાથે ઊગતા રહે છે. એક વખત ઊગીને સંતુષ્ટ નથી બની જતા. એવી જ રીતે વ્યક્તિની ઉન્નતિ એ છે કે તેની પ્રવૃત્તિઓ ગતિમય રીતે સતત ચાલુ રહે.

વ્યક્તિત્વની તપાસની બે રીતો છે :

(૧) પરંપરાગત રીત

(૨) આધુનિક રીત

પરંપરાગત રીત પ્રમાણે પોતાના દોષોની ઓળખના વિષયમાં ઈમામ ગઝાલી રહ. ના હવાલાથી લખાઈ ચૂક્યું છે.

આધુનિક રીતમાં નીચે પ્રમાણે કાર્યો ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે:

(૧) પ્રશ્ન પત્ર

(૨) શોધ પત્ર

(૩) ચેક લીસ્ટ

(૪) ફીડ બેક વિગેરે.

આ લેખની સાથે એક શોધપત્ર જોડેલો છે. તેમાં ૭૦ સંશોધનાત્મક સ્કેલ આપવામાં આવેલ છે. આ આપની વૈચારિક પરિસ્થિતિ અને આપની રોજિંદી પ્રવૃત્તિઓની માહિતી છે. વિચારસરણી અને પ્રવૃત્તિના જ પોઈન્ટ સ્કેલ ઉપર માપવામાં આવશે. આપ દરેક વાક્ય વાંચો અને એ સ્કેલ ઉપર ટિક કરો જે આપના વિચાર અથવા પ્રવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ કરતું હોય. દરેક સ્કેલનું એક વજન છે, જે અંતિમ પેજ ઉપર ૧, ૫, ૯ - ૨, ૧૦, ૧૫ આપવામાં આવ્યા છે તે શોધ પત્રના માર્ક્સ છે. એના નીચે આપ આપનું વજન નોંધી લો. પછી એનો સરવાળો કરો. આવી રીતે કંઈક માર્ક્સ આપની સામે આવશે. તે માર્ક્સ જે આપની ઈમાની વર્તમાન પરિસ્થિતિ, યોગ્યતા, પારસ્પરિક સંબંધો, કટિબદ્ધતા અને નેતાગીરીના ગુણો વિગેરેનું માપદંડ છે. તેની વર્તમાન સ્થિતિ ખરાબ હોય તો તાત્કાલિક પરેશાન થવાની જરૂર છે. મધ્યમ હોય તો ઉન્નતિની શક્યતાઓ વિશાળ છે. અને શ્રેષ્ઠ હોય તો અલ્લાહનો આભાર અદા કરવો જોઈએ, અને તેના ઉપર ટકી રહેવા માટે સતત પ્રવૃત્તિશીલ રહેવું જોઈએ. સ્પષ્ટ રહે કે :

(૧) સંપૂર્ણ સવાલોના જવાબ આપવા જરૂરી છે.

(૨) દરેક સવાલના આગળ જવાબ લખેલા છે. આપ એકાંતમાં બિલકુલ વાસ્તવિકતાથી વર્તીને યોગ્ય જવાબ આગળ ટિક લગાવશો.

(૩) આ શોધપત્ર વ્યક્તિત્વની તપાસ માટેની ફક્ત રૂપરેખા છે. તેના આધારે કોઈ પણ વ્યક્તિના વિશે મજબૂત મત બાંધી શકાય નહીં. પરંતુ જવાબોના ગુણોથી વ્યક્તિની ઉન્નતિમાં સરળતા રહેશે.

(૪) આ રૂપરેખાને પોતાના સંબંધ માટે રાખી લો.

તેહરીકી વ્યક્તિત્વની તપાસ

(વ્યક્તિગત વર્તમાન સ્થિતિ - નિરીક્ષણ)

૧. હું ફજની નમાઝ બાજમાઅત અદા કરું છું.
  - હંમેશાં
  - મોટાભાગે
  - કોઈ કોઈ વખત
  - ક્યારેય નહીં
૨. ગુજરાતના રમખાણોના જવાબદાર.
  - મુસલમાન
  - પરિસ્થિતિ
  - રાજ્ય સરકાર
  - આર.એસ.એસ.
૩. મકાન અથવા મિત્રોના મેળાવડામાં ઓચિંતું યાદ આવે છે કે —

ઓહ! આજે સાપ્તાહિક પ્રોગ્રામનો દિવસ છે.

  - હંમેશાં
  - મોટાભાગે
  - કોઈ કોઈ વખત
  - ક્યારેય નહીં
૪. મારામાં નેતૃત્વના ગુણો છે.
  - બિલકુલ સંમત છું
  - સંમત છું
  - સંમત નથી
  - બિલકુલ સંમત નથી
૫. હું નવાફિલ પઢું છું.
  - હંમેશાં
  - મોટાભાગે
  - કોઈ કોઈ વખત
  - ક્યારેય નહીં
૬. આપણા કારકુનો વચ્ચે અભિપ્રાયનું સંતુલન રાખું છું.
  - બિલકુલ ખરું
  - ખરું
  - કોઈ કોઈ વખત
  - બિલકુલ ખરું નથી
૭. ઓફિસમાં કારકુનો સાથે બેસીને ખૂબ હંસી-ઠહા-મજાક થાય છે.
  - રોજ
  - મોટાભાગે
  - કોઈ કોઈ વખત
  - ક્યારેય નહીં
૮. જ્યારે કોઈ વખત જરૂર પડે ત્યારે લોકો મારા કામમાં આવે છે.
  - ખુશીથી
  - હુકમથી
  - અહેસાન તરીકે
  - નાખુશીથી
૯. કુર્આન અને હદીસના અભ્યાસ વગર કોઈ દિવસ નથી જતો.
  - બિલકુલ ખરું
  - ખરું
  - અમુક હદ સુધી
  - બિલકુલ ખરું નથી
૧૦. વર્તમાન પરિસ્થિતિથી જાણકાર રહેવું ખૂબ જ જરૂરી છે.
  - બિલકુલ સંમત છું
  - સંમત છું
  - સંમત નથી
  - બિલકુલ સંમત નથી

૧૧. હું કૌટુંબિક ઝઘડાઓમાં ઘેરાયેલો છું.
 ● પૂર્ણ રીતે ● કેટલાક મામલાઓમાં ● કોઈ કોઈ વખત ● ક્યારેય નહીં
૧૨. હું જ્યાં હોઉં છું તે હરીક અને દા'વતની વાત કરું છું.
 ● હંમેશાં ● મોટાભાગે ● કોઈ કોઈ વખતે ● ક્યારેય નહીં
૧૩. હું હંમેશાં મશવરો કર્યા પછી નિર્ણય લઉં છું.
 ● બિલકુલ સંમત છું ● સંમત છું ● સંમત નથી ● બિલકુલ સંમત નથી
૧૪. મારામાં ખૂબ મુતાલેઆ (અભ્યાસ)ની આદત છે.
 ● બિલકુલ સંમત છું ● સંમત છું ● સંમત નથી ● બિલકુલ સંમત નથી
૧૫. કોમી રમખાણોનો ઉકેલ?
 ● જેહાદ ● શૈક્ષણિક જાગૃતિ ● મુસ્લિમ રાજકીય પક્ષ ● દા'વત
૧૬. “કોઈ વ્યક્તિ ત્યાં સુધી મો'મિ ન નથી હોઈ શકતી, જ્યાં સુધી પોતાના ભાઈ માટે તે જ વસ્તુ પસંદ ન કરે જે પોતાના માટે પસંદ કરે છે.” હું આ હદીસ ઉપર અમલ કરું છું.
 ● ઘણી હદ સુધી ● અમુક હદ સુધી ● કોઈ કોઈ વખત ● ક્યારેય નહીં
૧૭. હું મારી તેહરીકી પ્રવૃત્તિઓથી ખુશ છું.
 ● બિલકુલ સંમત છું ● સંમત છું ● સંમત નથી ● બિલકુલ સંમત નથી
૧૮. મને અમારા કારકુનોની કાર્યપદ્ધતિથી ફરિયાદ રહે છે.
 ● હંમેશાં ● કોઈ ખાસ પ્રસંગે ● કોઈ કોઈ વખતે ● ક્યારેય નહીં
૧૯. હું જ્યારે મુસાફરીમાં હોઉં છું તો મારી ઈમાનની હાલત કમજોર હોય છે.
 ● બિલકુલ ખરું ● મોટા ભાગે ● અમુક હદ સુધી ખરું ● બિલકુલ ખરું નથી
૨૦. હું મારા કાર્યકર મિત્રો ઉપર વિશ્વાસ કરું છું.
 ● સંપૂર્ણ રીતે ● કેટલાક મામલાઓમાં
 ● તેમનાથી કડવો અનુભવ ધરાવું છું ● તેમનાથી નારાજ છું
૨૧. મારા કામથી મારા અમીરે મુકામી/ મારા આધીન ખુશ છે.
 ● બિલકુલ સંમત છું ● સંમત છું ● સંમત નથી ● બિલકુલ સંમત નથી
૨૨. બીજાઓ સાથે ચાલવું મારા માટે સમસ્યા છે.
 ● બિલકુલ સંમત ● સંમત ● સંમત નથી ● બિલકુલ સંમત નથી
૨૩. મારી નજરોને બચાવું છું.
 ● હંમેશાં ● મોટાભાગે ● કોઈ કોઈ વખતે ● ક્યારેય નહીં

૨૪. બિલકુલ અજાણ્યા લોકો સાથે વાતચીત કરવી મારા માટે સહેલું છે.
 ● હંમેશાં ● મોટાભાગે ● કોઈ કોઈ વખત ● ક્યારેય નહીં
૨૫. મારા સાથી મારા ઉપર વિશ્વાસ ધરાવે છે.
 ● સંપૂર્ણપણે ● કેટલાક મામલાઓમાં ● કોઈ કોઈ વખત ● ક્યારેય નહીં
૨૬. હું કાર્યક્ષેત્રનો માણસ છું.
 ● ઘણી હદ સુધી ● અમુક હદ સુધી
 ● જરાક હદ સુધી ● કોઈ પણ રીતે સાચું નથી
૨૭. હું જૂઠ બોલું છું.
 ● હા ● અજાણતામાં ● જરૂરતના સમયે ● ક્યારેય નહીં
૨૮. હું મારી વસ્તુઓ વ્યવસ્થિતપણે રાખું છું.
 ● હંમેશાં ● મોટાભાગે ● કોઈ કોઈ વખત ● ક્યારેય નહીં
૨૯. મારી જીભના કારણે પરસ્પરના સંબંધો :
 ● રુચિકર છે ● અરુચિકર
૩૦. હું સોંપવામાં આવેલ જવાબદારીઓને અદા કરવામો નિષ્ફળ છું :
 ● મોટાભાગે ખરું ● અમુક હદ સુધી ખરું ● થોડી જ હદ સુધી ખરું ● ખરું નથી
૩૧. હું વાયદા બિલાફી કરું છું :
 ● હંમેશાં ● મોટાભાગે ● કોઈકોઈ વખત ● ક્યારેય નહીં
૩૨. મને એ પ્રોગ્રામથી દિલચસ્પી નથી જેમાં વિદ્યા સંબંધી ગહનતા ન હોય.
 ● બિલકુલ સંમત ● સંમત ● સંમત નથી ● બિલકુલ સંમત નથી
૩૩. તેહરીકના સાથીઓ સાથે મારા પારિવારિક સંબંધો છે :
 ● બિલકુલ ખરું ● મોટા ભાગે ખરું ● અમુક હદ સુધી ખરું ● ખરું નથી
૩૪. હું સામાજિક પ્રોગ્રામોમાં સમયસર હાજર રહું છું :
 ● હંમેશાં ● મોટાભાગે ● કોઈ કોઈ વખત ● ક્યારેય નહીં
૩૫. મુકામી બચતુલમાલને હું રકમ આપું છું.
 ● હંમેશાં માંગ્યા વગર ● યાદ દેવડાવવા પર ● પાછળ પડવા પર ● જરૂરતના વખતે
૩૬. નામોના વિષયમાં મારી યાદશક્તિ :
 ● બહુ સારી છે ● સારી છે ● ઠીક છે ● કમજોર છે
૩૭. હું મારા કારકુન મિત્રો સાથે સંબંધ રાખવા માટે :
 ● પોતે તેમના ઘરે જાઉં છું

- તેઓ મારા ઘરે આવે છે
- પ્રોગ્રામમાં અમારી મુલાકાત થઈ જાય છે
- કોઈ કોઈ વખત અમારી મુલાકાત થઈ જાય છે
૩૮. અમુક બીજી વસ્તુઓ છે, જે મને સોંપવામાં આવેલ જવાબદારીઓ કરતાં વધારે પ્રિય હોય છે :
- બિલકુલ સંમત   ● સંમત છું   ● સંમત નથી   ● બિલકુલ સંમત નથી
૩૯. સમાજમાં લાંચ-રુશ્વતથી મને દિલી તકલીફ થાય છે.
- બિલકુલ સંમત   ● સંમત છું   ● સંમત નથી   ● બિલકુલ સંમત નથી
૪૦. હું આત્મ નિરીક્ષણ કરું છું.
- હંમેશાં   ● મોટાભાગે   ● કોઈ કોઈ વખત   ● ક્યારેય નહીં
૪૧. કાર્યકર્તા મિત્રોની ઈયાદત માટે જવું મારી આદત નથી.
- બિલકુલ ખરું   ● લગભગ ખરું   ● અમુક હદ સુધી ખરું   ● બિલકુલ ખરું નથી
૪૨. આજના કરતાં પહેલાં હું વધારે પ્રવૃત્તિશીલ હતો.
- બિલકુલ સંમત   ● સંમત છું   ● સંમત નથી   ● બિલકુલ સંમત નથી
૪૩. મને કુર્આન પઢવામાં આનંદ અનુભવાય છે.
- બિલકુલ સંમત   ● સંમત છું   ● સંમત નથી   ● બિલકુલ સંમત નથી
૪૪. જમાઅતથી મારો સંબંધ -
- દિલ બહેલાવવા ખાતર   ● બીજાઓની સોબતથી ફાયદો ઉઠાવવા માટે
- સમય પસાર કરવા માટે   ● કંઈક આપવા માટે
૪૫. હું બીજાઓને ભેટો આપું છું.
- બિલકુલ ખરું   ● લગભગ ખરું   ● અમુક હદ સુધી ખરું   ● બિલકુલ ખરું નથી
૪૬. હું બીજાઓની વાતો ધ્યાનથી સાંભળું અને સમજું છું.
- બિલકુલ ખરું   ● લગભગ ખરું   ● અમુક હદ સુધી ખરું   ● બિલકુલ ખરું નથી
૪૭. કુર્આન હિફ્ઝ કરવાનું બાળપણમાં જ સમાપ્ત થઈ ગયું (હવે નથી કરી શકતો).
- બિલકુલ ખરું   ● ખરું   ● સંમત નથી   ● બિલકુલ સંમત નથી
૪૮. યોજનામાં ફેરફાર કરવો મારા નજીક ખોટું છે.
- બિલકુલ સંમત   ● સંમત   ● સંમત નથી   ● બિલકુલ સંમત નથી
૪૯. જે સેવાઓના બદલામાં વળતર આપવામાં આવે છે એના માટે હું આભાર

વ્યક્ત કરૂં છું :

૫૦. ચર્ચા કરતા પહેલાં માનસિક તૈયારી કરૂં છું.
● બિલકુલ સંમત ● સંમત ● સંમત નથી ● બિલકુલ સંમત નથી
૫૧. જ્યારે કોઈથી ઝઘડો થઈ જાય તો હું ગાળો બોલું છું.
● હંમેશાં ● મોટાભાગે ● કોઈકોઈ વખત ● ક્યારેય નહીં
૫૨. મને વ્યંગાત્મક વાક્યો બોલવાની ટેવ છે.
● હંમેશાં ● મોટાભાગે ● કોઈ કોઈ વખત ● ક્યારેય નહીં
૫૩. હું બીજાઓ સાથે વાદ-વિવાદ અને ચર્ચામાં ગૂંચવાઈ જાઉં છું.
● હંમેશાં ● મોટાભાગે ● કોઈ કોઈ વખત ● ક્યારેય નહીં
૫૪. મને જલ્દી ગુસ્સો આવી જાય છે.
● હંમેશાં ● મોટાભાગે ● કોઈ કોઈ વખતે ● ક્યારેય નહીં
૫૫. મારી વાતો અસ્પષ્ટ નથી હોતી, લોકો સહેલાઈથી સમજી લે છે.
● હંમેશાં ● મોટાભાગે ● કોઈ કોઈ વખત ● ક્યારેય નહીં
૫૬. હું સુસ્તીને કારણે પણ જમાઅતની નમાઝ છોડી દઉં છું.
● ટેવ ● જાણી જોઈને ● અજાણતામાં ● ક્યારેય નહીં
૫૭. ફોન/પત્રોના જવાબ ત્વરિત આપવાની મારી આદત છે.
● બિલકુલ ખરું ● મોટી હદ સુધી ખરું ● અમુક હદ સુધી ખરું ● બિલકુલ ખરું નથી
૫૮. હું મોઢા ઉપર ટીકા કરવામાં ખચકાટ અનુભવતો નથી.
● બિલકુલ ખરું ● મોટી હદ સુધી ખરું ● અમુક હદ સુધી ખરું ● બિલકુલ ખરું નથી
૫૯. ટી.વી. ચેનલ બદલતી વખતે કોઈ અશિષ્ટ દ્રશ્યથી પસાર થાઉં છું તો થોડી વાર માટે રોકાઈ જાઉં છું.
● બિલકુલ સંમત ● સંમત ● સંમત નથી ● બિલકુલ સંમત નથી
૬૦. હું મારા તેહરીકી સાથીઓનું નામ લઈને એમના માટે દુઆ કરૂં છું.
● બિલકુલ સંમત ● સંમત ● સંમત નથી ● બિલકુલ સંમત નથી
૬૧. અભ્યાસ વખતે આગળના ભાગમાં પહોંચતા પહેલાં પાછળના ભાગનાં મહત્ત્વપૂર્ણ મુદ્દાઓનું પુનરાવર્તન કરી લઉં છું.
● હા ● ના
૬૨. અભ્યાસ વખતે વાક્યોને બુકમાં નોંધી લઉં છું.

● હા   ● ના

૬૩. હું મારા પ્રવચનને બિલકુલ સમય પર સમાપ્ત કરું છું.

● હંમેશાં   ● મોટાભાગે   ● કોઈ કોઈ વખત   ● ક્યારેય નહીં

૬૪. મને મારા અપ્લાક ખરાબ લાગે છે.

● બિલકુલ સંમત   ● સંમત   ● સંમત નથી   ● બિલકુલ સંમત નથી

૬૫. હું દૈઢ મનોબળ ધરાવું છું, મારા સ્વપ્નોને સાકાર કરવા માટે આણયક પ્રયત્નો કરું છું.

● બિલકુલ સંમત   ● સંમત   ● સંમત નથી   ● બિલકુલ સંમત નથી

૬૬. હું ચિડાઈ જાઉં છું.

● ક્યારેય નહીં   ● કોઈ કોઈ વખત   ● સામાન્ય   ● હા

૬૭. મારા સંબંધો બીજાઓ સાથે રુચિકર છે.

● હંમેશાં   ● મોટાભાગે   ● કોઈ કોઈ વખત   ● ક્યારેય નહીં

૬૮. મારા માતા-પિતા, પત્ની, પાડોશીઓને મારાથી ફરિયાદ રહે છે.

● હંમેશાં   ● મોટાભાગે   ● કોઈ કોઈ વખત   ● ક્યારેય નહીં

૬૯. મને સારા લોકોની સોબતમાં રહેવું ગમે છે, એવા અવસરની મને પ્રતીક્ષા રહે છે.

● બિલકુલ સંમત   ● સંમત   ● સંમત નથી   ● બિલકુલ સંમત નથી

૭૦. દરેક જણ મારો દરવાજો ખટખટાવે એ મને પસંદ નથી.

● બિલકુલ સંમત   ● સંમત   ● સંમત નથી   ● બિલકુલ સંમત નથી

આ પ્રશ્નો ફક્ત પોતાની જાતના નિરીક્ષણ માટે છે. આ અંતિમ નિર્ણય નથી.

તેહરીકી વ્યક્તિ પોતાની તપાસ માટે શોધપત્રમાં ૭૦ અહેવાલની ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિનું નિરૂપણ આપવામાં આવ્યું છે. સામાન્ય રીતે આને પ્રશ્ન પત્ર પણ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રશ્ન પત્ર વ્યક્તિત્વના પાંચ વિભાગોને આવરી લે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:

- (૧) આંતરિક શક્તિ
- (૨) ગુણો અને વિશેષતાઓ
- (૩) પરસ્પરના સંબંધો
- (૪) કટિબદ્ધતા
- (૫) આગેવાની

સ્કોર :-

૧. નીચેના ખાનાઓમાં લખેલા ૧૫ સવાલોના નંબરોની નીચે તમારો સ્કોર લખો, અને સરવાળો કરી દો. આ તમારી ઈમાની કેફિયતથી સંબંધિત છે.

પ્ર. નં.	૧	૫	૯	૧૪	૧૯	૨૩	૩૧	૩૫	૪૦	૪૩	૪૭	૫૧	૫૬	૫૯	ટોટલ
આપનો સ્કોર															

૨. નીચેના ૧૭ પ્રશ્નો તમારા ગુણો અને યોગ્યતા સંબંધિત છે.

પ્ર. નં.	૨	૧૦	૧૫	૨૪	૨૮	૩૨	૩૬	૪૪	૪૮	૫૨	૫૩	૫૪	૫૭	૬૧	૬૨	૬૩	૬૪	ટોટલ
આપનો સ્કોર																		

૩. નીચે લખેલ ૧૮ પ્રશ્નો પરસ્પર સંબંધોના સંબંધથી છે.

પ્ર. નં.	૬	૧૧	૧૬	૨૦	૨૫	૨૯	૩૩	૩૭	૪૧	૪૫	૪૯	૫૮	૬૦	૬૬	૬૭	૬૮	૭૦	ટોટલ
આપનો સ્કોર																		

૪. નીચે લખેલ ૧૧ પ્રશ્નો એ વાત જાહેર કરે છે કે આપ તેહરીક માટે સક્રિય અને કટિબદ્ધ છો.

પ્ર. નં.	૩	૭	૧૨	૧૭	૨૧	૨૬	૩૦	૩૪	૩૮	૪૨	૬૫	ટોટલ
આપનો સ્કોર												

૫. નીચે લખેલ ૯ પ્રશ્નો આપના નેતૃત્વના ગુણોને જાહેર કરે છે.

પ્ર. નં.	૪	૮	૧૩	૧૮	૨૨	૩૯	૪૬	૫૦	૫૫	ટોટલ
આપનો સ્કોર										

આપના સ્કોરની નીચે લખેલ સ્કેલ સાથે તુલના કરો :

નોટ : આ પુસ્તકના અંતે આ પ્રશ્ન પત્ર અલગથી આપવામાં આવ્યું છે, આપ તેને કાઢીને તેને પૂર્ણ કરો અને વ્યક્તિત્વની તપાસ કરશો.

વ્યક્તિત્વના પાંચ પાસાંની અભિવ્યક્તિ

પ્રથમ સ્કેલ :

૧૫-૩૦	આંતરિક બળ કમજોર છે.
૩૧-૪૫	આંતરિક બળ વિશ્વાસપાત્ર છે.
૪૬-૬૦	આંતરિક શક્તિ મજબૂત છે.

દ્વિતીય સ્કેલ :

૨૬-૪૮	કાબેલિયત અને ગુણોમાં કમજોર
૪૯-૭૨	કાબેલિયત અને ગુણોમાં મધ્યમ સ્થિતિ
૭૩-૯૬	કાબેલિયત અને ગુણોમાં સર્વોત્તમ છે.

તૃતીય સ્કેલ :

૨૪-૪૮	પારસ્પરિક સંબંધો બગડેલા
૪૯-૭૨	પારસ્પરિક સંબંધો ઠીક છે
૭૩-૯૬	પારસ્પરિક સંબંધો રુચિકર છે

ચતુર્થ સ્કેલ :

૧૪-૨૮	નિષ્ક્રિય
૨૯-૪૨	બેપરવાઈ
૪૩-૫૬	કટિબદ્ધ

પાંચમું સ્કેલ :

૧૩-૨૬	નેતૃત્વની કાબેલિયત કમજોર છે
૨૭-૩૯	નેતૃત્વની કાબેલિયત ઠીક છે
૪૦-૫૨	નેતૃત્વની કાબેલિયત સારી છે

જીવન-વ્યવસ્થાનું સંગઠનાત્મક ગઠન

વ્યક્તિત્વની શોધથી પોતાની જાતની જાણકારી થાય છે. જીવનની વિભિન્ન દિશાઓ દષ્ટિગોચર થાય છે. આંખો ઊઘડી જાય છે, અને પોતાની જાત વિષે પરિચય થવા લાગે છે. વ્યક્તિત્વની શોધ માટેના કોઈ પણ પ્રશ્નપત્ર પછી જરૂરી આગળની મંજિલ એ છે કે આપણે પોતાને કેવી રીતે ઉત્તમથી અતિઉત્તમ બનાવીએ. દૃષ્ટાંત તરીકે આત્માની વર્તમાન પરિસ્થિતિ અગાઉ પણ સંતુષ્ટ ન હતી. હવે આ માપદંડથી પણ તેની પુષ્ટિ થઈ ગઈ. તો આવી પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિ પોતાના આત્માના ઉત્થાન માટેના વિષયમાં ચિંતાતુર બની જાય છે. આત્માની બુલંદી માટે કેટલાક નુસ્ખાઓ પોતાના જીવનના રોજિંદા આચરણમાં સામેલ કરવાનો ઇચ્છુક બને છે. આ પ્રમાણે પોતાના વ્યક્તિત્વના બીજા પણ ઘણા પાસા અપૂર્ણ, અધૂરા અને પૂર્ણ કરવા લાયક જરૂરી જણાય છે. જાતને પરિપૂર્ણ કરવા અને વ્યક્તિત્વની સુધારણા માટે જુદા-જુદા વિભાગોની સુધારણાના બદલે સંપૂર્ણ જાતની પરિપૂર્ણતાને સુધારણાનું નિશાન બનાવવું જરૂરી બની જાય છે. આ ઉત્કાંતિ માટે સામાન્યપણે ત્રણ રીતો પ્રચલિત છે.

(૧) સમયનું આયોજન

જીવનમાં સુંદરતા લાવવા માટે સમયના આયોજન ઉપર અગણિત પુસ્તકો લખવામાં આવ્યા છે. આપણા પ્રોગ્રામોમાં પણ તેની ચર્ચાઓ થાય છે. દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં જે ૨૪ કલાક મળે છે, તેમાં દરેક પળને પોતાની પકડમાં લેવાની પ્રેક્ટીસ કરવામાં આવે છે. દ્રષ્ટાંત રૂપે સવારે ૪.૦૦ વાગે ઊઠવું, અડધો કલાક તહજજુદ, અડધો કલાક કસરત, પછી ફજની નમાઝ, પછી ૩૦ મિનિટ મુતાલએ કુર્આન, પછી ૩૦ મિનિટ દૈનિક સમાચાર પત્રનું વાંચન, પછી ન્હાવામાં ૧૫ મિનિટ, નાશ્તા માટે ૧૫ મિનિટ, ઓફિસ પહોંચવા માટે ૧૫ મિનિટ, વગેરે વગેરે.

વિચાર કરશો તો ખબર પડશે કે કોઈ જીવંત વ્યક્તિ અને આઝાદ ઈન્સાનના બદલે આપણે રોબોટ જેવું જીવન પસંદ કરીએ છીએ, જેમાં દરેક કામ

વ્યવસ્થિત ગોઠવણી પ્રમાણે થાય છે. વ્યક્તિના વિકાસ માટેની આ ખામીનું ચિત્ર આ છે કે આપણે પ્રાકૃતિક માનવ-જીવનની સ્વતંત્રતા ખોઈ બેસીએ છીએ ભલાઈના કોઈ કામ માટે સમય ફાળવતાં અટકી જવું, કંટાળો આવવો, કોઈ કામ છોડી દેવું, વાતાવરણના કારણે કોઈ કાર્ય માટે તત્પરતા પેદા ન થવી વગેરે આકાંક્ષાઓ માટે કોઈ અવકાશ કે સમય ફાળવવા આપણે તૈયાર થતા નથી, અને આપણી જાત સાથે સમય પાલનના બહાને નિર્દયી વર્તાવને આપણા ઉપર લાદી દઈએ છીએ. છેવટે સમયનો શું વાંક છે કે આપણે તેને જકડી રાખવા માગીએ છીએ.

(૨) કાર્યોનું આયોજન

જીવનને અત્યોત્તમ બનાવવા માટે બીજી કાર્યપદ્ધતિ છે કાર્યોનું આયોજન. સંસ્થાકીય કામ માટેના આયોજનમાં સૂચના અને ચેક લિસ્ટનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તો કાર્યોના આયોજનમાં કેલેન્ડર અને ડાયરી દ્વારા જીવનનું આયોજન કરીને કાર્યોને પૂર્ણ કરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. આ પરિકલ્પનામાં કોઈ કામને દિવસમાં કોઈ પણ સમયે કરવા માટે અવકાશ રહે છે. દા.ત. તિલાવતે કુર્આન દરરોજ અનિવાર્ય છે. પરંતુ વ્યક્તિ પોતાની સહૂલત પ્રમાણે ઘર, દુકાન, બજાર કે મુસાફરી દરમ્યાન પુસ્તક, સીડી, આઈપોડ, મોબાઈલ દ્વારા સાંભળીને કે વાંચીને કામ પૂર્ણ થયાનો અનુભવ કરે છે, જેમાં સમયની કોઈ કેદ નથી. કાર્યના આયોજનનો આ અનુભવ ઉત્તમ હોવા ઉપરાંત સરળતા અને વ્યક્તિ સ્વતંત્રતાની નજીક છે. પરંતુ આ કાર્યપદ્ધતિની ખામી એ છે કે માનવીય મુરવ્વત પર ડાયરીમાં નોંધ કરવામાં આવેલ કાર્યને શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત હોય છે. ઘણી વખત વ્યક્તિ સખત કાર્યબોજ અનુભવે છે. અને બોજ તળે જીવનની પ્રસન્નતા, આનંદ, અને રાહત ડૂસકા ભરીને પ્રાણ ત્યજી દે છે.

(૩) જીવનનું આયોજન

સમયના આયોજન અને કાર્યોના આયોજન કરતાં વધારે લાભપ્રદ અને પ્રકૃતિના સમીપ જીવનના આયોજનનો ખ્યાલ છે. જીવનના આયોજનનો અર્થ 'જાતનું આયોજન' અથવા 'વ્યક્તિત્વ આયોજન'ના શબ્દો પ્રયોજાય છે. આ કલ્પનામાં જીવનને ઉત્તમ બનાવવા માટે જીવનને જ કમબદ્ધ કરવું પડે છે. જીવન નિરંતર આગળ ધપતું રહે છે. આ વાતની રાહ જોયા વગર કે આપણે આપણી સ્થિતિ કે જીવન-વ્યવસ્થાને કેટલા અંશે સુંદર બનાવી શકીએ છીએ.

કોઈ ઈજ્જતેમામાંથી પરત ફરતી વખતે આપણે એટલા બધા પ્રભાવિત

થઈએ છીએ કે નિશ્ચય કરીએ છીએ કે હવેથી તહજજુદની પાબંદી કરીશું. પરંતુ બે ત્રણ રાત્રિઓ પછી જીવન એ જ જૂની ઘરેડ ઉપર આવી જાય છે. અહીં સુધી કે ફજ સુદ્ધાં કઝા થવા લાગે છે. કોઈએ ફૂલેલા પેટ ઉપર ટીકા કરી તો આત્મસન્માન કહે છે કે હવે રોજ સવારે વોકિંગ માટે જવું જોઈએ, અથવા કસરત કરવી જોઈએ. ક્યારેક દર્સે કુર્આન આપતી વખતે તિલાવત, તજવીદ અને મખરજની ભૂલ પર કોઈ ટકોર કરે છે, તો શર્મિદગીના લીધે મનમાં નિશ્ચય કરીએ છીએ કે હવે દરરોજ કોઈ ઉસ્તાદ પાસે જઈને તિલાવતની સુધારણા કરી લઈશું. આપણે કોઈ જૂનો મિત્ર અથવા જુનિયર સાથી લાંબી મુદ્દત પછી મુલાકાત પર ચોટદાર ભાષામાં અરબી વાક્યો, કહેવતો, દંડાની ચોટની માફક સંભળાવી દે છે તો લઘુતાગ્રંથી આપણામાં અંગડાઈ લેવા લાગે છે કે હવે હું પણ અરબી વ્યાકરણ અને પદવ્યાખ્યા શીખીશ. કોઈ પ્રોગ્રામમાં કોઈ અન્ય સાહેબના પ્રસ્તાવ ઉપર લોકો વાહવાહ બોલી ઊઠે છે. આનું કારણ એ હતું કે તેમનામાં મુદ્દાઓને દલીલપૂર્વક (Powe Point Presentaion) દ્વારા રજૂ કરવાની શક્તિ હતી. ત્યારે આપણને ઈચ્છા થવા લાગે છે કે આપણે પણ કોમ્પ્યુટર ઉપર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરીશું. આ પ્રકારની અસંખ્ય કામનાઓ અને ઈચ્છાઓ દિલમાં પેદા થાય છે, અને આપણી બેપરવાઈ, આળસ અને સુસ્તીની ગોદમાં શ્વાસ છોડી દે છે. અને ઘણીવાર આપણે પોતે આપણી નિરાશાઓનું ઘર બની જઈએ છીએ. આ સ્થિતિ વધતી જાય તો આપણું જીવન અસંતોષનો શિકાર બની જાય છે. આ પરિસ્થિતિમાંથી નીકળવા માટેનો એક માર્ગ આ છે કે આપણે આપણા જીવનનું વ્યવસ્થિત આયોજન કરતાં શીખીએ. તહજજુદ માટે ઊઠવું, ખરા ઉચ્ચારથી તિલાવતે કુર્આન કરવી, કસરત કરવી, કોમ્પ્યુટર શીખવું, અથવા અરબી ભાષા શીખવી. આ ત્યારે જ શક્ય બની શકે કે જ્યારે આપણે ઈચ્છાને જરૂરતરૂપે મહેસૂસ કરવા લાગીએ. જરૂરતને પૂર્ણ કરવા માટે પાકો ઈરાદો કરવામાં આવે. ઈચ્છાને અમલમાં મૂકવા માટે આયોજન કરવામાં આવે. આ રીતે વર્ષો-વર્ષના અધૂરા સ્વપ્ન થોડા દિવસોમાં સાકાર બની જશે. એ શરતે કે આપણે વ્યક્તિત્વનું આયોજન અથવા જીવનના આયોજનની કળા જાણી લઈએ.

ઈચ્છાઓને જરૂરત રૂપે મહેસૂસ કરવા માટે બે રીતો છે. આપણે આ વાતનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ કે આપણે શું પ્રાપ્ત કર્યું? ઘર, સંસ્થા, સમાજ, વિશ્વ અને માનવતાને આપણે શું આપ્યું?

જો આપણે દસ વર્ષ પહેલાં જે સ્થિતિમાં હતા એ જ સ્થિતિમાં અત્યારે પણ

હોઈએ તો આ વાત શરમજનક છે. કેમકે ઘરના આંગણમાં રોપેલો છોડ દસ વર્ષમાં મોટું વૃક્ષ બની ગયું અને સુંદર ફૂલો લાગી ગયા. અગણિત ફૂલો તેણે ઘર વાળાઓને પ્રદાન કર્યાં. ઘરની ગાય દસ વર્ષ પહેલાં એક જ હતી. દસ વર્ષોમાં તેણે કેટલાય વાછરડાઓને જન્મ આપ્યો. તે મોટા પણ થઈ ગયા અને સૌએ ભેગા થઈને દૂધની માત્રાને અનેક ગણી વધારીને સમાજને તેનાથી લાભાન્વિત કર્યું. અનેક ગણો ફાયદો પહોંચાડ્યો.

છેવટે દસ વર્ષોમાં જો આપણે આપણા વ્યક્તિત્વમાં પ્રગતિ ન કરી શક્યા તો આપણો ખોળો ખાલી ને ખાલી જ રહેશે અને સમાજની નજરમાં આપણું મહત્વ ઘટી જશે. કારણ કે આપણું અસ્તિત્વ બીજાઓ માટે કોઈ લાભદાયક સાબિત ન થયું. આ પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરવાથી જાણ થશે કે આ વિકાસ અને પ્રગતિ ન થવાનું કારણ ફક્ત બેપરવાઈ જ છે. વિસ્મૃતિ, ભૂલ-ચૂક, સુસ્તી, આળસ, ટાળ-મટોળ એ બેપરવાઈની જ શાખાઓ છે. બેપરવાઈ એ માણસની મૂળભૂત નબળાઈ અને અનાદિકાળની દુશ્મન છે.

સૈયદ હુસૈન નસરે પોતાના પુસ્તકમાં લખ્યું છે:

“ઈસ્લામનો પાયો માનવીના જન્મજાત ગુનેગાર હોવા ઉપર નથી (જેમકે ઈસાઈઓ માને છે). તેમ છતાં તે માણસના પ્રાચીન અને વિશિષ્ટ અસલી સ્થાનથી પતનના માર્ગે ધસી જવાનો સ્વીકાર કરે છે, જેના ઉપર તે પેદા કરવામાં આવ્યો હતો. ઈસ્લામની દ્રષ્ટિમાં બે-પરવાઈ જ વાસ્તવમાં માણસનો સૌથી મોટો ગુનો છે.

અલ્લાહની નજરમાં સૌથી મોટો ગુનાહ છે કે શિર્ક કરવામાં આવે એટલે કે તેનો કોઈ ભાગીદાર ઠેરવવામાં આવે. આ ગુનાહ વાસ્તવમાં આપણા પોતાના પ્રારંભને ભૂલી જવાનું પરિણામ છે. પ્રારંભના રહસ્યને ભૂલી જવાના પરિણામે આપણે અલ્લાહની વહદાનિયત (એકેશ્વરવાદ) અને ઈન્ફિરાદિયત (અજોડપણું)ને પણ ભૂલી જઈએ છીએ.”

(A Young Muslims Guide to the Modern World, P7)

આપણામાં મોટાભાગના મિત્રોના જીવન સુસ્તી અને બેપરવાઈથી ભરપૂર છે. દા.ત. ગાડીના વીમાનો હમો ભરવાની તારીખ વીતી જાય છે. આજ-કાલ કરવામાં બે ચાર મહિના પસાર થઈ જાય છે. છેવટે એ સમયે વીમો ભરવાનો વારો આવે છે, જ્યારે કોઈ રોડ ઉપર પોલીસ આપણને રોકે, કાગળોની તપાસ કરે અને વીમો ભરેલો ન હોવાના કારણે દંડ વસૂલ કરે. ઘરની સ્વીચ બદલવામાં

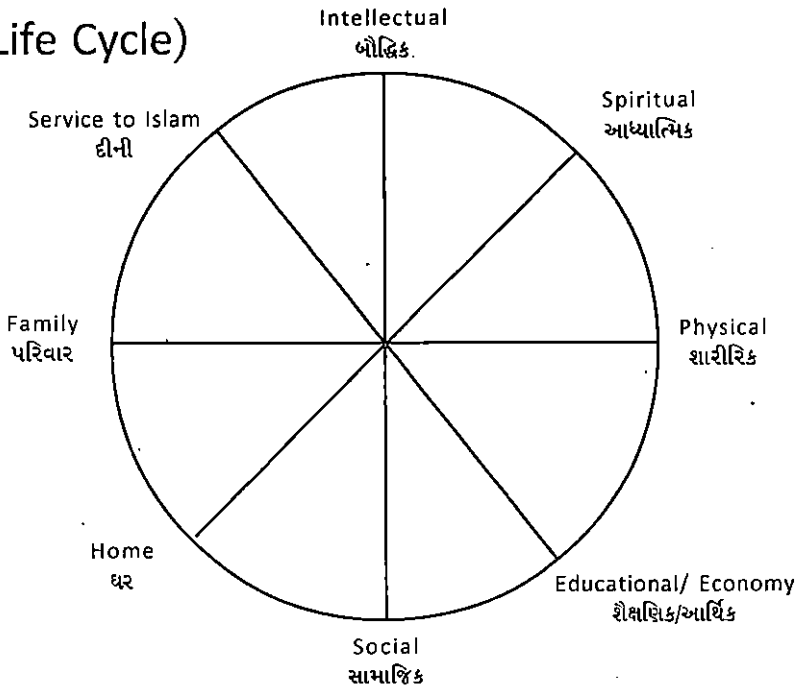
સુસ્તી અને ટાળ-મટોળથી કામ લે છે, એક દિવસ નાની છોકરીને આંગળી અડવાથી ઈલેક્ટ્રિક શોટ લાગે છે, ત્યારે આપણો હોશ ઠેકાણે આવે છે અને શીખ લઈએ છીએ કે પ રૂપિયા ખાતર આગસ કરવાથી નન્હી જાનની કિંમત ચૂકવવી પડતી. ગજવામાં પૈસા હોવા છતાં ટેલીફોન બીલ ભરવા માટે સુસ્તી અને બેપરવાઈના કારણે વિચાર કરીએ છીએ કે કોઈ વખત એ તરફ જવાનું થશે તો ભરી દઈશું. જે દિવસે ટેલીફોન લાઈન કપાઈ જાય છે ત્યારે પાઠ શીખવા મળે છે કે ટેલીફોન બીલ ભરવા માટે ઓફિસ તે રસ્તામાં આવવાની રોહ જોયા વગર આપણે જ ઓફિસના માર્ગે જઈને સમયસર બીલ ભરી દેવું જોઈતું હતું.

પ્રસ્તુત સ્થિતિ એ વાતની ચાડી ખાય છે કે જીવન આપણે વિતાવી રહ્યા નથી, પરંતુ જીવન આપણને વિતાવી રહ્યું છે. જીવન ઉપર આપણો કંટ્રોલ નથી પરંતુ આપણા ઉપર જીવનનો કંટ્રોલ છે. આપણે જીવન જીવતા નથી પરંતુ એક જીવંત ખોળિયું ધરાવીએ છીએ. પરિસ્થિતિ ઉપર આપણો કંટ્રોલ નથી, પરંતુ પરિસ્થિતિ આપણા ઉપર કંટ્રોલ મેળવી ચૂકી છે. આપણે આપણી નિશ્ચિત મંજિલ તરફ આગળ વધી નથી રહ્યા, પરંતુ જીવન આપણને મૃત્યુ અને કબર તરફ આગળ ને આગળ ધકેલી રહ્યું છે. દુનિયા અને આખેરતમાં આપણે ઈનામ અને મદદને પાત્ર ત્યારે જ બનીશું, જ્યારે આપણે જીવનમાં કંઈક પ્રાપ્ત કર્યું હશે, અથવા આપણા જીવનમાં આપણે દુનિયાને કંઈક આપ્યું હશે. આ અસંતોષની સ્થિતિને દૂર કરવા માટેનો એક માત્ર ઈલાજ એ છે કે આપણે જીવન ઉપર કાબૂ પ્રાપ્ત કરીએ અને તેને સુવ્યવસ્થિત રીતે પસાર કરીએ. સ્વપ્રાઓને સાકાર કરવા માટેનો સર્વશ્રેષ્ઠ તરીકો એ જ છે કે મક્કમતાપૂર્વક ઊભા થઈએ, અભ્યાસ તર્બિયત, તઝકિયાની પ્રાપ્તિ એ ફક્ત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે નહીં પરંતુ સક્રિયતા અને ગતિશીલતા માટે છે. મનુષ્યને જાણ હોવી જોઈએ કે તે પોતાની જાતમાં છૂપો ખજાનો ધરાવે છે. પરિશ્રમ અને પ્રયત્નોથી તે નિશ્ચિત ધ્યેય પર પહોંચી શકે છે. જીવનમાં પરિવર્તન લાવવું એ એક મોટો પડકાર છે. પડકારનો સ્વીકાર કરવાનો અર્થ એ છે કે આપણે જવાબદારીનો સ્વીકાર કરીએ. આપણું જીવનને સુખમય, લાભદાયી અને વિકાસશીલ બનાવવું હોય તો વૃક્ષથી બોધગ્રહણ કરવો પડશે કે તે કેવી રીતે પોતાના માટે એક સ્થાન અને એક માર્ગની શોધ કરે છે, જેમાં તેની શાખાઓનો વિકાસ થઈ શકે. જીવનમાં એક મોટી ભૂલ એ થઈ ગઈ કે આપણા જીવનને શણગાર્યું નથી. આ ભૂલને જાણી લીધા પછી તેનું પુનરાવર્તન કરવું એ

મૂર્ખતા કહેવાય. જીવનમાં આપણે હંમેશાં નવું શીખતો રહેવું જોઈએ. સફળતાઓથી બળ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, જેથી પુનઃ તેને દોહરાવી શકાય અને ખાસ કરીને નિષ્ફળતામાંથી, જેથી તેનાથી બચી શકાય.

જીવન ચક્ર

(Life Cycle)

જીવન ચક્ર (Life Cycle):

જીવન એક પૈડાની માફક ધૂમતું રહે છે, ચાલતું રહે છે અને મુસાફરી કરતું રહે છે. કોઈ ગાડીનું પૈડું ચાલે છે તો ચાલવાની સાથે કદીક ખોટકાઈ પણ જાય છે. તે ત્યારે જ બરાબર ચાલે છે જ્યારે તે પૈડાના બધા જ તાર એક સરખા હોય: તાર નાના-મોટા હોય અથવા તૂટી જાય તો પૈડાની ગતિમાં ખખડાટ પેદા થઈ જાય છે અને તેના લીધે બેચેની થવા લાગે છે. આવી જ હાલત જીવન ચક્રની પણ છે. આ ચક્રમાં આઠ તાર છે, જેનું વર્ણન આગળ આવશે. એ તમામ ઉપર એક સરખું ધ્યાન આપવાથી એ કાર્યોનો વિકાસ જીવનને રમણીય બનાવી દે છે.

કોઈ એક પાસાથી પણ લાપરવાહી દાખવવાના પરિણામે વ્યક્તિ નિશ્ચિત મંઝિલ પર પહોંચી શકતી નથી અને વ્યક્તિત્વની સાંગોપાંગ ઉન્નતિ થવા નથી પામતી. તઝકિયાના એ આઠ પાસા પર સતત ધ્યાન આપવાની જરૂરત છે, જેના લીધે વ્યક્તિની ઉન્નતિ સર્વમુખી અને સર્વાંગી થવા પામે. તે આઠ પાસા આ પ્રમાણે છે:

(૧) બૌદ્ધિક વિકાસ:

બુદ્ધિ પ્રતિભા મનુષ્યની એક જાહેર ઓળખ છે. વ્યક્તિની કદર અને મૂલ્ય સામાન્ય રીતે એના ઉપરથી થાય છે કે વ્યક્તિ કેટલી બુદ્ધિશાળી છે. (આખેરતમાં વ્યક્તિની કદર અને મૂલ્ય બુદ્ધિમત્તાના બદલે દિલની સંતુષ્ટિ અને દિલની કરૂણાના આધાર પર થશે). કેટલીક વ્યક્તિઓ બુદ્ધિશાળી હોય છે. તો કેટલીક મંદબુદ્ધિવાળી હોય છે. બુદ્ધિમત્તા ફક્ત વિચારવાની લાયકાતનું જ નામ નથી બલ્કે એક સર્વગ્રાહી લાયકાત છે, જેનાથી માણસ વિવિધ કાર્યોને ન્યાય આપવામાં સક્ષમ બને છે. બુદ્ધિમત્તાનું પ્રદર્શન કોઈ નવી વાત શીખવામાં, નવા વાતાવરણથી તાલમેલ સાધવામાં, વસ્તુ અને સ્થિતિ વચ્ચેના સંબંધને સમજવામાં અને તેનું અનુમાન લગાવવામાં, સમસ્યાઓનું નિવારણ કરવામાં સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવામાં સ્વતંત્રપણે વિચારવામાં, અઘરા અને ગૂંચવણભર્યા કામોને સફળતાપૂર્વક ઉકેલી દેવાથી થાય છે.

બુદ્ધિમત્તામાં વૃદ્ધિ એ વ્યક્તિત્વ વિકાસનો એક ભાગ છે. માણસ જેટલું ઊંડું અધ્યયન કરશે, જેટલું ગહન ચિંતન-મનન કરશે, બૌદ્ધિક રીતે એટલો જ સમૃદ્ધ અને ગંભીર બનશે. બૌદ્ધિક વિકાસનો અર્થ એ જ નથી કે અધ્યયન વિસ્તૃત હોય પરંતુ વ્યક્તિ એટલી હોશિયાર હોય કે તે કોઈ પણ બૌદ્ધિક ચર્ચામાં હાજરી આપી શકે. કોઈ ખાસ વિષય ઉપર બૌદ્ધિક ચર્ચામાં હાજરીનો અર્થ એ નથી કે કોઈ વિષય ઉપર પોતાના અધ્યયનથી પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાનનું વર્ણન કરીને આવી જાય. પરંતુ તે વિષય ઉપર ઈભ્મી, ઐતિહાસિક, કુર્આની અને મનોવૈજ્ઞાનિક દલીલો આપી શકે. સામેની વ્યક્તિની વાત ઉપરથી ફાયદો પણ પ્રાપ્ત કરી શકે અથવા તેની દલીલને રદ પણ કરી શકે. પોતાના મંતવ્ય ઉપર વાતમાં ધીરેધીરે આગળ વધી શકે, અથવા તેનાથી છુટકારો પણ પ્રાપ્ત કરી શકે. આ પાસાથી જીવનને શ્રેષ્ઠ બનાવવામાં માટે આવશ્યક છે કે કુર્આન અને સુન્નાતનું અધ્યયન કરવામાં આવે, ચિંતન-મનન કરવામાં આવે, સાથે જ આધુનિક વિચારધારાના રદ માટે ઈસ્લામી તેહરીકના બુનિયાદી લિટરેચરનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવામાં આવે. પ્રાચીન

અને અર્વાચીન લેખકોની દલીલોથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આવે. આ જ રીતથી કોઈ વ્યક્તિ મુખ્ય વિષયનો હક અદા કરી શકશે.

(૨) આધ્યાત્મિક વિકાસ:

માણસ વાસ્તવમાં શરીરની સાથે એક આધ્યાત્મિક (રૂહાની) અસ્તિત્વ છે. જ્યારે વાસ્તવિકતા આ છે તો પછી આધ્યાત્મિક વિકાસ હકીકતમાં વ્યક્તિનો વિકાસ ઠેરવવામાં આવશે. આત્મા વાસ્તવમાં એ જ પવિત્ર નૂર (દિવ્ય પ્રકાશ)નું નામ છે જે ખુદાએ માટીના શરીરમાં ફૂંક્યું છે. આધ્યાત્મિક વિકાસની ઈસ્લામી કલ્પના એ છે કે માણસ અલ્લાહ તઆલાની નિકટતા પ્રાપ્ત કરે, ન કે વસ્લ. (મૃત્યુ પછી આત્મા, પરમાત્મામાં મળી જાય છે એ આસ્થા). અલ્લાહ તઆલાની નિકટતા એ હૃદયની કેફિયતનું નામ છે જો માણસનું દિલ વેરાનપણું, નિરાશા, ખાલીપો અનુભવતું હોય તો એ હૃદયની ગભરામણનું કારણ આધ્યાત્મિક અધ:પતન છે. ઈબાદત એ પ્રમાણે કરવી જોઈએ કે આપણે અલ્લાહને જોઈ રહ્યા છીએ, અથવા બીજી સ્થિતિમાં આ ખ્યાલ દિલમાં પેદા કરવો જોઈએ કે અલ્લાહ આપણને જોઈ રહ્યો છે. આ કેફિયત માટે કોશિશ કરવી વ્યક્તિના વિકાસ માટે આવશ્યક ભાગ છે. લોકોની ખિદમતથી પણ અલ્લાહની સમીપતા પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ આ ખિદમત સરકમ્પુલર અને અભિયાનનું જ પરિણામ ન હોય, બલ્કે કૃત્રિમતા વિના હમદર્દીની ભાવનાથી હોય. નમાઝ, કુર્આન, દુઆ, ઝિક્ર, આધ્યાત્મિક વિકાસના અગત્યના માધ્યમો છે. બુદ્ધિમત્તામાં સુકરાત અને બુકરાતની બરાબરી હોય, પરંતુ આધ્યાત્મિકતાની રૂએ બીમાર જેવી કેફિયત હોય તો પછી તે વ્યક્તિ ન તો તઝકિયાના મર્મને પામી શકે છે, ન તેનું વ્યક્તિત્વ પૂર્ણતાના આરે પહોંચી શકે છે.

(૩) શારીરિક વિકાસ :

વ્યક્તિત્વની ઓળખમાં શારીરિક યોગ્યતાઓ અને તંદુરસ્તી મુખ્ય આવાહકો છે. કુર્આન ફરમાવે છે, “નબીએ જણાવ્યું નિ:શંક અલ્લાહે તમારા ઉપર એને (તાલૂતને) નિકરતા ઉપરી (રાજા) બનાવ્યો છે. અને તેને જ્ઞાનવિદ્યા અને શરીર સૌખ્ય અર્પણ કર્યું છે. (સૂર: બકરહ:૨૪૭) “અને જ્યારે તેઓ જાલૂત અને તેની સેનાઓનો મુકાબલો કરવા નીકળ્યા, તો તેમણે દુઆ કરી: “હે અમારા માલિક ! અમારા ઉપર ધૈર્યની વર્ષા કર, અમારા કદમ જમાવી દે, અને અમને આ ઈન્કાર કરવાવાળા જૂથ ઉપર વિજય પ્રદાન કર.” (સૂર: બકરહ:૨૫૦)

બીજી જગ્યાએ કુર્આન શારીરિક યોગ્યતાઓની અગત્યતા ઉપર પ્રકાશ

પાડતાં કહે છે: “એ બે સ્ત્રીઓ પૈકી એક જણીએ પોતાના પિતાને કહ્યું, અબ્બાજાન આ માણસને નોકર તરીકે રાખી લો. શ્રેષ્ઠ પુરુષ જેને આપ નોકર તરીકે રાખો તે એવો હોવો જોઈએ જે જોરાવર અને પ્રમાણિક હોય.”

શારીરિક મજબૂતી યોગ્ય આહાર, સુટેવો, સદ્વર્તન અને વ્યાયામનો તકાદો કરે છે. નુકસાનકર્તા કુટેવો દા.ત. તમાકુનો ઉપયોગ, સિગારેટ પીવી વગેરેથી બચવું આવશ્યક છે. શારીરિક વિકાસમાં શરીરની મજબૂતાઈની સાથે સાથે શારીરિક કાબેલિયતો અને વિશેષ યોગ્યતાઓ પણ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. જેવી કે તરવું, ઘોડેસવારી, કાર ડ્રાઈવીંગ, દોડવું, કરાટેના દાવ વગેરે શારીરિક કાબેલિયતોના ભાગ છે. તગ્ક્રિયાના વિસ્તૃત અર્થમાં આ વાત પણ સામેલ છે કે શારીરિક તંદુરસ્તી અને વિશેષ યોગ્યતાઓનો પણ ધારક બને અને તેની ઉત્તરો-ઉત્તર પ્રગતિ પ્રત્યે ખાસ નજર રાખે.

(૪) શૈક્ષણિક પ્રગતિ/ આર્થિક પ્રગતિ :

વિદ્યાર્થીના જીવનને સુશોભિત બનાવવામાં શિક્ષણ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરવું જરૂરી છે. ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરવા ખાતર વિદ્યાભ્યાસ કરનારાઓની સંખ્યા ઓછી નથી. ફક્ત પાસ થવા માટે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરના રાઓ પણ ઓછા નથી. સાચું શિક્ષણ એ જ છે જે જ્ઞાન મેળવવા માટે હોય. જ્ઞાનની કોઈ સીમા નથી, એટલે શિક્ષણ પ્રાપ્તિ એવી હોય જેમાં વિશાળતા અને ગહનતા હોય. વિષયના વર્ણન ઉપર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત હોય, અને તે ઈભ્મના માધ્યમ દ્વારા રબની મઆરિક્ત (ઓળખ) પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. જ્ઞાન-પ્રાપ્તિના પ્રચલિત અને અપ્રચલિત માધ્યમોથી જ્ઞાન ગ્રહણ કરવું અને ફાયદો પ્રાપ્ત કરવો વિદ્યાર્થીને સફળ બનાવશે.

જો કોઈ વિદ્યાર્થી જ્ઞાન-પ્રાપ્તિની પ્રક્રિયાઓ પસાર કરીને આગળ નીકળી ચૂક્યો હોય તો તેણે પોતાના જીવનને સાર્થક બનાવવા માટે આર્થિક પ્રગતિના માર્ગે પ્રયાણ કરવું જોઈએ. આર્થિક સધ્ધરતા માણસને સ્વમાની બનાવે છે. આવડત, પરિશ્રમ અને પ્રયત્નો કરવા એ માણસનું કામ છે. આર્થિક સધ્ધરતા નસીબ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થશે. પ્રયત્નોમાં કયાશ રાખવી એ શ્રદ્ધા ન કહેવાય, ઓછું કમાવવું એ સંતોષ ન કહેવાય, રોજમાં વૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો એ દુનિયાદારી નથી, હારનો સ્વીકાર કરવો દીનદારી નથી આથી આર્થિક વિકાસ પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન આપવું એટલા માટે જરૂરી છે કે તેના વગર સંતુષ્ટિ અને શાંતિ તથા ચેનપૂર્વક તેહરીક અને દા'વતનું કામ પણ નહીં કરી શકાય.

(૫) સામાજિક વિકાસ :

જમાઅત અને તેહરીક વ્યક્તિના વિકાસ પ્રત્યે ધ્યાન આપે છે તો તેનું કારણ એ છે કે આપણા પ્રશિક્ષિત લોકો કાર્યક્ષેત્રમાં બીજા સામાન્ય માણસોના નેતૃત્વની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી શકે. દુનિયા વર્તમાન સમયમાં અત્યાચાર અને અન્યાયની દુનિયા છે. ન્યાય અને ઈન્સાફ સ્થાપિત કરવા માટે લીડરશીપની ભૂમિકા તે વ્યક્તિ જ અદા કરી શકશે જેનો સામાજિક સંબંધ મજબૂત હોય. એકાંત પ્રિય વ્યક્તિ આધ્યાત્મિક (ઉન્નતિ) તો કરી શકશે, અને કંઈક પ્રાપ્ત પણ કરી શકશે, પરંતુ કંઈક આપવા માટે સમાજ સાથે જોડાયેલા રહેવું જરૂરી છે. સમાજમાં પ્રખ્યાત અને પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ બનવા માટે સામાજિક પ્રશ્નો (સમસ્યાઓ) પ્રત્યે રસ દાખવવો પડશે. અમુક દીનદારો એવા પણ હોય છે કે જેમને તેમનો પાડોશી સુધ્ધાં જાણતો નથી હોતો. વ્યક્તિના વિકાસનું સામાજિક પાસું એ છે કે સમાજમાં તે વ્યક્તિને એ રીતે ઓળખવામાં આવતી હોય કે તે માનવતાનો સુભેચ્છક, જનસાધારણોની હમદર્દ, ઈન્સાનિયતની મુક્તિદાતા છે.

આત્મશુદ્ધિ માટેની ખાનકાહી વિચારધારામાં આ લક્ષ્ય ખાસ ઉપેક્ષિત થઈ જાય છે. તેહરીક આ કામના સંબંધમાં પોતાના સંબંધિત કાર્યકરોની તર્બિયત ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપે છે.

(૬) ઘર :

ઘર સામાન્યપણે વ્યક્તિ, પત્ની, બાળકો, મા-બાપ અને ભાઈ-બહેનો પર આધારિત હોય છે. એ તર્બિયતનો શો અર્થ જે વ્યક્તિ દુનિયામાં તો ઉચ્ચ નામ પેદા કરે પરંતુ ઘરમાં તેનું ન કોઈ સ્થાન હોય, ન માન કે ઈજ્જત, અને ઘરમાં અજાણ્યા અથવા મહેમાનની માફક રહેતા હોય. કેટલાક દીનદાર એવા પણ હોય છે કે તેમનો દબદબો ઘરવાળાઓ ઉપર એ રીતે છવાયેલો રહેતો હોય છે કે જેવા તે ઘરમાં દાખલ થાય છે, પત્ની બિલાડી અને અને બાળકો ઉંદર બનીને લપાઈ જાય છે. આના પરિણામે ઘરનું આનંદિત વાતાવરણ સમાપ્ત થઈ જાય છે. આમ પણ જીવન બહુ જ જટિલ છે. ઘરમાં ધ્યાન ન આપીને પરિસ્થિતિ વધારે જટિલ બનાવી દેવી એ ડહાપણની રીત નથી. પત્નીને બિસ્તર-સંગીનીનું સ્થાન આપવાના 'બદલે જીવન-સંગીનીનું સ્થાન આપવું જોઈએ. બાળકોનાં અણગમતા કૃત્યો ઉપર ચિડિયલ થવાના બદલે તેમનાથી મનનો આનંદ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. મા-બાપને ભાર સમજવા તેમના હુકમોને બંધન સમજવાના બદલે વ્યક્તિ તેમની દુઆઓ મેળવવા માટે

આશાવાદી બને. ભાઈ અને બહેનોની સેવા નિઃસ્વાર્થ હોય, નફરત અને ઝઘડો કરવા માટે તક (મોકા) ની શોધ કરતા રહેવું અધમતા છે. આપણે મોટાભાગે અજાણ્યા લોકો સાથે મોટા વિનમ્ર અને સદાચારી બનીએ છીએ અને ઘરવાળાઓ માટે કઠોર અને નિર્દયી બની જઈએ છીએ, તેમ છતાં તેમના સાથે પ્રેમનો દાવો પણ કરીએ છીએ.

દરેક સ્થિતિમાં ઘરને રુચિકર બનાવવું એ જીવનને રુચિકર બનાવવા બરાબર છે. મનોવૈજ્ઞાનિકે સર્વેક્ષણ કરીને શોધી કાઢ્યું કે કેવા પ્રકારના લોકો રુચિકર જીવન પસાર કરે છે. રુચિકર લોકોમાં ૮૦% તે લોકો છે જેઓ પોતાના ઘરમાં આનંદથી રહેતા હોય છે.

(૭) પરિવાર (કુટુંબ) :

નાનું કુટુંબ એ પશ્ચિમની દેશ છે. ઈસ્લામ આપણને વિશાળ કુટુંબ-વ્યવસ્થાની વિચારધારા આપે છે. કાકા, ફઈ, મામા, માસી, નાના, નાની, દાદા, દાદી વગેરેનો અસીમ પ્રેમ અને દુઆઓની અસર આપણા જીવન ઉપર પડે છે. તેનો બદલો એ છે કે આપણે તેમના સાથે સદ્વ્યવહાર કરીએ. તેમની મદદ કરીએ, તેમની ખિદમત કરીએ. એક વ્યક્તિ જો પોતાના કુટુંબના કામમાં ન આવે તો સમાજ અને ઈન્સાનિયતની શું ભલાઈ કરી શકવાનો છે? કુટુંબ-કબીલામાં સંબંધ બનાવી રાખવો એ સમાજમાં સ્થાન બનાવવા માટે જરૂરી છે. એના કરતાંય વધારે તે દીનનો તકાદો છે, કુટુંબ-કબીલાથી સંબંધ બનાવી રાખવા માટે વર્તમાન સમયમાં જે રીતો પ્રચલિત છે, શાદી-વિવાહ, બિમારની ખબર લેવી, મોત-મથ્યત અને બેસણું વગેરે. તંજીમી કામમાં અથવા ધંધામાં કોઈ વ્યક્તિ એટલી રૂબેલી રહે છે કે કુટુંબ-કબીલાના સારા-નરસા પ્રસંગોમાં હાજરી આપવાને વ્યર્થ, નિરર્થક અને નકામું સમજે તો તેનો અર્થ એ છે કે તે વ્યક્તિની નજીક દીન તઝિક્યા, ખિદમતે ખલ્કની વિચારશૈલી વિકૃત થયેલી છે. તઝિક્યાનો અર્થ એ પણ છે કે વ્યક્તિ એક સારો નાગરિક બને. (અમીન અહસન ઈસ્લાહી રહ.). કુટુંબનો એક સારો સભ્ય બનવું એ તો એક સારો નાગરિક બનવા માટેની પ્રથમ મંજિલ છે.

(૮) તેહરીકી સફળતા :

તઝિક્યાનું કારણ પણ અને તઝિક્યાનો આશય પણ એ જ છે કે વ્યક્તિની સુષુપ્ત યોગ્યતાઓને એવી રીતે જાગૃત કરવામાં આવે કે તે દીનને પ્રસ્થાપિત કરવાના કામમાં ઉપયોગી નીવડે. જો કોઈ વ્યક્તિ દીનની ખિદમતથી અલિપ્ત રહેતી હોય

અને તેમ છતાં પણ પોતાની જાતને દીનદાર તથા મુત્તકી હોવાના ભ્રમમાં રાચતી હોય તો આ તેની બેવકૂફી ગણાશે. ઈસ્લામની ખિદમત માટે કમર બાંધવા (તૈયાર થવા) ની દા'વત કુઅનિની દા'વત પણ છે, અને નબીઓની પણ. સત્ય તો આ છે કે દીનને ખિદમતના કામમાં લગાવવાથી વ્યક્તિનો જેટલો તઝ્કિયા થાય છે અને વ્યક્તિત્વ જેટલું સુશોભિત બને છે તેનો કોઈ વિકલ્પ જ નથી.

જીવન વ્યવસ્થાનો અર્થ એ થયો કે જીવનને યથાર્થ બનાવવા માટે તે આઠ મુદ્દા (૧. બૌદ્ધિક વિકાસ, આધ્યાત્મિક વિકાસ, શારીરિક વિકાસ, શૈક્ષણિક વિકાસ, આર્થિક વિકાસ, સામાજિક વિકાસ ઘર-કુટુંબ, તેહરીકી વિકાસ). એક સરખું ધ્યાન (લક્ષ્ય) હોવું જોઈએ, અને આયોજનપૂર્વક તે કાર્યો ઉપર આગળ વધવું તે વ્યક્તિ માટે જરૂરી છે, જે પોતાનો તઝ્કિયા કરવા ઈચ્છતી હોય, જીવન-વ્યવસ્થાની વિચારશૈલી જ્યારે સાફ થઈ જશે તો પછી આયોજનબદ્ધ જીવન તરફ કદમ આગળ વધારી શકશે.

જીવન આયોજન

આજના આપણા જનજીવનમાં ઘણા પ્રકારની વૃદ્ધિ થઈ છે, આપણી ઉંમરમાં વૃદ્ધિ થઈ છે, આપણી શૈક્ષણિક લાયકાતમાં વૃદ્ધિ થઈ છે, આપણા પગારોમાં કે આવકમાં અનેકગણી વૃદ્ધિ થઈ છે, આપણા શરીરનું વજન પણ વધ્યું છે. આપણું કુટુંબ પણ મોટું થઈ ગયું છે. જીવનની ભૌતિક સુખ-સગવડો પણ વિશાળ પ્રમાણમાં વધી છે, પરંતુ તેની તુલનામાં શું આપણી નૈતિક પ્રગતિ પણ થઈ છે? ડિગ્રીઓની સંખ્યા તો લાંબી થઈ ગઈ છે પરંતુ શું જ્ઞાનમાં ગહનતા (ડિંડાપણું) આવી છે? નેકીઓ કમાવવામાં અપણે કેટલા અગ્રેસર રહીએ છીએ? શું સમાજમાં આપણા વ્યક્તિત્વનું વજન અનુભવવાય છે? શું આપણાથી પ્રભાવિત થનારાઓના વર્તુળનો વિસ્તાર પણ વધ્યો છે? શું વિનમ્રતા ઉદારતા, સહિષ્ણુતા અને મિલનસારીની દોલતથી અપણે માલામાલ થયા છીએ? નિરીક્ષણ કરવાથી ખબર પડી જશે કે આપણી જાતની ઉણપોના સંદર્ભે ખાસ એવી વૃદ્ધિ થઈ છે, પરંતુ તેનાથી વિપરીત આંતરિક શણગારમાં કોઈ જાતની ઈચ્છિત પ્રગતિનો અનુભવ જણાતો નથી. પ્રથમ તો આપણી કોશિશોમાં જ ઉણપ છે. જ્યારે કે આપણી જાતની પ્રગતિનો આધાર જ આપણી કોશિશો ઉપર રહેલો છે. હાલમાં જેવું પણ આપણું જીવન છે તે આપણું વર્તમાન વ્યક્તિત્વ છે, આ દૃષ્ટિબિંદુથી જો વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટેનું પ્લાનિંગ શરૂ કરી દેવામાં આવે તો અપણે ત્યાં પહોંચી જઈશું જે આપણું ઈચ્છિત વ્યક્તિત્વ છે. વર્તમાન વ્યક્તિત્વથી ઈચ્છિત વ્યક્તિત્વ સુધીના વિકાસ માટે જીવનનું પ્લાનિંગ કરવું જરૂરી છે. આ વિષયમાં પ્લાનિંગની બે શ્રેણીઓ ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવશે. તેની ફળશ્રુતિ એ જ છે કે અપણે પોતાના જીવન ઉપર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરીએ અને તેને વિકાસના માર્ગ પર લાવવા માટે સબળ ઈચ્છા શક્તિથી સભાનતાપૂર્વક પ્રયત્નો કરીએ.

૧. ભૂમિકા અને લક્ષ્ય :

દરેક વ્યક્તિ પોતાના જીવનમાં એક સાથે ઘણી ભૂમિકાઓ (હેસિયતો) ધરાવે છે. જો તેને પોતાની દરેક ભૂમિકાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તે ઉત્સાહપૂર્વક અને સુંદર રીતે પોતાની જવાબદારી નિભાવી શકે છે જ્યારે વ્યક્તિ પોતાની જાતની સર્વાંગી

યોગ્યતાઓથી પોતે જ અજાણ હોય તો ફરજની અદાયગીમાં તે ગાફેલ બનશે અને તે કાર્યને ન્યાય આપવામાં જરૂર ભૂલો કરશે. જે જે બાબતોમાં તે પોતાની જવાબદારીની અદાયગીમાં ગાફેલ બનશે તે તે પાસાઓથી તેનું વ્યક્તિત્વ વજન વિહોણું બની જશે. બલ્કે અમુક સમયે તો તે હક્ક અદા કરવાથી બેપરવા થઈ જવાના ગુનાનો આરોપી બની જશે, પરંતુ તેને એનો એહસાસ સુદ્ધાં નહીં હોય.

એક માણસ કોઈનો પુત્ર છે, તો તે કેટલાક બાળકોનો પિતા પણ હોય છે. પત્ની માટે તેની ભૂમિકા પતિની હોય છે, તો કોઈ પાડોશી માટે પાડોશીના નાતે તેની કેટલીક જવાબદારીઓ હોય છે. કોઈ સંસ્થાનો તે મેમ્બર અથવા જિમ્મેદાર હોય છે, તો તેના અમુક તકાદાઓ હોય છે, મોટાભાગે બાળકોની ચિંતામાં તે મા-બાપના હક્કોથી ગાફેલ બની જાય છે, તો માની સંભાળ લેવામાં અને તેને ખુશ રાખવાની કોશિશમાં પત્નીનો હક પાયમાલ થઈ જાય છે. આ તમામ કોર્થો ઉપર જો કોઈ હિંમતવાન પુરુષ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરી પણ લે તો ખુદ પોતાની જાત પ્રત્યે લાપરવા બની જતો હોય છે. આ બાબત વ્યક્તિ માટે સૌથી મોટી નિષ્ફળતા છે. હઝરત ઈસા અલૈ.નું કથન છે.

“What shall it profit a man if he shall gain the whole world and loss his own soul.”

જીવનના પ્લાનિંગની શરૂઆત એ રીતે થાય કે માણસ એક દિવસે પોતાના અંતઃકરણમાં ઝાંખીને ડોકિયું કરે, હૃદયના ઊંડાણમાં ઊતરે, પોતાની જાતને પોતાની મનેચ્છાઓના ખૂંટેથી આઝાદ કરે, અને પછી એ જુએ કે શરીરઅતે એના ઉપર કોના કોના અને ક્યા ક્યા હક્કો સ્થાપિત કર્યા છે, જેને નિભાવવાની જવાબદારી તેના શિરે છે. રિશ્તા-નાતા અલ્લાહને ત્યાં બહુ જ પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. આખેરતના ભયાનક વાતાવરણથી તો તે એકબીજાથી દૂર ભાગશે જ, પરંતુ દુનિયામાં જ આખેરતનું આ દ્રશ્ય ઘણી ખરી વ્યક્તિઓના જીવનમાં નજરે પડે છે. વ્યક્તિ માટે આ નિષ્ફળતાની વાત હશે કે તે સંકોચાઈને ફક્ત પતિ અથવા પિતાની ભૂમિકા અદા કરવામાં જ લાગેલી રહે અને બાકીના રિશ્તેદારોનો ન તો તેને ખ્યાલ રહે કે ન એહસાસ. જીવનમાં ખુશીઓની લહેરો ત્યારે જ આવશે જ્યારે આપણે વિશાળ વર્તુળમાં લોકો માટે લાભદાયક હોઈએ. ઘરવાળાઓ અને સમાજ માટે પસંદગીપાત્ર બની જઈએ.

આપણા જીવનની પ્લાનિંગ માટે પ્રથમ શ્રેણી આપણી ભૂમિકાઓનો એહસાસ છે. બીજી શ્રેણીમાં જુદી-જુદી ભૂમિકાને અંતર્ગત, આપણું લક્ષ સ્પષ્ટ, સ્વચ્છ અને પારદર્શક હોવું જોઈએ. પુત્રની હૈસિયતથી મા-બાપના હક્કમાં મારું લક્ષ એ હશે કે હું

તેમને ખુશ રાખું અને તેમની ઉત્તમ રીતે બિદમત કરું, પિતાની હૈસિયતથી સંતાનોના હકમાં મારું લક્ષ એ હશે કે હું મારા કાળજાના કટકા, દિલના ચેન અને નૂર એવા સંતાનોની તર્બિયત કરું અને તેમની જાઈઝ જરૂરિયાતોની પૂર્તિ કરવા માટેનો બંદોબસ્ત કરું. દુનિયાભરમાં મારી ચર્ચા થાય , પરંતુ ઘરમાં મારી કોઈ ઈજજત ન થાય કારણ કે મેં બાળકોને ન તો પ્રેમ આપ્યો, ન સમય, ન તેમની સાથે રમત-ગમત, અને ન તેમને વાર્તાઓ સંભળાવવાની ફુરસત મેળવી, ન તેમની સ્કૂલબેગ, પુસ્તકો અને યુનિફોર્મ ખરીદવાની દિલચસ્પી બતાવી, ન તેમને નમાઝના પાબંદ બનાવવાની ફિકર કરી, ન જમાઅત સાથે સંબંધ જોડવાનો વિચાર કર્યો. છેવટે એક દિવસ એવો આવે છે કે, મા-બાપ અને સંતાનો વચ્ચેના પવિત્ર સંબંધો, ઉપકાર અને ભલી લાગણીઓ ઠંડી પડી જાય છે. એકબીજા વચ્ચે ફક્ત ઓળખ બાકી રહી જાય છે. અને એક જ ઘરમાં રહેવા છતાં ભાડૂઆતની માફક સંલગ્ન રહે છે. અહીં સુધી પહોંચીને વ્યક્તિ દિલમાં ને દિલમાં વ્યથિત થાય છે. જીવન કડવું અને પીડાદાયક બની જાય છે. કારણ સ્પષ્ટ છે કે પિતાની હૈસિયતથી બાળકો માટે કોઈ જાતનું લક્ષ નિર્ધારિત ન હતું. પરિસ્થિતિઓની દયા અને કૃપાના આધારે ઉછરીને મોટા થયેલ બાળકો શું આપણા પ્રત્યે દિલના ઉમળકા સાથે કોઈ લગાવ રાખી શકશે? આથી જુદી જુદી ભૂમિકાના અંતર્ગત લક્ષ નિર્ધારિત રહેવું જોઈએ.

આના પછી ત્રીજી શ્રેણીમાં આ લક્ષને પ્રાપ્ત કરવા માટે વાર્ષિક કે છ માસિક કોઈ પ્લાન નક્કી કરવો જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે જો પતિની રુએ પત્નીના વિષયમાં આ લક્ષ નિર્ધારિત કર્યું હોય કે તેની લાયકાતોને વિકસાવવા માટે પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરવા છે, તો આ લક્ષના અંતર્ગત નાના પ્લાન નક્કી કરી શકાય છે. દાખલા તરીકે M.A. કોર્સમાં એડમિશન મેળવવું અથવા કોમ્પ્યુટર કોર્સ કરાવવો વગેરે. પ્લાન હકીકત ઉપર આધારિત હોવો જોઈએ નહિં કે ફક્ત મનેચ્છાને આધીન, સાથે જ પ્લાન એવો હોય કે તેને સરળતાથી કે સફળતાપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી શકાય, નહીં કે હિમાલય પર્વત ઉપર ચડવા બરાબર હોય , પ્લાન સંજોગો અને વ્યક્તિની શક્તિને નજર સમક્ષ રાખીને બનાવવામાં આવે. પ્લાન બનાવતી વખતે પોતાની આર્થિક સ્થિતિનો પણ એહસાસ અને ખ્યાલ હોવો જોઈએ. નહિંતર પ્લાનિંગ વ્યર્થ જશે અને સ્વપ્નો અધૂરા રહી જશે.

પ્લાનિંગ કર્યા પછી ચોથી મંઝિલમાં સમય મર્યાદા નિશ્ચિત કરવામાં આવે. તે પ્લાન (મન્સૂબો) ફક્ત સ્વપ્નો જ બની જશે જો તે નિર્ધારિત સમય મર્યાદામાં પૂર્ણ

કરવામાં ન આવે. શરીરને કામોને નિશ્ચિત સમયની અંદર પૂર્ણ કરવાનું શિક્ષણ આપ્યું છે. ફજની નમાઝ કોઈ પણ સંજોગે સૂર્યોદય પહેલાં અદા કરવી પડશે, તેના પછી ફજની નમાઝની અદાયગી શક્ય નથી. રોઝા રમઝાન માસની કેદ સાથે ફર્જ છે, તેના સિવાય આખું વર્ષ રોઝા રાખો તો પણ રમઝાનના એક રોઝાના બરાબર નહીં થઈ શકે. જુમ્આની નમાઝ માટે પણ સમયની કેદ છે. જુમ્આની નમાઝ એક વાગ્યાની નમાઝ અદા કરી શક્યા નહીં તો દોઢ વાગે અથવા બે વાગે જે મસ્જિદમાં નમાઝ થતી હોય ત્યાં પહોંચી જઈ જુમ્આ અદા કરી લેવી પડશે, દરેક કાર્યને નિશ્ચિત સમયનો પાબંદ બનાવવામાં આવ્યો છે.

આ જ પ્રમાણે જો પુત્રની હૈસિયતથી મા-બાપને ખુશ રાખવા માટે અને ખિદમતના લક્ષના અંતર્ગત આ વર્ષે મારું લક્ષ હોય કે તેમને હજ પઢવા મોકલવા છે અને મેડિકલ ચેકઅપ કરાવવું છે તો આ બંને કાર્યો નિર્ધારિત સમયમાં પૂરા થવાં જ જોઈએ. દા.ત. ડિસેમ્બરમાં ચાર દિવસની રજા લેવી મારા માટે શક્ય છે તો ડિસેમ્બરના એન્ડનો સમય નક્કી કરવો જોઈએ કે તેમાં તેમનું મેડિકલ ચેકઅપ થઈ જાય, નહિતર નવા વર્ષમાં જાન્યુઆરીમાં આ નેક લક્ષ્યાંક 'ત્રીજું સ્વપ્ન' બની જશે. અને આગામી ડિસેમ્બર સુધી પણ તેને પૂર્ણ કરવાનો સમય નહીં મળી શકે.

પ્લાનિંગના પાંચમા તબક્કામાં એ વાત નિશ્ચિત કરવી જોઈએ કે દરેક કામ હું જાતે જ કરીશ કે અન્ય કોઈ દ્વારા પણ કરાવી લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકું છું? આ વાત સમજી લેવી કે દરેક કામ માણસ પોતાની જાતે જ કરે એ અશક્ય પૈકી છે. ઘણા બરા કામો અન્યોને સોંપીને પણ પ્લાનિંગમાં રંગ ભરી શકાય છે. આ રીતે કામ તો થઈ જશે પરંતુ કામનો ભાર આપણા ઉપર નહીં હોય. ફક્ત કામની જવાબદારી આપણી હશે ઉદાહરણ રૂપે પિતાની હૈસિયતથી સંતાનોને તેહરીકથી નજીક કરવાની મારી ઈચ્છા હોય તો આ કામ કોઈ નવયુવાનથી લેવામાં આવે, નવયુવાનોને યાદ દેવડાવવું, સંતાનોમાં રુચિ પેદા કરવી તેમને સુગમતા (સરળતા) કરી આપવી એ અમારી જવાબદારી રહેશે. સંગઠન સાથે જોડવા અને સક્રિય બનાવવાનું કામ અન્યને સોંપીને લઈ શકાય છે. પરંતુ તે વ્યક્તિ ઓળખીતી હોય, તેને દિશા નિદર્શન કરવું, તેનાથી કામ લેવું અમારા પ્લાનિંગનો ભાગ હોવો જોઈએ. આ રીતે જીવનના પ્લાનિંગના પાંચ તબક્કાઓને જુદી-જુદી ભૂમિકાઓ ઉપર આધારિત એક ઉદાહરણીય કોઠો નીચે આપવામાં આવે છે તેના પ્રકાશમાં વાંચક પોતાનું પ્લાનિંગ તૈયાર કરી શકે છે.

જીવન આયોજન

ભૂમિકા	લક્ષ્ય	આયોજન	મુદત	પ્રતિનિધિ
પુત્ર પતિ	પુશ શાખવા અને ભિદમત કરવી	મેડિકલ ચેકઅપ કરાવવું અને હજ પડાવવી	૨૬ ડિસેમ્બર ૧૫ જાન્યુઆરી	પોતે અથવા પોતાના ભાઈ દ્વારા
પિતા પાઠોશી	તબિયત કરવી, જરૂરતો પૂરી કરવી	વિદ્યુત સર્કલના પ્રોગ્રામમાં મોકલવા સાઈકલ ખરીદવી	૨મઝાન પછી પરીક્ષામાં પ્રથમ આવવા બંદલ	બીજા દ્વારા પોતે
સેક્ટરી તબિયત માટે / સંરવાના સભ્ય	નવયુવકોની તબિયત	વક્તાઓનો કેમ્પ, દા'વતી કેમ્પ	૧૪ જાન્યુઆરી ૨૬ એપ્રિલ	ABC સહિત XYZની આગેવાનીમાં
અધ્યયન કતાં	હેતુ સંબંધિત અધ્યયન કરવું	પ્રાચીન પુસ્તકો, પશ્ચિમી લેખકોના પુસ્તકો	પ્રથમના ૪ મહિના તેના પછી ૪ મહિના	મુક્તી સાહેબ પાસેથી પ્રાપ્ત કરવી, મૌલાના મારકતે ટિલકીથી પુસ્તકો મંગાવવા
ભાઈ	મધુર સંબંધો સેવા અને સહકાર	બકરને CTA માટે તૈયાર કરવો, રેડીકેન તેના વેપાર મંથાના વિષે કેટલીક જાણકારી પૂરી પાડવી	૧૬ ફેબ્રુઆરી, ૨૫ જાન્યુઆરી	મિત્ર-પ્રોકેસરની મદદથી, વેપારી-મિત્રના સહકારથી
પોતાની જાત	વ્યક્તિત્વ ઘડતર દીની પદ્ધતિથી	કેષનો ત્યાગ કરવો, સમયનો ખચકાત કરવો, બાપદા (પ્રવચન)ની ચોંચતા પેદા કરવી	આગામી ૨મઝાન સુધી ત્રણ માસ સુધીનાં આગામી ૨મઝાન સુધીમાં	પોતે પોતે પોતે
મુસલમાન	દીન પર અમલ અને દીનનો દા'વત	કુર્બાનને અભ્યાસ, નમાઝોની પાઠવંટી, મતિગ્રીવ રહેવું	આજથી ૨મઝાન પછી તુરંત ૪	પોતે પોતે
પરિવારનો સભ્ય	પુષ્કળ પ્રમાણમાં સંબંધો, મુલાકાત, સહકાર	શહેરના બધા જ સંબંધીઓના ઘરોની અંકવાર મુલાકાત	મેં સુધી	પોતે, પત્ની, બાળકો સહિત

Source: "Seven Habits of Highly Effective People" by: Stephen R Covey

૨. બીજા નંબરના ખાનાનું આયોજન :

જીવનની પ્રવૃત્તિને જો આપણે ખાનાઓમાં વહેંચીને નિરીક્ષણ કરીએ કે આપણું જીવન કયા ખાનામાં વધુ પ્રમાણમાં વ્યતીત થઈ રહ્યું છે, તો આ વાત સ્પષ્ટ થઈ જશે કે આપણે સુસ્તી, આળસ, નકારાત્મક સ્વભાવ અને મિથ્યાભિમાન ધરાવીએ છીએ અથવા આપણા વ્યક્તિત્વમાં વિકાસની સ્પષ્ટપણે અનુભૂતિ થાય છે.

● આયોજન (Planning)

ત્વરિત (Urgent)	બિનત્વરિત (Non-Urgent)
I રોજિંદી નોકરી લગ્નની તૈયારીઓ દવાખાને જવું લાઈટબિલ - ફોન બિલ ભરવા આવક-જાવકનો હિસાબ લખવો (કારોબાર, કપડાની ધુલાઈ, ગેસ વિ.)	II સંબંધો વધારવા અભ્યાસ આગળ વધારવો કોમ્પ્યુટર શીખવું કાર ડ્રાઈવિંગ શીખવી રાંધણ, સિલાઈ, ભરત-ગૂંથણ ફરવા જવું સ્વાસ્થ્ય અને કસરત તેમજ યોગ્યતાઓને વિકસાવવી
III મિત્ર આવી ગયો, ફોઈ (સગા) આવી ગયા ફોન પર વાતો મિટિંગ સભા રેલીમાં જોડાવું મિત્ર સાથે ચાલવા કહી રહ્યો છે ટીવી પર ક્રિકેટ મેચ નિહાળવી	IV જૂના પત્ર ગપશપ શાળામાં બનેલી ઘટના પર સમીક્ષા જમાઅતો, બુરુગો અને કિતાબો ઉપર ટીકા-ટિપ્પણી, સંગઠનોની કારકિર્દી પર નિષ્ણાત્મક સમીક્ષા

Source: "Seven Habits of Highly Effective People" by: Stephen R Covey

કાર્યો બે પ્રકારના હોય છે. એક મહત્વના અને બીજા ત્વરિત-તાત્કાલિક કરવાના. તાત્કાલિક કરવાનું કામ તે છે જેને કરવું જરૂરી બની જાય છે. પરંતુ અમુક કાર્યો તાત્કાલિક તો હોય છે પરંતુ તે જરૂરી નથી હોતા. જરૂરી, બિન-જરૂરી, મહત્વના અને બિન મહત્વના કામોની સમજણ, વિવેકબુદ્ધિ જો આપણે શીખી લઈએ તો આપણે સમયનો બગાડ અને નિરર્થક પ્રવૃત્તિઓમાં સમય વેડફવાની વૃત્તિને આપણે ગુનો સમજવા લાગ્યું.

સામાન્ય રીતે લોકો જે પ્રમાણે જીવન વ્યતીત કરે છે તેને નીચે મુજબ ચાર ખાનાઓમાં વિભાજિત કરી શકાય છે:

૧. પ્રથમ ખાનું : જીવનમાં કેટલાક રોજિંદા કાર્યો હોય છે, જેના પ્રત્યે ત્વરિત લક્ષ આપવું જરૂરી હોય છે અને તે મહત્વના પણ હોય છે. દ્રષ્ટાંતરૂપે કામ પર જવું, ક્યારેક બાળક બીમાર થઈ જાય તો બીજા કાર્યોને આઘા-પાછા કરીને બાળકને દવાખાને લઈ જવાનું, નોકરી કરતાં વધારે મહત્વ ધરાવે છે. લાઈટ-બિલ, ફોન-બિલ વગેરે ભરવાના પણ જરૂરી હોય છે. અંતે જો વિવિધ કારણસર આઠ-દસ દિવસ ટાળવાથી તે ત્વરિત બની જાય છે, નહિંતર આ સેવાથી વંચિત થવું પડશે. વેપાર કે ઘરનો હિસાબ લખવાનું કામ પણ મહત્વનું છે. નહિંતર ભૂલી જવાની શક્યતા હોય છે. આ પ્રમાણે ડેડ લાઈન વર્ક પ્રત્યક્ષ રૂપે જાહેર થાય છે. તેમનું દબાણ અનુભવાય છે. તેની ચિંતા થાય અને ત્વરિત અમલ માટે મજબૂર કરે છે. જો આપણે આ ખાના પર કાબૂ ન મેળવ્યો તો આ ખાનું આપણા જીવનને ગળી જશે અને આપણે સવાર-સાંજ પરેશાનીઓ, સમસ્યાઓ, મહત્વના કામો અને ડેડ લાઈન વર્કના ચક્કરમાં જ રહીશું, જેના કારણે જીવન ઉપર બોજ વધવા લાગશે. કંટાળાની અનુભૂતિ થવા લાગશે અને કામ કરી-કરીને વ્યક્તિ ઘસાઈ-પીલાઈને ક્ષીણ બની જશે. થોડો અવકાશ મળે તો રાહત પ્રાપ્ત કરવા માટે ત્રીજા કે ચોથા ખાનામાં દર્શાવેલ કામોમાં સમય પસાર કરશે.

૨. બીજું ખાનું: વિગત આગળ આવશે.

૩. ત્રીજું ખાનું : કેટલાક લોકો પાસે સમય ઘણો હોય છે, તો તે મિત્રો અને સગા-સંબંધીઓને મળવામાં વિતાવી દે છે. માર્ગમાં કોઈ જૂનો મિત્ર મળી ગયો તો સમય તેની સાથે જ પસાર કરી દેતા હોય છે. ક્યારેક કંઈક કામનો ઈરાદો કરે છે, અને નીકળવા ઈચ્છે છે ત્યાં જ કોઈ મિત્રનો ફોન આવી ગયો. ઘણા સમયની વાતો નીકળતી જાય છે. હસી-દિલ્લગીની વાતો થાય છે. કોઈની ગીબત, ચાડી, યુગલી

કરીને ગુનાહોની કમાણી પણ કરે છે, અને ટેલિફોન કંપનીને બિલની રકમ પણ ચૂકવે છે. કેટલાક ઘરોમાં જ્યાં સુધી આંખ ખુલ્લી રહે ત્યાં સુધી ટી.વી. ચાલુ રહે છે. ઘરમાં દાખલ થનાર દરેક વ્યક્તિને થોડીવાર માટે પણ ટી.વી. સામે લાચારીવશ બેસવું પડે છે. કારણ કે તે ચાલુ હોય છે.

આયોજન વગરનું જીવન વ્યતિત કરનારાઓને આવી વસ્તુઓમાં સમયનો બગાડનો અહેસાસ નથી હોતો. આ પ્રકારના લોકો સામાન્ય રીતે બિનજવાબદાર માણસો હોય છે. તેમની નજરમાં ફક્ત નજીકની વસ્તુઓ જ હોય છે. પરેશાનીઓને હલ કરવાની હિંમતના અભાવે તે તકલીફોની ફરિયાદો કરવા લાગે છે. તેમના સંબંધો ફક્ત ઉપર-છલ્લા અને સ્વાર્થ માટેના હોય છે. જીવનમાં આગળ વધવાની મહેચ્છાથી ખાલી હોય છે. તે એવું સમજતા હોય છે કે સ્થિતિ તેમના કાબૂમાં નથી અને તે સાચું પણ છે. કારણ કે સ્થિતિ તેમના કાબૂમાં નથી હોતી પરંતુ તે પોતે જ સ્થિતિના કાબૂમાં હોય છે.

૪. ચોથું ખાનું: જીવનમાં કેટલાક કાર્યો એવા હોય છે, જે ન તો અગત્યના હોય છે કે ન ત્વરિત, સમયની છત તો ઘણી હોય છે પરંતુ તેઓ તેના ઉપયોગ માટેનું આયોજન કરતા નથી; તે સમયને પસાર કરવા ખાતર કંઈક ને કંઈક કામમાં રચ્યા-પચ્યા રહે છે. ચોતરો, ચાની હોટલો, (ક્યારેક દીની ઓફિસો) પર લાંબી લાંબી વાતો અને ચર્ચાઓ શરૂ થઈ જાય છે. ચર્ચાનો વિષય નક્કી નથી હોતો. જમાઅતો, સંસ્થાઓ, તેમની કામગીરી, તેમની પોલીસીઓ તેમના વ્યક્તિત્વ સુદ્ધાંની ચર્ચાઓ તેમના નિશાનામાં આવી જાય છે. ક્યારેક મદ્રસાઓ વિશે તથા ક્યારેક લોકશાહી, ક્યારેક માઈકલ જેક્સન તો ક્યારેક વરૂણગાંધી, ક્યારેક શહેરમાંથી કોઈ છોકરી ભાગી ગઈ તો ઉમ્મતમાં છોકરીઓની આઝાદી, મા-બાપની બેદરકારી અને દેખરેખનો અભાવ. ટી.વી.ની ખરાબ અસરો પર એક નાનકડો સેમિનાર યોજાઈ જાય છે. ક્યારેક મોબાઈલ ફોન અથવા કોમ્પ્યુટર પર વીડિયો જોવામાં તલ્લીન બની જાય છે, તો ક્યારેક જૂના પત્રો હાથ લાગી ગયા અથવા ફોટોગ્રાફનું આલ્બમ મળી ગયું તો ભૂતકાળની યાદ તાજી થઈ જાય છે. આ અને આવા પ્રકારના કાર્યોમાં વ્યસ્ત અને પરોવાયેલા રહેવું એ અત્યંત બિન-જવાબદારીની નિશાની છે. ઘર, પરિવાર અને સમાજ પ્રત્યે ભયંકર બિનજવાબદારીભર્યું આ વર્તન છે. આવું વર્તન વ્યક્તિના પ્રભાવનો નાશ કરી નાખે છે. આવી વ્યક્તિઓ કોઈ સર્વિસ કે કોઈ ધંધાકીય લાઈનમાં લાંબો સમય

ટકી શકતી નથી અને એક સમય એવો આવે છે કે તે પોતાની મૂળભૂત જરૂરિયાતો અને આવશ્યકતાઓ માટે બીજાઓના ઓશિયાળા અને પરાવલંબી અને બીજાઓની દયા ઉપર નિર્ભર બની જાય છે.

બીજું ખાનું : મનુષ્ય પોતાના જીવનનું નિરીક્ષણ કરશે તો ઘણા ખરા કામોમાં તેની કામગીરી સંતોષજનક નહીં જણાય. સંબંધોમાં આત્મિયતા નહીં લાગે. લાયકાતનો અભાવ જણાશે, વિશેષ લાયકાતવાળા માણસો સાથે ન પરિચય છે, ન મેળ-મિલાપ અને ન મિત્રાચારી. સમયને ફક્ત સમસ્યાઓની ચિંતામાં પસાર કરવાના બદલે શક્યતાઓ પેદા કરવામાં લગાવવો જોઈએ. જુદા જુદા ક્ષેત્રોની વિવિધ કળા-કારીગરી હુનરોની વિશેષ યોગ્યતાઓ પેદા કરવામાં આવે. દા.ત. કાર ચલાવતા, તરતા, અરબી ભાષા શીખવી, કોમ્પ્યુટર પર કામ કરવાની યોગ્યતામાં પ્રગતિ કરવી વગેરે. જ્યારે વ્યક્તિ આ હુનરોથી સુસજ્જ બને છે તો ખુદ તેના સ્વમાનમાં વૃદ્ધિ થાય છે, આત્મવિશ્વાસ વધે છે. કાર્યોને પૂર્ણતાના આરે પહોંચાડવાની કાબેલિયત પેદા થાય છે. જીવનમાં શિષ્ટાચાર આવે છે. જીવનમાં સંતુલન અને સમતોલપણું સ્થાપિત કરવાનું શક્ય બની જાય છે. સારાંશ કે જીવન પર નિયંત્રણ તે જ લોકો સ્થાપિત કરી શકે છે જેઓ બીજા ખાનાનું આયોજન કરતા રહે અને તેના ઉપર અમલ દ્વારા પોતાની સુષુપ્ત યોગ્યતાઓને સજાવીને વ્યક્તિત્વને ઉપર ઉઠાવી શકે. સંબંધોમાં સર્વોત્તમ કળાથી પરિચય, યોગ્યતાઓના વિકાસ દ્વારા જીવનની સમસ્યાઓ ઉપર સહેલાઈથી કાબૂ મેળવી શકાય છે. બીજા ખાનાના પ્લાનિંગથી સામાન્યપણે લોકો એ કારણે બેપરવા બને છે કે એ કાર્યોને શીખવા અને કરવા માટે કોઈ દબાણ આવતું નથી. તે કામો કરવા જરૂરી હોતા નથી. આથી તેને બિનજરૂરી પણ સમજવામાં આવે છે.

બીજા નંબરના ખાના પ્રમાણે જીવન આયોજન માટે પ્રથમ તબક્કામાં જીવનનું નિરીક્ષણ કરવું જરૂરી છે. જ્યાં જે પાસાથી જીવનને સમતોલ અને તંદુરસ્ત બનાવવાની જરૂરત લાગે તે કાર્યોનું સૂચન બીજા તબક્કામાં થશે. પછી તેના ઉપર કાર્યશીલ થવા માટે ત્રીજા તબક્કામાં પાકો નિર્ધાર, ઉમંગ, હિંમત અને તડપની જરૂરત પડશે. મૃતઃપ્રાય હૃદય અને ઉદાસીન વલણથી ઈન્સાન નવી જીવન-યાત્રાની શરૂઆત કરતા પહેલાં જ હિંમત હારી જાય છે.

ચોથા તબક્કામાં દુઆ અનિવાર્ય છે. દુઆથી આપણે આપણી કિસ્મતને બદલી શકીએ છીએ. “લા હવલા વ લા કુવ્વતા ઈલ્લા બિલ્લા હિલ અલીયિલ

અઝીમ”નો અર્થ જ આ છે કે અલ્લાહ સિવાય પરિસ્થિતિને બહેતર ન તો આપણે બનાવવા માટે શક્તિમાન છીએ, ન તે માટેની શક્તિ જ આપણે ધરાવીએ છીએ, જે ઉચ્ચતર અને મહાન પ્રતિષ્ઠાવાન છે. આપણા વ્યક્તિત્વની તુચ્છતાને પ્રતિષ્ઠામાં તે જ બદલી શકે છે. તેની મદદ અને તેના સહયોગ વગર ઉચ્ચ મંઝિલોને પ્રાપ્ત કરવી અને વ્યક્તિત્વને પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચાડવું એ અશક્ય બાબત છે.

બીજા નંબરના ખાનાના પ્લાનિંગથી ન ફક્ત યોગ્યતાઓની જ વૃદ્ધિ નથી થતી, બલકે ખામીઓ અને દુર્ગુણોના નિવારણ માટે પણ બીજા ખાનામાં જ કામ કરવું પડશે. કોઈ રાત્રે તમે તહજજુદ વખતે ઊઠ્યા અને પોતાના દિલમાં ઝાંખીને જોઈ શક્યા તો અનુભવ થશે કે અલ્લાહની સમીપતા પ્રાપ્ત કરવામાં કેટલી મનેચ્છાઓ અને દુર્ગુણો આડે આવે છે. ગુસ્સો, સંકુચિત માનસિકતા, કુદ્રષ્ટિ, વાણીનો દુરુપયોગ, સંબંધ વિચ્છેદ, હોદ્દા અને પદની ઈચ્છા, ઝઘડાખોર સ્વભાવ વગેરે દુર્ગુણોને જો તમે જોઈ શક્યા હોવ તો આ એક મોટી સિદ્ધિ લેખાશે કે આપણા દોષો આપણા મન-મસ્તિષ્કમાં પ્રગટ થઈ ગયા. હવે એક જ વખતમાં બધા જ દુર્ગુણો ઉપર કાબૂ મેળવવો એ નિર્બળ મનના માણસોના વશની વાત નથી. તેના માટે સરળ રીત એ જ હોઈ શકે કે દરેક દુર્ગુણોને દૂર કરવા માટે બેથી ત્રણ મહિના વિશેષરૂપે નિશ્ચિત કરવામાં આવે. પોતાના દિલ પર પોતાની નજર એવી રીતે કેન્દ્રિત કરે કે એક દુર્ગુણને દૂર કરવાની શરૂઆત પર તુરત જ અનુભૂતિ થઈ જાય. એક દુર્ગુણ ઉપર કાબૂ મેળવવાનું આપણા પ્લાનિંગમાં છે. આથી આ દુર્ગુણની એ તાકાત નથી કે તે આપણી નજરોથી બચીને આંખ બચાવીને નીકળી જાય. અને આપણને તેનો અફસોસ થાય. આ પ્રમાણે વર્ષમાં ચાર મુખ્ય કુટેવો (દુર્ગુણો) પર કાબૂ મેળવી લેવાથી આપણી માનસિક સ્થિતિ ઉત્તમ બનવા લાગશે અને આપણે આપણા જીવનથી સંતુષ્ટ બનીશું.

વ્યક્તિની ઉન્નતિ માટેના પરિબળો

જીવનમાં ઘણા બધા આયોજનો અપૂર્ણ રહી જાય છે. ઘણા સ્વપ્નો ફળીભૂત થતા પહેલાં છિન્ન-ભિન્ન થઈ જાય છે. આયોજન એ હેતુની પ્રાપ્તિ માટેની ગેરંટી નથી આપતું. આયોજન એ ઈચ્છાઓ, આકાંક્ષાઓનું પ્રગટિકરણ (જાહેરાત) છે. આયોજન ઉપર અમલ શરૂ થઈ પણ જાય તો તે અંતિમ કક્ષાએ પહોંચી જ જાય તે નિશ્ચિત નથી હોતું. વ્યક્તિગત આયોજન ત્યારે જ નિર્ધારિત કક્ષા સુધી પહોંચે છે, જ્યારે તે અલ્લાહતઆલાના આયોજનનો ભાગ બની જાય. અલ્લાહતઆલાના હુકમ વિના જ્યારે વૃક્ષનું એક પાંદડું પણ હાલતું નથી તો પછી આપણા આયોજનની શું વિસાત? પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આપણી પોતાની આકાંક્ષાઓને અલ્લાહના આયોજનનો ભાગ કેવી રીતે બનાવી શકાય? તેનો એક જવાબ એ છે કે —

ખુદીકો કર બુલંદ ઈતના કે હર તકદીર સે પહેલે

ખુદા બંદે સે ખુદ પૂછે બતા તેરી રઝા કયા હૈ

ખુદીને બુલંદ કરવાની રીત એ જ છે કે આપણે ખુદાની મરજીના તાબે થઈ જઈએ. અલ્લાહની મરજી ઉપર રાજી રહેવાની આપણી રહેણી-કરણી બની જાય. આપણે રબની પ્રસન્નતાની તલાશ કરનાર બની જઈએ. ખુદીને બુલંદ કરવા માટેનું પ્રેરકબળ અલ્લાહની નિકટતા બની જાય. તો પછી વ્યક્તિની ઉન્નતિની ચરમસીમા કિસ્મતનો ભાગ બની જાય છે. સૂફી-સંતોની માન્યતા મુજબ મો'મિનની ચરમસીમા અલ્લાહ સાથેનું મિલન છે, અને આ વ્યક્તિની ઉન્નતિની પરાકાષ્ટા છે. વ્યક્તિની આ પરાકાષ્ટા અન્ય ધર્મોમાં પણ છે. કોઈને ત્યાં બિંદુ સમુદ્રમાં ભળી જાય એ ચરમસીમા છે પરંતુ ઈસ્લામમાં વ્યક્તિની ચરમસીમા એ છે કે તે અલ્લાહ સાથેના સંબંધને ગાઢ બનાવી લે. અલ્લાહથી ગાઢ સંબંધ પ્રાપ્ત કરવાથી વ્યક્તિત્વ ઉચ્ચ અને સર્વોત્તમ બની જાય છે. આ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી બંદો અલ્લાહથી જે માગે છે અલ્લાહ તેની લાજ રાખી લે છે અને તેની ખુશી પ્રમાણે ફરમાન જારી ફરમાવે છે. આ વાતને અલ્લામા ઈકબાલે આ પ્રમાણે વર્ણન કરી છે: ~

કાફિર હૈ તો હૈ તાબે તકદીર મુસલમાન
મુસલમાન હૈ તો વો આય હૈ તકદીરે ઈલાહી

અલ્લામા ઈકબાલના ટીકાકારોએ લખ્યું છે કે આ પંક્તિમાં કાફિરનો અર્થ અલ્લાહનો ઈન્કાર નથી પરંતુ ઈકબાલના મત પ્રમાણે એ પ્રકારના મુસલમાનો છે જે મુસલમાન નાફરમાન, ઈમાનની લિજ્જતથી વંચિત છે. તે અલ્લાહની તકદીરના તાબે હોય છે. અને તેનાથી વિપરીત જે મુસલમાને ઈમાનની લિજ્જતને પામી લીધી હોય. ઈમાનની સર્વોચ્ચ સ્થિતિ ઉપર કાયમ હોય તો તે પોતે જ અલ્લાહની તકદીર બની જાય છે. આના સંદર્ભમાં એક ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે:

મિસર (ઈજિપ્ત)વાસીઓમાં રિવાજ હતો કે દર વર્ષે એક કુંવારી છોકરીને દુલ્હન બનાવીને વાજતે-ગાજતે નાઈલ નદીમાં પધરાવી દેવામાં આવતી હતી કે તેના લીધે ખેતી-વાડી માટે નદીમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં પાણી વહેવા લાગે. જ્યારે મુસલમાનોએ આ દેશ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો તો રિવાજ પ્રમાણે પ્રાચીન કબીલાઓનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ મિસરના ગવર્નર પાસે આવ્યું અને આ રિવાજ પ્રમાણે અમલ કરવા માટે પરવાનગી માગી. પરંતુ ગવર્નરે આ નિરર્થક રિવાજની પરવાનગી આપી નહીં અને કહી દીધું કે ઈસ્લામે આવા કુરિવાજોને નાબૂદ કર્યા છે. અલ્લાહનું કરવું કે તે વર્ષે નાઈલ નદીમાં પાણી બહુ જ ઓછું થઈ ગયું. એટલા માટે તે કબીલાઓએ જેમનું જીવન ખેતી ઉપર નિર્ભર હતું તેમણે વતનને ત્યજી દેવાનો નિર્ણય કર્યો. ગવર્નર સાફ-નરસું વિચારીને આ બાબત વિષે જાણ કરવા માટે હઝરત ફાઝ્કે આઝમ રદિ.ને પત્રથી માહિતગાર કર્યા. આપ રદિ.એ જવાબ આપ્યો કે “તમે કિબ્તીઓએ જે કહ્યું છે તે બિલકુલ સાચું કહ્યું છે. હું તમને એક ચિઠ્ઠી મોકલું છું, જેને નાઈલ નદીમાં પધરાવી દેજો.” આ ચિઠ્ઠીમાં વિષય વસ્તુ આ પ્રમાણે હતી, અલ્લાહના કમજોર બંદા અને મુસલમાનોના અમીર ઉમર બિન ખત્તાબ રદિ. તરફથી નાઈલ નદીને નામે!

અમ્મા બાદ, હે નાઈલ, અમે અલ્લાહથી દુઆ કરીએ છીએ કે તે તને વહેવડાવી દે. જ્યારે આ ચિઠ્ઠી નાઈલ નદીમાં નાખવામાં આવી. અલ્લાહના હુકમથી એવું બન્યું કે આ વર્ષે નદીમાં એટલું બધું પાણી આવ્યું કે જમીન અને પાણી એક થઈ ગયા.

(તારીખે મિલ્લત, ભાગ-૨-૧૯૬)

રબની મરજી

અમારા મન્સૂબા-આયોજન (પ્લાનિંગ)ને ચરમસીમાએ પહોંચાડવા માટે અલ્લાહની મરજી મૂળ ઘોતક છે, અને તેને પ્રાપ્ત કરવાની રીત અલ્લાહની નિકટતા છે. અલ્લાહની નિકટતા પોતાની જાત માટે પ્રેરકબળ પણ છે અને પોતાની જાતની પૂર્ણતાની ચરમસીમા પણ. દુઆ અલ્લાહની નિકટતા પ્રાપ્ત કરવાનું એક માધ્યમ છે. અને દુઆની કબૂલિયત અલ્લાહની નિકટતાનું પ્રગટિકરણ છે. માટે વ્યક્તિત્વના નિખાર માટે મન્સૂબાબંદી પછી દુઆ એ મુખ્ય હથિયાર છે. દુઆ દ્વારા અલ્લાહની મદદ અને સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ મદદ વગર નૈતિક ભૂરાઈઓ અને માનસિક વિકૃતિ પર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવું શક્ય નથી. દિલ અને આત્માની પવિત્રતાના મામલામાં દુઆઓના પુસ્તકોમાં નબી સ.અ.વ.ની ઘણી દુઆઓનું વર્ણન થયેલ છે. દિલની શુદ્ધિ એ વ્યક્તિત્વની પાયાની આત્મશુદ્ધિ છે. દિલ એ વ્યક્તિનું અંતઃકરણ છે. અંતઃકરણને નિખારવું એ બાહ્ય દેખાવ કરતાં વધારે અગત્યનું છે.

“હે અલ્લાહ! તૂ પાક કરી દે મારા દિલને દ્વેષભાવથી, મારા કાર્યોને દંભથી, મારી જબાનને જૂઠથી, મારી આંખોને ભૂરી દાનતથી, અને જે કંઈ મનમાં છૂપાયેલું હોય તેનાથી પણ, હે અલ્લાહ તૂ મારા અંતરને મારા બાહ્ય કરતાં ઉત્તમ બનાવી દે, અને મારા બાહ્યને પણ સુંદર બનાવી દે.”

દિલ શુદ્ધ ન હોય તો તે મનેચ્છાઓ, વાસનાઓ, કામેચ્છાઓ, ક્રોધ, લોભ, લાલચ, ઉદ્વતાઈ, દાદાગીરી, નાપાકી અને નિર્લજ્જતાથી ભરેલું હોય છે. આ તે કીટાણુઓ છે જે માનસિકતાને દૂષિત કરી નાખે છે. અને માનસિક રોગોને જન્મ આપી તેનું પોષણ કરે છે. અને વ્યક્તિના ઉચ્ચ અને શ્રેષ્ઠ આદર્શોને ખતમ કરી નાખે છે. માણસ મનેચ્છાઓનો ગુલામ બની જાય છે. ત્યાર પછી તેનામાં અને એક પશુમાં કોઈ ફરક લાગતો નથી. બંને એક સ્તર પર નજરે પડે છે. આ સ્તરે પહોંચ્યા પછી પ્રતિષ્ઠાની બુલંદીઓ તેના હાથની પહોંચથી દૂર થઈ જાય છે. દુષ્ટતા અને અધમતા તેના અપ્લાક અને વ્યક્તિની ઓળખ બની જાય છે. ઉન્નતિના બદલે દિન-પ્રતિદિન વધુ ને વધુ અધઃપતન થતું જાય છે; ત્યાં સુધી કે છેવટે તે અસ્ફલાસાફિલીનમાં જઈ પડે છે.

દુઆઓનો પ્રબંધ:

વ્યક્તિત્વને ઊંચે ઉઠાવવા માટે મન્સૂબાબંદી (આયોજન) પછી દુઆઓનો ખાસ પ્રબંધ રાખવો જોઈએ. ખૂબ જ વિસ્તૃત અને અલ્લાહથી માગવાની

ઉત્કૃષ્ટ ઈચ્છા દર્શાવતી દુઆઓ બુઝુર્ગોથી પણ નોંધાયેલી છે. તે પૈકી નીચે એક દુઆ આપી છે:

“હે અલ્લાહ ! હું તારી પનાહ (આશરો) ચાહું છું લાલચની ઉત્કટતાથી, ક્રોધની તીવ્રતાથી, અદેખઈ (ઈષ્ટ્યા) ના અત્યાચારથી, અધિરાઈના દુર્ગુણથી, સંતોષની ઉણપથી, સ્વભાવની વિકૃતિથી, મનેચ્છાઓના ઉદ્ભવથી, સગાવાદના પ્રભાવથી, ઈચ્છાઓ અને લાલચની તાબેદારીથી, ઉપદેશથી વિમુખ થવાથી, ગફલતની નિદ્રાથી, મદહોશીથી, અને ઔપચારિકતા પસંદીથી”.

વળી જૂઠને સત્ય ઉપર પ્રધાનતા આપવાથી, ગુનાઓ પ્રત્યે હઠાગ્રહ કરવાથી, ગુનાઓને હલકા, અને નેકીઓને ભારે સમજવાથી, ધનવાનોનું બહુમાન અને ગરીબોની ઉપેક્ષાથી, પોતાના આશ્રિતો પ્રત્યે નિષ્કાળજી રાખવાથી, મોહસિન (અહેસાન કરનાર)ની નાશુકીથી અને એનાથી કે અમે કોઈ જાલિમની મદદ કરીએ. અને પીડિત પ્રત્યે ઉપેક્ષિત વલણ દાખવવાથી, અથવા એવી વસ્તુ કરવાનો ઈરાદો કરીએ કે જેનો અમને અધિકાર નથી, અથવા દીનની બાબતમાં જ્ઞાન વગર દખલગીરી કરીએ. અને અમે તારાથી પનાહ માગીએ છીએ, એ વાતથી કે કોઈને છેતરવાનો ઈરાદો કરીએ, અથવા અમારા કાર્યો ઉપર ગર્વ કરીએ. અને અમારી આશાઓનો પાલવ વિસ્તૃત કરીએ, અને અમે તારાથી પનાહ માગીએ છીએ બદગુમાનીથી, અને નાના ગુનાઓને તુચ્છ ગણવાથી, અને આ વાતથી કે શેતાન અમારા ઉપર સવાર થઈ જાય, અથવા સમય અમને તકલીફમાં મૂકી દે, અથવા સત્તાધિકારીઓ અમને પોતાના જુલ્મનું નિશાન બનાવી દે, અને અમે તારાથી પનાહ માગીએ છીએ ફુઝૂલ ખર્ચથી, અને જરૂરત મુજબ રોજી પ્રાપ્ત ન થવાથી, અને અમે પનાહ માગીએ છીએ દુશ્મનોના અમારા ઉપર હસવાથી, અમારા મિત્રોની સ્વાર્થ પરાયણતાથી, કડકાઈનો જીવન ગુજારવાથી અને આખેરતના સામાન વગર મૃત્યુ પામવાથી, અને તારાથી પનાહ માગીએ છીએ ધોખાબાજ, (દુષ્ટ, કપટી) થી, મોટી આફતથી, દુર્ભાગ્યવશ નિષ્ફળ પરિણામથી, સ્વપ્નની વંચિતતાથી, અને અઝાબ નાજિલ થવાથી.

અય અલ્લાહ ! મુહમ્મદ સલ્લ. અને તેમના આલ અને ઔલાદ પર રહમત નાજિલ ફરમાવ અને તારી રહમતના સદ્કામાં મને અને સર્વે મો'મિનો અને મો'મિનાતને એ તમામ બૂરાઈઓથી તારી પનાહમાં રાખ. અય ખૂબ જ રહમ અને કરમના માલિક. (સહીફાએ કામિલા, ઝબૂર અલ મુહમ્મદ-અઝ ઈમામ

ઝૈનુલ આબિદીન બિન અલી, બિન હુસૈન બિન અદી રદિ.)

દુઆઓની કબૂલિયતનું ચકીન

વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે નબળાઈઓને દૂર કરવી એ એક પાસું છે, તો યોગ્યતાઓનો વિકાસ કરવો એ બીજું પાસું છે, નબળાઈઓનું નિવારણ અને યોગ્યતાઓના વિકાસ માટેની એક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ છે. પ્રથમ કોઈ ચીજમાં લિજ્જત અને લાભની કલ્પના પેદા થાય છે. આ કલ્પનાઓ નિમંત્રકનું કામ કરે છે, જેના લીધે માણસમાં તે ચીજ પ્રાપ્ત કરવા માટે અભિરુચિ પેદા થાય છે. આ અભિરુચિનું નામ ઈરાદો છે. પછી પ્રકૃતિ અને સામર્થ્યની અસર હેઠળ અવયવોમાં હરકત પેદા થાય છે, અને જેની પ્રાપ્તિ માટે હરકત કરવામાં આવે છે, તે ફળ સ્વરૂપે જાહેર થાય છે. ઈચ્છા, ઈરાદો, સંકલ્પ, દ્રઢ નિર્ધાર, આયોજન, હરકત, અને સફળતાની વચ્ચે દુઆનું સ્થાન છે. દુઆ હોય અને દ્રઢ વિશ્વાસની સાથે હોય તો કાર્યો સફળ સાબિત થાય છે. વિશ્વાસ વગરની દુઆ બિનઅસરકારક હોય છે.

કોઈક વસ્તીમાં દુષ્કાળ પડ્યો. તેથી વરસાદની દુઆ માટે શહેરના બધા લોકો મેદાન તરફ જવા લાગ્યા. એક બાળકી તેના દાદા સાથે જઈ રહી હતી. તેના હાથમાં છત્રી પકડેલી હતી. એક જણે બાળકીને પૂછ્યું: “દુષ્કાળની સ્થિતિમાં છત્રી અને તે પણ દાદાના હાથમાં હોવાના બદલે મુત્રીના હાથમાં?” બાળકીએ તરત જ જવાબ આપ્યો: “ચાચા, શું આપને ખબર નથી કે આપણે વરસાદ લેવા જઈ રહ્યા છીએ? પાછા ફરતી વખતે જોરનો વરસાદ આવશે તો તેના કારણે પલળવાથી બચવા માટે મેં છત્રીની વ્યવસ્થા કરી છે.”

બીજું પ્રેરકબળ - જીવનનું મૂલ્ય અને કદર

જીવન અલ્લાહની મહાન ને'અમત છે. જે જીવનની કદર કરે છે અલ્લાહ તેમની કદર કરે છે. જે જીવનને વ્યર્થ વેડફી નાખે છે, જીવન તેને હંમેશાની નિષ્ફળતાનો દુભાગ્યપૂર્ણ ફેંસલો સંભળાવી દે છે. જીવન જે વળાંકો અને મંઝિલોમાંથી પસાર થાય છે, તેમાં ખૂશીઓ અને સુખની વસંત પણ દેખાડે છે અને ઘડપણ અને બીમારીની પાનખરમાંથી પણ પસાર કરે છે, આમ છતાં જીવન ખૂબ જ સુંદર, મનોહર, રંગીન અને સંભાવનાઓના ખજાનાઓથી ભરપૂર હોય છે. કોઈએ કહ્યું છે : It is worth living અર્થાત્ “જીવન જીવવા માટે કદરને પાત્ર છે.” અથવા “જીવન જીવવા લાયક” છે. કારણ કે જીવન એક જ વખત મળે છે. એટલા માટે તેને ભરપૂર રીતે વર્તી લેવું જોઈએ. બીજી વાર તક હાથ

આવવાની નથી. મૂર્ખ છે તે જે તેને વેડફી નાખે છે.

વ્યક્તિના વિકાસ માટે આ પણ એક અગત્યનું પ્રેરક બળ છે કે જીવન જે એક વખત મળ્યું છે તેની કદર કરે અને તેમાં ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે અને પોતાની જાતને વિકાસના સ્થાને પહોંચાડી દે. નહિંતર જીવન વીતી ગયા છતાં તે અધૂરું, અપૂર્ણ અને ખરબચડું જ રહીજશે, જે તેના માટે હંમેશા હંમેશાનું નુકસાનનું કારણ બનશે, મૌલાના અમીન અહસન ઈસ્લાહી રહ. એ કેવા ખૂબસૂરત અંદાજમાં આ હકીકતને વ્યક્ત કરી છે તે જરા વાંચી જાવ-તેઓ લખે છે : “જો માણસ પાસે એક જ રોટી હોય અને તેના બાળકો ભૂખ્યા હોય તો તે માણસ તે રોટીને કૂતરા આગળ નાખવાની ભૂલ કદાપિ નહી કરે. જો એક મુસાફર પાસે પાણીની એક જ બોટલ હોય અને તેને રણની મુસાફરી કરવાની હોય તો તે એ પાણીને પગ ધોવામાં ક્યારેય નહી વાપરે, પરંતુ તેના એક એક ટીપાથી પોતાનું જીવન બચાવવાનો પ્રયત્ન કરશે. જો કોઈના તીરના ભાથામાં એક જ તીર હોય અને રસ્તામાં તેને વાઘ અથવા વરૂનો ભેટો થવાનો ભય હોય, તો તે આ મૂર્ખતા કદાપિ નહી કરે કે આ એક તીરને ગીધ અથવા શિયાળના શિકારમાં વેડફી નાખે; બલ્કે તેને અસલ ખતરાથી બચવા માટે ઉપયોગ કરવાની કોશિશ કરશે. પરંતુ આશ્ચર્ય છે કે તે જ માણસ, જે પોતાની એક રોટી, પોતાની પાણીની એક બોટલ, પોતાના એક તીરને વાપરવા માટે આટલો બધો ચતુર છે, પરંતુ જ્યારે તેની સામે ખુદ પોતાના જીવન જેવી અમૂલ્ય ચીજને વાપરવા માટે આયોજન (પ્લાન) બનાવવાનો પ્રશ્ન આવે છે તો તે સાવ નાદાન બની જાય છે. સ્પષ્ટ છે કે આપણા ભાગ્યમાં એક જ જીવન મળેલ છે, અનેક જીવન નથી મળ્યા, આ જીવનના બદલામાં કાં તો આપણે કાયમી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ, અથવા કાયમી દુર્ભાગ્ય, અને આ પણ નિશ્ચિત છે કે કાયમી સફળતા પ્રાપ્ત કરવી કોઈ બચ્ચાનો ખેલ નથી, આ વસ્તુઓ ફક્ત ઈચ્છા કરવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. તેના માટે માણસે ડગલે ને પગલે સાહસ ખેડવાનું હોય છે. અને જીવનના દરેક વળાંક પર યુદ્ધ જીતવું પડે છે. આ યુદ્ધો જીત્યા વગર અને સાહસો ખેડ્યા વગર માણસ કાયમી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી; પરંતુ આ હકીકત સ્પષ્ટ હોવા છતાં દુનિયામાં બહુમતિ એ જ લોકોની છે જેઓ પોતાના જીવન સાવ તુચ્છ હેતુઓ પાછળ બરબાદ કરે છે. એ કારણ જેવું કે વર્ણન થયું છે કે તેમને આ જીવન અને આ જીવનની મુદતની સાર્ય કદર અને મૂલ્યની ખબર નથી જે તેમના ભાગ્યમાં આવી છે.” (તઝકિયએ નફ્સ અઝ મૌલાના અમીન અહસન ઈસ્લાહી રહ. - પૃ. ૧૫૨)

નિરાશ ડૂબકીમાર

ઉપરોક્ત સમગ્ર વસ્તુને એક બીજા દૃષ્ટાંતથી સમજી શકાય છે.

એક ગામમાં એક હીરાનો વેપારી હતો , દરિયામાંથી કીમતી હીરા-મોતી, અને રંગીન કાંકરા કાઢીને એકઠા કરતો હતો. આના માટે તે ડૂબકી મારનારાઓની સેવા લેતો હતો, અને તેઓ જેટલો કીમતી સામાન એકઠો કરીને લાવતા એટલા ઈનામથી પણ નવાજતો હતો. એક દિવસ તેણે એક ડૂબકીમારને મોકલ્યો. સાથે દરેક ડૂબકીમારને તે બે વસ્તુઓ આપતો, એક ગેસનું સિલિંડર અને એક ટોપી. તે ડૂબકીમાર દરિયામાં ગયો. પાણી વાદળી રંગનું પણ એકદમ સ્વચ્છ હતું. નાની-મોટી માછલીઓ જીવનની મોજ-મજા માણી રહી હતી. મોટી માછલીઓને નાની માછલીઓનો શિકાર કરતાં પણ જોઈ. અજબ જાતની ચમકારા મારતી માછલીઓ પણ હતી, જેના શરીર ઉપર અતિ સુંદર રંગ-બેરંગી કુંડાળા બનેલા હતા અજાયબીભરી માછલીઓ નિરાળી અદામાં હલન-ચલન કરી રહી હતી. ફૂલ-છોડનું તો શું કહેવું ! નાના-મોટા, લાલ-લીલા, વાદળી, પીળા રંગ-બેરંગી ડોલતા, ઝૂમતા મોટી-મોટી શીલાઓને મજબૂતીથી ચોંટેલા હતા. ત્યાં પણ ખૂબસુરત ફૂલની પાંખડીઓ ચમકી રહી હતી, ફૂલો ખિલેલા હતા. અને અતિશય તરો-તાજા હતા. લાખોની સંખ્યામાં, ઝુંડના ઝુંડ કીડી-મકોડાના નીકળતા હતા સંતાઈ-સંતાઈને આંખો મટકાવતા સંતાકૂકડી રમી રહ્યા હતા. સૂર્યના કિરણો પાણી ચીરીને દરિયાના તળિયે પહોંચીને અજબ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરતા હતા, ડૂબકીમાર આ બધા મનોહર દ્રવ્યો જોઈને તેમાં મગ્ન બની ગયો. આમ તેમ ફરતો જતો અને જોતો રહ્યો. અને દરિયાની જીવનનો આનંદ માણતો રહ્યો. ઓચિંતું બડ-બડ બડ-બડ અવાજ થવા લાગ્યો, તુરંત હોશ ઠેકાણે આવી ગયો અનુભૂતિ થઈ ગઈ કે હવે ગેસ સમાપ્ત થઈ રહ્યો છે. ઝડપથી દરિયાના તળિયે પહોંચ્યો, હીરા-મોતી ઉતાવળથી શોધી રહ્યો હતો. છેવટે જલ્દીમાં થોડાક કાંકરા, થોડા પથ્થર, થોડીક રેત ઉઠાવીને ટોપલીમાં ભરી દીધા. અને બહુ ઝડપથી પાણીની સપાટી પર આવી રહ્યો હતો કે કંઈક ઝટકો લાગ્યો અને ટોપલીમાં ભરેલી માટી, પથ્થર, રેત દરિયામાં પડી ગયા અને ટોપલી ખાલી થઈ ગઈ. જેવું સિલિન્ડર ખાલી થયું અને તે પાણીની સપાટી પર પહોંચી ગયો, પશ્ચાતાપની લાગણીમાં ડૂબેલો માલિકની સામે હાજર થયો. અને લજ્જત થઈને કહેવા લાગ્યો: “માલિક! આ વખતે ભૂલ થઈ ગઈ. દરિયાના મનમોહક દ્રવ્યોમાં મગ્ન બની ગયો. આવી ભૂલ બીજી વખત નહીં કરું. એકવાર

ફરીથી સિલિન્ડર આપવાની કૃપા કરો. બીજી વખત જઈશ તો ફક્ત અને ફક્ત હીરા-મોતી જ એકઠા કરીને લાવીશ. કોઈ બીજા કામમાં કદાપિ સમય બરબાદ નહીં કરું. જવાબ મળે છે કે બીજી વખત ફરીથી જવા માટે કોઈ જ અવકાશ નથી. ટોપલીમાં કંઈ લાવ્યા હોત તો ઈનામ મળત. જો ટોપલી ખાલી હશે તો ગેસનો હિસાબ આપવો પડશે. ”

કંઈક આ જ પ્રકારની સ્થિતિ એ લોકોની થશે જે દુનિયામાં જીવનનો કોઈ ખાસ અને મહાન હેતુ પોતાની નજર સામે નથી રાખતા, અને જીવન એમ જ વ્યર્થ વિતાવી દે છે. આખેરતમાં તેઓ કહેશે:

“અય અમારા રબ! અમે જોઈ લીધું, અને સાંભળી લીધું, તું અમને પાછા દુનિયામાં મોકલી દે, અમે ભલા અને સારા કાર્યો કરશું, અમે વિશ્વાસ ધરાવનાર છીએ.”

જીવન કૌશલ્ય

જીવન સર્વોત્તમ મૂડી, અમૂલ્ય સામગ્રી અને મહાન ભેટ છે. આ રબ્બાની ને અમ્મતની અપેક્ષા એ છે કે જીવનને મનભરી જીવવી જોઈએ. જીવનની ક્ષણે-ક્ષણે સારી રીતે ગુજારીએ. તેનું ટીપે-ટીપું નીચોવી લઈએ. કારણ કે આ જીવન એક જ વખત મળ્યું છે. જીવનના જટિલ માર્ગો, આનંદપૂર્ણ જીવનયાત્રા, વસંતથી ભરપૂર મંજિલો એવી છે કે એક માનસશાસ્ત્રીના મત પ્રમાણે “જીવન એક વખત સંપૂર્ણપણે જીવવા લાયક છે.”

પરંતુ મોટાભાગના લોકો જીવન જીવતા નથી બલકે જીવન તેમને ઢસડીને લઈ જાય છે. જીવન ઉપર તેમનો કંટ્રોલ નથી, પરંતુ જીવન તેમના ઉપર કંટ્રોલ રાખે છે. તેમના જીવનથી ન તો તેઓ પોતે સંતુષ્ટ હોય છે ન તેમના ઘરવાળા અને મહોલ્લાવાળા. અને લાગે છે કે ન તેમનો સર્જનહાર તેમનાથી સંતુષ્ટ હોય છે. આ જીવનની નાકદરી છે, અને તેનું પરિણામ નિરાશા છે. જીવન જીવવું એ એક કળા અને સભ્યતા છે. કોઈપણ કૌશલ્ય અનુભવથી શીખવાથી અને મહાવરાથી એ પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે કાર ચલાવવી એક કૌશલ્ય છે તેવી જ રીતે જીવન જીવવું એ પણ એક કૌશલ્ય છે જેના નિયમો શીખવાની અને કેળવણી કરવાની જરૂર છે.

જીવનમાં વ્યાપકતા

આ વિષયમાં સૌથી પહેલી વસ્તુ જે સમજવાની છે તે એ કે જીવનમાં વ્યાપકતા છે. જીવનમાં અનેક દિશાઓ હોવી જોઈએ. જીવનનો ઘેરાવો, ઊંડાઈ અને લંબાઈ જાણી લેવાથી તેને પ્રાપ્ત કરવાનું કૌશલ્ય સમજવામાં સરળતા રહેશે.

(૧) જીવનની લંબાઈ : જીવનની પહેલી દિશા તેની લંબાઈ છે. જીવનમાં લંબાઈ એક એવું પાસું છે કે ઈચ્છો કે ન ઈચ્છો, જાણતા હો કે અજાણ હોવ, વધતી જ જાય છે. કોઈક સમયે આપણે બાળક હતા. બાળપણ, જવાની, ખૂબસૂરત મંજિલોમાંથી પસાર થયા. જુવાન થયા પછી ઘરડા થઈ જઈએ છીએ. આ રીતે ઉંમર એક વર્ષ, બે વર્ષ, ચાર વર્ષ, દસ, પચ્ચીસ, પચાસ વર્ષ થઈ જાય છે. એ જ

પ્રમાણે આવક પણ ક્યારેક ૫૦૦ રૂપિયા હતી, પછી હજાર, બે હજાર, પાંચ હજાર અને પચાસ હજાર રૂપિયા માસિક થઈ જાય છે. આ રીતે ક્યારેક પગપાળા ચાલતા હતા, ક્યારેક સાયકલની સવારી કરતા હતા, પછી બાઈક ખરીદી, પછી કારના માલિક બની ગયા. આ રીતે જીવનમાં લંબાઈ જોવા મળે છે. આ દીર્ઘતા સામાન્ય રીતે એક કુદરતી ગતિ અને પ્રયત્ન વગર પણ મળી જાય છે.

(૨) જીવનમાં ફેલાવો (પહોળાઈ) : ઉપર વર્ણિત દિશાની તુલનામાં આ પાસું સભાનતાપૂર્વકની કોશિશથી પ્રાપ્ત થાય છે. જીવનમાં માનવી વિવિધ અવસ્થાઓ ધારણ કરે છે અને તે બધાનો હક અદા થઈ જાય તો જીવનનો ફેલાવો થાય છે. એવી જ રીતે યોગ્યતાઓ અનુદાનમાં મળી હોય તેના કરતાં વધારે કોશિશથી મળેલી હોય છે. Adding feathers of your capની ઉક્તિ પ્રમાણે નિરંતર મનુષ્ય નવી નવી યોગ્યતાઓથી પોતાની જાતને આભૂષિત કરે, તો જ તેના જીવનમાં ફેલાવો થાય છે. અનેક લોકો એવા હોય છે જે થોડો અભ્યાસ (શિક્ષણ) પ્રાપ્ત કરે છે અને કોઈ ઠેકાણે નોકરી સ્વીકારી લે છે. જીવન પર્યંત મશીનની માફક કામ કરે છે. મોટેભાગે ટેબલ-ખુરશી સુદ્ધાં બદલવાની ફરસદ નથી મળતી. અકબર ઈલાહાબાદીની રચના છે:

કયા કહેં એહબાબ કિયા કારે નુમાયાં કર ગયે

બી.એ. કિયા, નોકર હુવે, પેન્શન મિલી ઔર મર ગયે

નબીએ કરીમ સ.અ.વ.ના જીવનમાં આ અંગે આપણને સર્વોત્તમ આદેશો જોવા મળે છે. આપ સ.અ.વ. એક સફળ વેપારી હતા. પછી નબુવ્વત મળી. આપ સ.અ.વ. જ્યાં ભાષણમાં સુંદર અને સરળ ભાષા બોલનાર વક્તા હતા, ત્યાં જ ગંભીર પ્રબંધક (વ્યવસ્થાપક), સર્વશ્રેષ્ઠ માનસશાસ્ત્રી, તો બીજી બાજુ આધ્યાત્મિક વડીલ, લશ્કરી વ્યૂહરચના પણ હોશિયારીપૂર્વક કરતા હતા. બજારની વ્યવસ્થાના પણ માહિતગાર હતા. મદીના પહોંચીને ટાઉન પ્લાનિંગના નિયમો બનાવ્યા. અને અનેક ધર્મો વચ્ચે સંવાદિતાનો માહોલ બનાવવા માટે બંધારણની રચના કરી. આપ સ.અ.વ. અજોડ શાસક પણ હતા, અને ઈસ્લામી રાજ્યની અદાલતના ન્યાયાધીશ પણ હતા.

નજીકના ભૂતકાળની હસ્તીઓમાં મૌલાના મોદ્દદી રહ. અને ખુર્રમ મુરાદ રહ. નું દ્રષ્ટાંત પ્રસ્તુત કરી શકાય છે. મૌલાના મોદ્દદી રહ. એક અજોડ લેખક પણ હતા, એક સારા અસરકારક વક્તા પણ, જમાઅતના અમીર પણ, પોલિટિક્સના

લીડર પણ, વ્યક્તિ પારખુ, વ્યક્તિઓને તૈયાર કરનાર પણ, રાષ્ટ્રીય અને રાજકીય કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા. વૈશ્વિક ઇસ્લામી ચળવળનું નેતૃત્વ અને માર્ગદર્શન પણ કરતા રહ્યા. એવી જ રીતે ખુર્રમ મુરાદ રહ. એક લેખક પણ હતા, એક સારા વક્તા પણ હતા, આધ્યાત્મિક વિષયોથી લઈને એન્જિનિરીંગના ટેકનિકલ વિષયો પર પુસ્તકો લખ્યા. તેઓ એક વિચારક પણ હતા અને કર્મભૂમિના કાર્યકર પણ હતા. સારા ધંધાધારી એન્જિનિયર પણ હતા, સાથે સાથે સફળ અમીરે મુકામી પણ, તર્જુમાનુલ કુર્આનનું સંપાદન પણ કરતા હતા અને મહોલ્લામાં ફરી ફરીને તેના ગ્રાહકો પણ બનાવતા હતા. તહજજુદથી લઈ સવારના ૧૦ વાગ્યા સુધી કામ-કાજમાં સતત વ્યસ્ત રહેતા, જેમાં ઈબાદત, અધ્યયન અને લેખન કાર્ય કરતા, પછી સવારના ૧૦ વાગ્યાથી લઈ સાંજે ૬ વાગ્યા સુધી એક બીજો વર્કિંગ ડે મર્કઝ જમાઅતના નાયબ અમીરની હેસિયતથી પૂરો કરતા. આવા જ લોકો હોય છે જે ૬૦ વર્ષ જીવે છે પરંતુ એવા કામો કરી જાય છે જેની અસરો સદીઓ સુધી ચાલુ રહે છે. તેનાથી વિપરીત એવા પણ લોકો હોય છે કે, બાળપણમાં જે સૂરઃ યાદ થઈ તેના ઉપર એક સૂરઃ અથવા એક દુઆનો પણ વધારો નથી કરી શકતા. બોલતા શીખી લીધું તો લખી નથી શકતા. કાર ચલાવી શકે છે તો કોમ્પ્યુટર ઓપરેટ નથી કરી શકતા. ઉદાસ અને ગમગીન જીવન જીવ્યે જાય છે. એક માનસશાસ્ત્રીના મત પ્રમાણે તેમની કબરો ઉપર આ શિલાલેખ લગાવવો જોઈએ:

“Died at the age of 30 and buried at the age of 60” (૩૦ વર્ષની ઉંમરે મૃત્યુ પામ્યા અને ૬૦મા વર્ષે દફન થયા).

અર્વાચીન કાળના ઘણા પ્રખ્યાત મહાપુરુષોના જીવનમાં વ્યાપકતા ઈર્ષ્યાજનક હદ સુધી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. એક તરફ તેઓ રાજનૈતિક પંડિત છે, તો બીજી તરફ ભાષાઓના પંડિત, નવલકથાઓના રચયિતા અને કવિ પણ, ગોલ્ડના ખેલાડી પણ, અને પાયાના વિષયો ઉપર અધ્યયનકર્તા પણ. જીવનમાં વ્યાપકતાનું દ્રષ્ટિબિંદુ જ્યારે સ્પષ્ટપણે પ્રગટ થઈ જશે તો પછી તેને પ્રાપ્ત કરવાના કૌશલ્ય તરફ સભાનતાપૂર્વકના પ્રયત્નો ઉમંગ અને તડપ સાથે થશે.

(૩) જીવનમાં ઊંડાઈ : જીવનનું ત્રીજું પાસું છે ઊંડાઈ. જીવનમાં લોકો ઘણા કામો કરે છે. હસવું, સ્મિત કરવું, વાતચીત, મૈત્રીની અભિવ્યક્તિ વગેરે અનુભવી લોકો જાણી લેતા હોય છે કે આ બધું ઉપરછલ્લું હોય છે. તેમાં ઊંડાઈનો બિલકુલ અભાવ હોય છે. જીવનના આ ત્રીજા પાસાનો અર્થ છે કે જીવનનું કોઈ

પણ કામ હોય, કામ એવું કરવું કે તેનો હક અદા થઈ જાય. નમાઝ એવી પઢવી જોઈએ કે ખુશૂઅ, ખુઝૂઅ હોય અને તેની અસર નમાઝીના અખ્લાક, સ્વભાવ, આદત, સંબંધો, આચરણ અને જીવનમાં જાહેર થાય. દુઆ એવી કરવામાં આવે કે તેના માધુર્યની અનુભૂતિ દિલના ઊંડાણમાં થાય. વાત એવી કરવામાં આવે કે ડહાપણના મોતી વેરાઈ જાય. વિદ્યાભ્યાસ કરીએ તો ફક્ત પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે જ નહીં બલકે વિષય ઉપર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત થઈ જાય. આ પાસાને કુર્આન “તેઓ પોતાની નમાઝોમાં ખુશૂઅ અને નખ્રતા અપનાવે છે” તો વળી “ભલાઈ કરો, અલ્લાહ ભલાઈ કરવાવાળાઓને પસંદ કરે છે” થી યાદ કરે છે.

જીવન વાસ્તવમાં તે જીવન છે જેમાં ઉપરોક્ત ત્રણ પાસા અર્થાત્ લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઊંડાઈ ઉપસ્થિતિ હોય. તેનાથી વંચિત લોકો હકીકતમાં જીવનથી માહિતગાર નથી. આ પ્રમાણેનું સંતુલિત, સંપૂર્ણ અને શક્તિની અંતિમ હદ સુધીનું જીવન જીવવા માટેની કળા જાણવી જરૂરી છે. તેનું વર્ણન નીચે કરવામાં આવે છે.

(૧)વાસ્તવિકતા પસંદી : જીવન જીવવા માટેની કળા માટેનો પ્રથમ અને શ્રેષ્ઠ નિયમ એ છે કે વાસ્તવિકતા પસંદ બની. અલ્લાહતઆલાએ તેના ભેદના કારણોસર આપણને જેવા બનાવ્યા છે અને જ્યાં રાખ્યા છે, અને જે સ્થિતિમાં આપણે છીએ તે સ્થિતિનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. જો અને તો (its & buts) એ નિરાશાના શબ્દો છે. બલકે લાલસાની અભિવ્યક્તિ છે. અતિલાલસા એ જીવનના માર્ગમાં પ્રથમ અવરોધ છે. “જો હું પણ આઈ.ટી. ફિલ્ડમાં ગયો હોત,” જો હું પણ શહેરમાં ઉછર્યો હોત, “જો મને સડસડાટ ઈંગલીશ બોલતાં આવડતું હોત” વગેરે માણસને પલાયનવૃત્તિ શીખવાડે છે. રંગ, વંશ, કદ, રૂપ, આર્થિક સ્થિતિ સંતાન વગેરે નસીબમાં લખાયેલું છે. તેનો અર્થ એ નથી કે નસીબના દોષ કાઢીને આપણે સંકોચાઈને બેસી રહીએ, કહેવાનો હેતુ ફક્ત એ છે કે હર્ષ અને ઉલ્લાસપૂર્ણ અને સફળ જીવન માટે પોતાની બુનિયાદ અને વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. પછી યોગ્યાતાઓની પાંખો લગાવીને સ્વપ્નોની દુનિયામાં વિહરવું શક્ય બને છે.

વાસ્તવિકતાને પસંદ કરવામાં આ પણ સામેલ છે કે બીજાઓની વાસ્તવિકતાને પણ આપણે ઓળખીએ. આપણી આજુ-બાજુ, ભાઈ, બહેન, પત્ની બાળકો સંસ્થાના સાથીઓ વગેરે છે, આપણું કાર્ય તેમના ઉપર અવલંબિત છે. તેમનું જીવન આપણી સાથે જોડાયેલું છે. પરંતુ એ બધી એક મર્યાદા છે, તેમનું

વ્યક્તિત્વ આપણામાં ખોવાયેલું નથી, અને આપણે તેમનામાં સામેલ નથી થઈ ગયા. દરેકની એક અલગ ઓળખ અને વ્યક્તિગત સ્વમાન છે. તેમનો પોતાનો એક અહમ (ઈગો) છે. તેમના તરફથી કોઈની મદદ આપણને મળી ગઈ તો ઠીક છે નહિંતર કોઈના માટે જીવનમાં ફરિયાદ અને કોઈનાથી આશા રાખવી ન જોઈએ. આશા જ્યારે તૂટી જાય છે ત્યારે સંબંધો બગડી જાય છે. ખંડિત થયેલ આશા સુખી જીવનની દુશ્મન છે.

વાસ્તવિકતા પસંદી આ પણ અભિવ્યક્તિ છે કે માણસ કૃત્રિમતાથી પવિત્ર બને કૃત્રિમતા એ વાસ્તવિકતાથી બિલકુલ વિરોધી છે. વર્તમાન સમાજની રીત-ભાતની સૌથી મોટી ખરાબી એ છે કે માણસ પોતાનો પોશાક, રહેણી-કરણી, મકાન અને સવારીના સાધનમાં પોતાની આર્થિક હૈસિયતથી વધારેની અભિવ્યક્તિ કરે છે. કાલ્પનિક જીવનધોરણના કારણે જીવન ભારરૂપ અને ખિન્ન બની જાય છે. સહાબાએ કિરામ રદિ. વિશે હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂદ રદિ.નું કથન છે કે, “તેઓ અગાધ ઈલ્મવાળા અને બનાવટ (કૃત્રિમતા) થી પાક હતા.”

(૨) અસ્થિરતા (નાશવંતતા) : જીવન જીવવાની કળાનો બીજો મહત્વનો નિયમ એ છે કે માણસ આ દુનિયામાં મગ્ન બનીને ન રહે. અહીંની દરેક ચીજ નાશવંત છે, કોઈને સ્થાયિત્વ પ્રાપ્ત નથી. દરેક ચીજ નાશવંત છે. તેનો પહેલો પાઠ તે સમયે મળ્યો જ્યારે બાળપણમાં આપણું રમકડું તૂટી ગયું. રમકડું તૂટી જવાનું, ભમરડો ફાટી જવાનું, દંડો ખોવાઈ જવાનું દુઃખ તો થયું પરંતુ સાથે જ એક પાઠ પણ મળ્યો કે દરેક વસ્તુ તૂટવા, ફૂટવા અને છૂટવાની છે. કુર્આનની વાણીમાં આ બધું ધોખા સમાન છે.

“છેવટે દરેક વ્યક્તિને મરવાનું છે અને તમે સૌ પોત-પોતાનું પૂરેપૂરું વળતર કયામત (પુનર્જીવન)ના દિવસે પામવાના છો. સફળ ખરેખર તે છે જે ત્યાં દોજખ (નર્ક)ની આગથી બચી જાય, અને જન્નત (સ્વર્ગ)માં દાખલ કરી દેવામાં આવે. રહી આ દુનિયા, તો આ માત્ર છેતરામણી વસ્તુ છે.” (સૂર: આલે ઈમરાન-૧૮૫)

ઘણા ખરા લોકો કોઈ ને કોઈ નશામાં મસ્ત રહે છે. કોઈ માલના કારણે અકડાઈ બતાવે છે, કોઈને ખ્યાતિ (પ્રસિદ્ધિ)નો ચસ્કો લાગેલો હોય છે. તો કોઈને પોતાની યોગ્યતાનો ધમંડ. આ બધાના પરિણામ ઉપર એક આવરણ જેવું છવાઈ જાય છે, જેનાથી વ્યક્તિત્વની પ્રગતિ રૂંધાઈ જાય છે, અને વ્યક્તિ જીવનની અસલ

લિજ્જતથી વંચિત રહી જાય છે. એક નશો નફ્સે અમ્મારાએ પેદા કરેલો પણ છે. મીડિયા, માહોલ, જાહેરખબરો, અર્ધનગ્ન પોશાક, કોલેજનું વાતાવરણ બુદ્ધિને ચારિત્રહીન બનાવી દે છે. આ બધાની પકડમાંથી છુટકારો આ વિચારમાં છે કે “આ પણ વિદાય થઈ જશે.” બની ઈચ્છાઈલના ધાર્મિક કથાઓમાં એક વાર્તા છે જે નીચે પ્રમાણે છે:

કોઈક દેશમાં એક રાજા હતો. તેને હીરા, ઝવેરાત, સોનું, ચાંદીનો સંગ્રહ કરવાનો શોખ હતો. એક રાત્રે તેણે એવું સ્વપ્ન જોયું કે તેની પાસે એક વીંટી છે, તેની વિશેષતા એ છે કે રાજા જ્યારે ચિંતામગ્ન થતો તો તે વીંટી તેને ખુશ કરી દે, લાગણીઓથી પરાજીત થઈ જાય તો તેની બુદ્ધિ શુદ્ધ કરી દે અને બેકાબૂ બનવા ના દે, અને જો ખુશ થાય તો કાબૂથી બહાર ન થઈ જાય. સવારે તેણે પોતાના દરબારીઓને આ જાદુઈ વીંટીને શોધવા માટે દોડાવ્યા. ઘણા દિવસો સુધી તપાસ કરતાં આ વીંટી કોઈના હાથમાં ન આવી. એક વફાદાર સૈનિક જે સહેલાઈથી હાર માનવાવાળો ન હતો તે એક સાધારણ નાની સરખી દુકાન પર ગયો અને પૂછ-પરછ કરી તો દુકાનદારે ઉપર ચઢીને ધૂળ જામેલો એક ડબ્બો ઉતાર્યો અને તેને ખોલીને એક વીંટી કાઢીને સૈનિકના હાથમાં આપી અને કહ્યું: “આજ તે વીંટી છે જેની શોધ તમારા રાજાને છે.” સૈનિક રાજા રાજા થઈને રાજ દરબારમાં પહોંચ્યો અને રાજાની સેવામાં નાની ડબ્બી હાજર કરી. રાજાએ ડબ્બી ઉઘાડીને જોયું તો એક સામાન્ય લોખંડની વીંટી હતી, ગુસ્સે થઈ તે ફેંકવા જતો હતો પરંતુ આડી-અવળી ફેરવીને જોયું તો તેમાં ઈબ્રાની લિપિમાં આ વાક્ય લખેલું હતું “Gam-Zeh-Pa-avor” અર્થાત્ આ સમય પણ વહી (વીતી) જશે, આ મનપસંદ વાક્યના કારણે વીંટી પહેરી લીધી જ્યારે પણ તે ચિંતામગ્ન બની જતો ત્યારે વીંટીને જોઈ લેતો અને બોધ ગ્રહણ કરતો કે આ પણ વહી જશે. જ્યારે લાગણીઓના બોજ હેઠળ ઘેરાઈ જતો કે વધારે ખુશ થઈ જતો તો જાદુઈ વીંટી યાદ દેવડાવતી કે આ પણ વહી જશે”

આ વાર્તાથી તે નિયમ ફલિત થાય છે કે “માણસ દુનિયાને પોતાની હથેલી ઉપર રાખે નહીં કે દિલમાં.”

(૩) રબ સાથે સંબંધ : જીવનની મજા એ સમયે બગડી જાય છે કે જ્યારે માણસ આપત્તિ અને આઘાતમાં ડૂબી જાય છે. ચિંતાઓનો ખડકલો હોય, મુસીબતોના વાદળો છવાયેલા હોય, મુશ્કેલીઓ ઉપર મુશ્કેલીઓ આવતી હોય, બેચેન દિલ

કોઈ રીતે ચેન પામતું ન હોય; આવી પરિસ્થિતિમાં જીવવા માટે કયો હુનર છે? એક મો'મિન વ્યક્તિ માટે રબ સાથે સંબંધ જોડવાનું કામ અનિવાર્ય છે. જીવવા માટેની કળાનો આ ત્રીજો નિયમ એવો છે કે થાકેલા ખભા વજનથી ખાલી થાય છે અને સઘળું તેની મરજી ઉપર નાખી દેવામાં આવે છે જે કામોને બનાવવાવાળો છે, જીવનની નિરાશાઓ અને દુઃખોનો ઈલાજ પ્યારા નબી સલ્લ.એ આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે:

“હે અલ્લાહ ! હું તારી રહેમતનો ઉમેદવાર છું, તું મને એક પળ માટે પણ મારા નફ્સના હવાલે ન કર; તું મારા તમામ મામલાઓને દુરસ્ત ફરમાવી દે.”

જીવનમાં નિષ્ફળતાઓ, પરેશાનીઓ, મુસીબતો અને આઘાત વિવિધ પ્રકારના હોય છે, પરંતુ દરેકમાં અલ્લાહ તઆલાની આગળ રજૂ થવું એ જ સર્વોત્તમ લાભદાયક ઉપાય છે. જુદી-જુદી પરેશાનીઓમાં જુદા જુદા નબીઓના આદર્શ-નમૂનાઓ આપણી નજર સામે રહેવા જોઈએ.

(૧) મહત્વરહિત અને નિરાધાર : તમે એવું અનુભવો છો કે તમે લોકોની નજરોમાં હલકા અને અપમાનિત થઈ ગયા છો, કોઈ પણ તમારો હાલ પૂછનાર કે તમારો હમદઈ નથી તે સમયે દુઃખ અને વ્યાકુળતાની જે હાલત થાય છે તેનાથી નિરાશાની સ્થિતિ જન્મે છે. હઝરત નૂહ અલૈ. પણ પોતાના જીવનમાં પરાજયના વન-વગડાઓમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા. પરંતુ રબથી સંબંધના કારણે તેમને મદદ મળી, પછી તેમણે પોતાના રબથી દુઆ કરી કે “હું લાચાર છું, તું મારી મદદ ફરમાવ.” (જપ:૧) અમે તેની દુઆ કબૂલ ફરમાવી અને તેને તથા તેના ઘરવાળાઓને મહાન યાતનાથી બચાવી લીધા.” (સૂર: યૂસુફ :૬૭)

(૨) ક્યારેક ક્યારેક બીમારીઓ ઉપરા-છાપરી હુમલા કરે છે અને એક સ્વંસ્થ અને સારો તંદુરસ્ત માણસ જીવનથી હતાશ અને ભગ્ન હૃદય થઈને બેસી જાય છે ઘણી વખત “મર્ઝ બઢતા ગયા જૂં-જૂં દવા કી” આ ઉક્તિના ચરિતાર્થ પ્રમાણે અમૂક અસાધ્ય બીમારીમાં આરામના બદલે રોગમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે. એવા સમયે હઝરત ઐયૂબ અલૈ.નું જીવન આપણા માટે દૃષ્ટાંત છે. કહેવાય છે કે આપને કોઈ એવો ચર્મરોગ લાગુ થઈ ગયો હતો કે શરીરમાં ખૂજલી વ્યાપી ગઈ હતી, અને એક પળ પણ ચેન પડતું ન હતું. કસોટીનો સમય ૧૮ વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યો, પરંતુ આશાનું એક જ કિરણ હતું અને તે હતું રબથી સંબંધ. કુર્આનમાં અલ્લાહ તઆલા ફરમાવે છે કે “ઐયૂબની તે સ્થિતિને યાદ કરો જ્યારે તેણે પોતાના

રબને પોકાર્યો કે મને આ રોગ લાગી ગયો છે અને તું સૌ દયા કરનારાઓથી વધારે દયા કરવાવાળો છે, તો અમે તેની દુઆ સાંભળી લીધી અને તેને જે દુઃખ હતું તેને દૂર કરી દીધું.”

(૩) ગુનાનો એહસાસ : આપ કોઈ સમયે એ અનુભવો છો કે તમે કોઈ કામના હકની અદાયગીમાં ખામી રાખી છે અને તે માટે આપ પશ્ચાતાપ અને ગુનાહિત લાગણીમાં ગ્રસ્ત છો ? દુઃખની લાગણી કોરી ખાય છે તો તેનાથી છુટકારો મેળવવાના ઉપાય પણ રબથી સંબંધ ઉપર અવલંબિત છે. હઝરત યૂનુસ અલૈ. વિશે કુર્આન કહે છે: “માછલીવાળા (યૂનુસ અલૈ.)ને યાદ કરો જ્યારે તે ગુસ્સામાં ચાલી નીકળ્યો અને સમજ્યો કે અમે તેની પકડ નહીં કરી શકીએ. અંતે તે અંધારાઓના અંદરથી પોકારી ઊઠ્યો: ‘ઈલાહી! તારા સિવાય કોઈ મા’બૂદ નથી. તું પવિત્ર (પાક) છે, નિ:શંક હું જાલિમો પૈકીનો થઈ ગયો’ તો અમે તેની પોકાર સાંભળી લીધો અને તેને કષ્ટદાયક સ્થિતિમાંથી ઉગારી દીધો.”

(૪) નિ:સંતાન છો: શાદી પછી માણસના દિલમાં સૌથી મોટી તમન્ના સંતાનની હોય છે, બાળકોની પ્યારી પ્યારી અદાઓ નિર્દોષ નટખટ મસ્તી આપણને જીવનનું સુખ આપે છે. પરંતુ સંતાનનું હોવું એ માણસના હાથમાં નથી. નિ:સંતાન માણસ સમાજમાં લજજાશીલ અને દિલમાં ઉદાસીન રહે છે. ક્યારેક વિચારવા લાગે છે કે જીવન નિરર્થક છે. આવામાં રબથી સંબંધ કાયમ કરવો આ બેચેનીનો પણ ઈલાજ છે. “અને ઝકરિયાને યાદ કરો, જ્યારે તેણે પોતાના રબથી દુઆ કરી કે, હે મારા પરવરદિગાર! મને એકલો ન છોડ, તું સૌથી ઉત્તમ વારસદાર છે. અમે તેની દુઆ કબૂલ ફરમાવીને તેને ‘યાહ્યા’ અર્પણ કર્યો.”

૪. બેરોજગાર : માણસ પાસે કોઈ રોજગાર હોય તો જીવનની જરૂરિયાતોને પૂરી કરવી સરળ હોય છે. બેકારી એક મોટી બલા છે. દિલ કોઈ પણ રીતે ચેન નથી પામતું. અને વિચારો વેર-વિખેર થઈ જાય છે. રોજની ચિંતામાં ગ્રસ્ત માણસ સમાજમાં પણ વજન વિનાનો થઈ જાય છે. પરંતુ મૂસા અલૈ.નો નમૂનો દર્શાવે છે કે રબ સાથેના સંબંધે તેમને રોજનો પ્રબંધ કરી દીધો.

૫. આનંદિત જીવન : જીવન જીવવાના કૌશલ્યનો ચોથો નિયમ એ છે કે માણસ પોતાના જીવનથી આનંદ પ્રાપ્ત કરે અને ચિંતામુક્ત જીવન વિતાવે. હસમુખા સ્વભાવ અને સસ્મિત ચહેરા સાથે વર્તન કરવું ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે તેની તબિયત ખુશ હોય. ખુશી માટેના પ્રેરકબળો બાહ્ય નહીં પરંતુ અંતરમાં હોય છે.

અમુક ગમગીન માણસો એવા પણ હોય છે જેમને મળીને આનંદિત માણસને એવી લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે કે તેનો આનંદ પણ લૂંટાઈ ગયો. નબી સલ્લ.થી વધુ હસમુખ ચહેરો કોઈનો પણ ન હતો. જીવનમાં ચોતરફ ખુશીઓ વિખરાયેલી છે. માણસ એ ક્ષણોનો ફાયદો ઉઠાવે. આનંદની શોધખોળ પૈસાઓમાં કરવી એ વ્યર્થ કામ છે. સૂર્યોદયથી લઈને પથારી ઉપર મધુર ઊંઘ આવવા સુધીમાં ખુશીઓ જીવનના ધોરીમાર્ગ પર બંને બાજુ મલકાતી ઊભી રહેલી છે. પરંતુ જેને જીવન જીવવાની કળા આવડતી નથી, તેમને આ માર્ગ નસીબ નથી થતો. એક ચીની લેખકે પોતાના પુસ્તકમાં ખુશીની ૩૩ પળોનું વર્ણન કર્યું છે. આ દૃષ્ટાંશ સાથે કે એક અમેરિકન લેખકને જીવનમાં ફક્ત ૩ પળો ખુશીની મળી હતી. માણસ જીવવાની કળા જાણતો હોય તો ખુશીને નીચોવવાનું તેને સરળતાથી આવડે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે તે લખે છે:

- ૧) એક દિવસે બેગ ખોલીને કાગળો ખાલી કરી રહ્યો હતો. અચાનક એક મિત્રનો જૂનો પત્ર હાથમાં આવી ગયો. વાંચીને જૂની ખુશીઓ તાજી થઈ ગઈ. શું આ ખુશીની પળ નથી?
- ૨) સાંજે ઘરમાં દાખલ થયો. નાના માસૂમ ભૂલકા કળા-સાહિત્યનાં પુસ્તકો સડસડાટ વાંચી રહ્યા હતા. જાણે સુરાહીમાંથી પાણી બહાર નીકળી રહ્યું છે. કાનોમાં એમનો રસીલી અવાજ અને મધુર ગાન દિલમાં ખુશીના વાજિંગો વગાડે છે. શું આ ખુશીની પળ નથી?
- ૩) એક સવારે બારી ઉઘાડીને જોઉં છું કે શાંત વાતાવરણમાં પરોઢની હવાના ખળખળાટથી મસ્ત બનીને સૂર્યના કિરણોમાં ન્હાયેલા વૃક્ષના પાંદડા લહેરાઈ રહ્યા છે. એવું લાગે છે જાણે પવન તેમને ગલ-ગલિયાં કરી રહ્યો છે. શું આ આનંદની પળ નથી?
- ૪) ઉનાળાની બપોરે એક મોટું રસદાર સુંદર તડબૂચ કાપી રહ્યો છું. શું આ ખુશીની પળ નથી?

ટૂંકમાં આવા અને આ પ્રકારે માણસ આંખો ઉઘાડીને જુએ તો જીવનમાં અસંખ્ય ખુશીઓ મળશે. પરંતુ એ જ વ્યક્તિને કે જેને જીવવાની શિષ્ટતાની જાણકારી હશે.

જીવન ફક્ત એક વખત મળ્યું છે. તેની એકએક પળનો ઉપયોગ કરો અને આપણે એવું જીવન જીવીએ જેનાથી આપણે પોતે રાજી રહીએ. આપણું